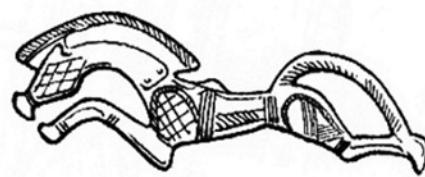

MAX
MAG

Журнал выходит с мая 1934 года

ЕЖЕМЕСЯЧНЫЙ ЖУРНАЛ СОЮЗА ПИСАТЕЛЕЙ
РЕСПУБЛИКИ СЕВЕРНАЯ ОСЕТИЯ - АЛАНИЯ

Главный редактор – Ахсар Кодзати

Редколлегия:
Гастан Агнаев
Руслан Бзаров
Борис Гусалов (отв. секр.)
Анатолий Дзантиев
Елизавета Кошиева
Анатолий Кусраев
Давид Темиряев
Камал Ходов
Сергей Хугаев

Техн. редактор
Корректор Раиса Кудзиева
Заира Кацаева

Журнал цæуын райдыдта 1934 азы майы

ЦÆГАТ ИРЫСТОН - АЛАНЫ РЕСПУБЛИКАÆЫ ФЫСДЖЫТЫ
Ц/ЕДИСЫ ІЕРВЫЛМÆЙОН ЖУРНАЛ

Сæйраг редактор – Хъодзаты Ахсар

Редколлеги:
Агънаты Гæстæн
Бзарты Руслан
Гусалты Барис (бæрн. секр.)
Дзантиаты Анатоли
Косты Лизæ
Къусраты Анатоли
Темыраты Давид
Ходы Камал
Хуыгаты Сергей

Техн. редактор
Корректор Куыдзиаты Раисæ
Хъэрæцаты Зæирæ

Владикавказ, 2000

Дзæуджыхъæу, 2000

5

'00

УÆЛАХИЗ: 55 АЗЫ

НОМЫРЫ ИС:

УÆЛАХИЗ: 55 АЗЫ

ДЗУЦЦАТЫ Хадзы-Мурат.Хъазт,куывд,	мыйиаг нæу.Разныхас.	5
Адæмон зарджытæ.		9

ХЕТАЕГКА ТЫ Къоста, ГУРДЖИБЕТИ Блашка, ГÆДИА ТЫ Секъа,	БАГъÆРАТИСозур, БАРАХЪТЫГино,	ТОКАТЫАлихан,
НИГЕР, ПЛИТЫГрис, КАЛОТЫХазби,	КОЧЫСАТЫ Мухарбег,	
БАСИТЫДзамболат,	АБАЙТЫБекызæ,	ГАФЕЗ, ХЪАЙТЫХЪТЫ Геор,
ЦÆГÆРАТЫ Максим, ХЪАЗБЕГТИ Хъазбег,		ЧЕХОЙТЫ Сæрæби,
МЫРТАЗТЫ Барис. Іемдзæвгæтæ.		16
ХЪАЙТТА ТЫ Сергей. Дыууæ радзырды.		60
ГУСАЛТЫ Барис. Зæрдæ агуры хъарæг.		77
ЦÆРÆКТЫ Аллæ. Этюдтæ		96
ДЕГъУАТЫ Соня. Куыд сын ис рохгæнæн?		103

ТОКАТЫ АСÆХ: 90 АЗЫ

ТОКАТЫ Асæх. Хъустæ. Радзырд	117
------------------------------	-----

АДÆМОН СФÆЛДЫСТАД

Фольклорон æмæ этнографион æрмæг.	126
-----------------------------------	-----

УИДÆГТÆ

МЗОКТЫ Аслæнбæг. Кавказаг туджы 'ртах	143
АРСЛАН. Мамсыраты Темырболат.	156
БЕККУЫЗАРТЫ Хадзы-Мурат, ТОТОЙТЫ Феликс. Дзанайты ахуыргонд	161

ЛИТЕРАТУРÆЙЫ ФАРСТАТÆ

ÆЛБОРТЫ Хадзы-Умар. Иу анонимон уацы тыххæй	167
---	-----

«ХЪАЗТ, КУЫВД МЫЙИАГ НÆУ»

Aфтæ загъта хæсты тыххæй Нигер. Хæсту трагеди, æнамонд, хъизæмар æмæ маст— канд хæцгæ чи кæны, йæ туг чи калы æмæдзы йæ адзал чи ссары, уымæн нæ, фæлæ ма йæ бинонтæ æмæ йæ хиуæттæн дæр, æппæт адæмæн дæр. Афтæ йæ æнкъардтой, æмбæрстoy æмæ æвдыштой ирон фольклор, ирон поэттæ Октябрь революцийы агъоммæ. Уый у хæсты сæйраг, бындурон рæстдзинад æмæ нæм уымæ гæсгæ сси поэтикон, аивадон традици. Уыцы традицийыл фæсреволюци, ай-гъай, хъумæ æфтыдаид ног бæрджытæ, ног миниуджытæ, – æмæ йыл æфтæдæр кодтой. Уыцы традици советондужы сæхирдыгонау адарддæр кодтой нæ поэттæ. Афтæ кæй у, уымæ гæсгæ мах ам равзæрстам æмæ фæд-фæдил равæрдтам хæсты тыххæй ирон поэзийы хуыздæр уацмыстæй иу къорд. Уыдон хицион, тухæстæг сты кæрæдзийæн, бирæхуызон тæгтæй баст сты кæрæдзиимæ. Уыцы уацмысты зыны ирон хæстоны фæлгонц, æмткæй хæсты фæлгонц. Уыцы уацмыстæ сты зарæгнæ, фæлæхъарæг.

Алыккаты Хазби дзуры йæ мадмæ (варианты: «Ой,дзыща, мæлгæ дын кæндзынæн», дзуры йæ усмæ (варианты: «Цæуыл кæуыс, мæ рæсугъд Фырдæуыз? Аз дын куы амæлон– Ахæрæты нын дзæнæт уыдзæни. Дунейы дын куы баззайон, – Кадджын, намысимæ фæцæрдзыстæм», Афтæ у иннæ адæмон зарджытæ дæр: хъайтар мæлгæйæ (кæнæ мардæй) дзуры йæ мадмæ, дзуры йæ бинойнагмæ, дзуры йæ уарzon чызгмæ. Афтæ у поэтты æмдзæвгæтæ дæр (Къостамæ, Блашкамæ, Созырмæ, Гиномæ, Нигермæ, Грисмæ, Капоты Хазбимæ, Кочысаты Мухарбегмæ, се 'пæтмæдæр).

Алыккаты Хазби дзуры: (алыхуызон варианты): джауыртæ-тъæпæн худжынтæ, цыбыр дымæгджынтæ, æрцæуæт тыхгæнджытæ нын нæ рæсугъд цæрæнтæ куы нылпýрх кæной, нæ бæрзонд мæсгүйтæ нын куы ныссæдтой, цагъартæ нæ куы хæссой æмæ нæ сæхицæн цагъартæ

куы скәной, уәд адәм нал уыдзыстәм, әмәе уымәе гәсгәе хәстмәе чи нәрацәуа, уымәен уыдзән мыггамә худинағ. Хазби цәмәй тарст, уый ныл әрцыд, әмәе фәстәдәр Къоста зәгъздәни: «Фидар рәхыстәй нын не уәнгтәе сбастой, Рухс кувәндәттәй хыңджыләг кәнүнц, Мард нын нәе уадзынц, нәе хәхтәе нын байстой, Стырәй, чысылај нәе үистәй нәмынц», әмәе фәсиддзән ирон адәммәе, цәмәй әрцәуәг әллар әмәе тыхгәнәг хәддзумә рәстәнхъәл ма-куы радтой сәе бар. Махән нәе цардывәнд чи хәлдта, уыцы хәддзуйы ныхмәе Къоста әвәрпес ирон национ хәддхуыз әмәе сәрыстырдзинад. Тыхгәнәг хәддзуйы әфсадмәе ирон ләппу салдатәй куы баҳауд, уәд ын цуххъатәдарән нал и, баиртәст йәдзылләйә әмәе әвза-ры «фидиссаг цардән йәе ад», исчи йәе куы ныммара, уәд ынничи райсдзән йәтут. Фәләе, Хазбийау, уый дәр баҳаҳхъәндзән йәе ирон ном әмәе сәрпес кад: «Фенәм уал... Фесәфәд сай ләппу цард-бәллон, – Чи мәе цы айса – йәхи!..» Хазбийы зарәдҗы цы ис, уый уынәм – әндәр дуг әмәе әндәр уавәр ты – Къостайы «Салдат»-ы дәр.

Фәстагмәе нәе поэттәе тыхгәнәг хәддзуйы ныхмәе нал әвәрдтой сәе ирон «әз». Блашкайы мәләг әфсаддоны уырны: уырысы әфсад ын райсдзысты йәтут сәе иумәйаг знагәй. Секъайән фыццаг дуне-он хәст байдыдта кәйдәр бәстәйни ныхмәе нәе, фәләе Ирыстоны ныхмәе, әмәе сиди Иры зәнәгмәе, цәмәй знагән дзуапп радтой ләдҗыхъәд әмәе әхсарәй. Советон дуджы кәд национ хиәмбары-наад әмәе сәрыстырдзинад мынәг әмәе цыист цыдысты, уәддәр дыккаг дунеон хәсты заман ссыгъдысты цырынәй, әмәе ирон хәстонтәе, ирон поэттәе, иннәе адәмтес минәвәртты фарсмәе әмәе се 'мräәнхъ, хәцьысты Ирыстоны сәрвәлтау, сәе фылдәр хъуыды кодтой, Кочысаты Мухарбег куыд хъуыды кодта, афтәе: «...если я по-гибну, то со славой, не опозорю гордое имя сына осетинского народа».

Токаты Алиханмәе хәст (номхуындәй революцийы дуджы мидхәст) у әннахуыр, әвирихъау, әннахъинон–әрдзон фыдбылызы хуызән, дәлзәххәй чи стыдта әмәе чи систад, ахәм зындоны хуы-зән. Уынгты сырх сәен пырх, ома туг, – адәм кәрәдзизи әвзонынц, кәрәдзизи түгкалын цәмәен уазынц. Хәст– түгәй расыггәнәг әмәе әеррагәнәг. Кәнәе хәхтәе куыд судзынц – цахәмдәр фыдфыны хуы-зән!

Ахәм әрдзон тыхау, әрдзон фыдбылызы, дәлзәххон зындонау дыккаг дунеон хәст– Фыдбыбәстәйи Стыр хәст чи уыдта әмәе чи әнкъардта, уыдонән гәнән нәе уыд, әмәе йәе раст ма вдыстаниккой. Алкәд нәе, уымән әмәе се 'ппәтәндәр уәллейә амытой, кәм хъу-мәе змәлой әмәе цәуюй, уыцы фәлгәттәе, араентәе, схемәтәе. Фәлве-

иу уыцы фәлгәтты мидәгдәр равдыстой фәтәгтәе әмәе маршәл-ты рәстдзинад нәе, официалон идеологияи рәстдзинад нәе, ома мәнгдзинад нәе, фәләе, әцәгәй кәй уыдтой әмәе кәй әвзәрстой, уыцы карз әмәе тызмәг рәстдзинад, хәсты реалон рәстдзинад, адәймаджы зәрдәйи үдағас рәстдзинад.

Алы хәсты дәр – әддагон знагимә хәст уыдаид әви мидхәст–нәе поэттәе әнхъәл уыдисты, зәгъгәе, уый сын у фәстаг хәст, йәе фәстәе раләудзәни национ әмәе социалон сәрибар, фарн әмәе са-быр цард. Афтәе әнхъәл уыд Созыр, фыццаг дунеон хәстмәе куы ацид, уәд. Канд нәе бәстәе, дам, әцәгәлон знәгтәй нәе баҳаҳхъән-дзыстәм, – хуамәе, дам, фервәззәм нәхи знәгтәй дәр, нәхи әффхәрдҗытәй дәр. Фәләе фыдәнхъәл кәй кәндзән, уый уайтагъд бамбәрста әмәе әфсадәй алыгъд. Афтәе әнхъәл уыд Гино–хәцьыд, йәххиуыл нәе ауәрста, кәд, дам, нәе сәрысәфтәй, нәе мәләтәй си-сиккам нәе адәммәе сәе къәләт. Афтәе әнхъәл уыд Алихан дәр–хәстәе кәд судзынц, уәддәр, дам, раләудзән уалдзәг, бәстәецах адардзән. Афтәе әнхъәл уыдисты не 'ппәт поэттәе дәр, дыккаг ду-неон хәсты цәххәрпес куы удхар кодтой, уәд. Фәләе-иууыцы хәсты-ты нәе бәстәе, нәе зәхх цы баҳызтам (уый дәр алкәд нә!), әндәр-иу-дзы нәдәр сәрибар системә, нәдәр-иу-дзы фарнмәе әрцидыстәм. Иу хәстәй цыдыстәм иннәе хәстмәе, иу цагъайраг цард ивтам иннәе цагъайраг цардәй. Әниу әй алкәд нәе ха тыдтам – цагъайраг цард әнхъәлдтам сәрибар цард.

Мах, сталинон цагъартәе, хәцьыдыстәм гитлерон цагъартимә әмәе нәе кәрәдзи ныццагь там. Мах сыл фәтых тәм, гермайнаг фашиз-мыл фәуәлахиз тәм – цәй сәрвәлтау – нәхи фашизмы сәрвәлтау. Гитлерон фашизм ныддәрән кодтам, Сталиной фашизм та цы уыд уымәй йәе ноджы фәтыхдҗындәр әмәе фәуәрәхдәр код-там.

Советон тоталитарон системә куы хәлд, уәд нәхи фашизм, кәмдәрты, хицән адәмтес фюрерты разамындәй, абәгънәг кодта ие 'лгъаг мидис, равдыста ие ссыртәе әмәе йәе ныхтәе, йәе агресси-вон хәстмондаг әмәе фыдаех – сыхаг адәмтән сәе зәхх иста, сәхи та сын сургәе кәнәе күнәг кодта. Нәуәудзәм азты райдайәни Ирыстоны хуссармә гуырдзы куы 'рбабырстой, йәе цәгатмәе та – мәххъәл, ирон адәммәе фыдмитә куы кодтой, уәд уыдәттән фа-шизм йеддәмәе цы схонән ис? Уыцы хәсты, уартә Хазбийы хәстаяу, мах хәцьыдыстәм нәхи зәххыл, нәхи Ирыстоны сәрвәлтау, әмәе йәем, Хазбийә хъауджыдәр, кәд знәгтәи не рбауагътам, кәд нәе нәе басастой, уәддәр гас у, әмәе уыцы хәст дәр, Хазбийы хәстаяу, дәэгъәллы фәюя. Кәнәе та ногәй хәцын баҳхъәуя.

Цәй уәлалахиз әмәе цәй бәрәгбон! Кодзырты Таймураз сәрдҗын

саг (кәэсгөн әлдар) күңи рамардта, уәд йә мадмәдзуры: «Цин дәр ыл ма бакән, хъығдәр ыл ма ракән». Мах Уәлахизы бәрәгбон кәй хонәм, уым, цин цәуыл кәнәм, ахәмәй ницы ис. Чи зоны, растдәр уаид, әмәе уыцы бонәй күңи скәниkkам, уартә Задәлескы нанайә суанг абонмәе хәститы чи фәемард, йә зынгдзы кәмән бахуыссыд, уыдоны Мысән бон, уыдоныл Хъынцъымы бон, әмәе – хәст трагеди кәй у, трагеди та адәймаджы уд әмәе зәрдәе кәй сыйдәг кәнен, уымәе гәсгәе – Сыгъдәггәнән бон.

АДӘМОН ЗАРДЖЫТАЕ

ДЗУЦЦАТЫ Хадзы-Мурат

ЗАДӘЛЕСКИ НАНА

Тогуарәе әркодта, тогуарәе әркодта
Тъәпән Диgorәбәл, Тъәпән Диgorәбәл!
Ахъсахъ Тимури әфсәнцъух борәтәй
Сәе цъәх будуртәе ку батар әнцә,
Әфсәнбид кауәй әнгомдәр, федардәр
Сәе фаләбулай әртеголәе 'нцә.
Тъәпән Диgorән сәе финдэцәуәг адәм,
Сәе хъал фәсевәд – ләгәй ләг хуәзәр
Се знәгти къохәй тог ләсән кәнунцә,
Кунәг кәнунцә, мәрдтәмәе евгъуйунцә.
Фәестаг ләги уәнгәмәе бәргәе тохунцә,
Фал бунцагъд фәцәнцә Тъәпән Диgorә!
Уәд сугъдәе ку схуәцуй, цъәх арт ку сгъазуй
Тъәпән Диgorән се 'вулд гъәутәбәл.
Сәе байзайәккаг дәр силәй дәр, нәләй дәр
Хасти ку фәцәнцә, хасти ку фәцәнцә!
Ку бабун әнцә Тъәпән Диgorә,
Әвәстаг ку фәцәнцә, кәугәе, дзиназгә
Уәд байзайунцә дзәгъәл сувәлләннәтә
Сәе сугъд бундорбәл, сәе сай фунукбәл.
Уәд ма разиннүй дзишли амондән
Силәстәг дуйнебәл, әма седзәрти
Ә разәй ку скәнүй, фусти къуари хузән!
Әхсәвәй, бонәй сәе гъәуай ку кәнүй
Гъәддаг сирдәй дәр, фудгәнәгәй дәр.
Будурәй гъәдәмәе, гъәдәй әрдозәмәе,
Дигори Әфцәгмәе е 'рух ку раттуй.
Цәгатбәл бахезүй әма әд сувәлләннәтә
Задәлески сәри ку 'рбунат кәнүй.

Хэссун ку байдайуй. ку растур унцæ,
Ку сгъомбæл унцæ, гъæутæ ку с 'унцæ,
Сæ еумæйаг мадæ Задæлески Нанай мард
Кадæ, цити хæццæ уæд ку байварунцæ
Задæлески фалдзос – Морги лæгæти.

ХАЗБИЙЫ ЗАРÆГ

Ой, Хазби, комы нарæджы
Джауыртæ 'рбацæуынц, уæдæ.
Ой, сæ фæндаг сын сæхгæнæм,
Кæннод худинаг куы уыдзæн, гъей!

Ой, уæдæ, Хазби, дам, куы бадзуры:
«Нæ фыдæлтæ рагæй фæстæмæ
Хæхтыл æрцардысты
Æмæ сæрибарыл тох кодтой, гъей!»

Уæдмæ хабар куы 'рбахæццæ вæйы,
Дæлæ, дам, знæгтæ комы нарæджы
æрбацæуынц,
Се 'рцытæй къæдзæхтæ халгæйæ,
Топпхосы фæздæг калгæйæ, гъей!

Ныр Хазби бæргæ бадзуры:
«Ой, нана, дысоны 'хсæв дын
Диссаджы фынтæ куы федтон, –
Цымы раст комы нарæджы
Лыстæг къæвда фæзынди, гъей!
Æмæ мæсыгæй махырдæм
Дыууæ хæрз рæсугъд бæлоны,
Кæрæдзи пакуы тонгæйæ,
Ой, куы ратахтысты, уæдæ, гъей!
Нæ сай хъугæн дæр, дын, уæдæ,
Йæ къæлæт ye 'фæдджы кондæй,
Афтæмæй, дын, куы ныуусыди
Далæ дыууæ доны астæумæ, уæй.
Уый-иу куы ныббогъ-богъ кодта...
Уыдон цы фынтæ уыдзысты,
Цавæр диссаг сты, нана?»
«Ой, нана дæ фæххъяу æрбауа,

Æвзæр фынтæ мын куы федтай,
Ой, æвзæр фынтæ, Хазби, гъей!
Абон, дам, сабатбон, куы у,
Иннаæ сабатбон, зæгъы,
Комы джауыртæ фæзынdziсты
Æмæ дæ куы рамардзысты, гъей!
Дæ дыууæ хойы дæ размæ,
Сæ кæрæдзийы дзыккутæ
Тонгæйæ, куы рацæудзысты,
Дæ зæронд 'мад дæр ye 'фæдджы
Йæ сай рæхыс куы бакæндзæни, гъей
Дæ размæ куы рацæудзæни
Иронвæндаг кæнгæйæ, гъей!»

Фæдисы æрвитын хъæуы
Уæлæ Уæлладжырмæ, гъей!
Хазби, дам, фæдзæхсы
Фæдисон лæппутæн:
Уæлæ сай хохыл тæрхъусы кæрдæг.
Абоны хæстмæ чи нæ рацæуа,
Уый ныккæнæд йæ усы кæрдæн!
Куырттаты хуымтæ, дам,
Дыккагмæ рувинаг.
Чи, зæгъ, нæ рацæуа
Сай тохы цæхæрмæ –
Мыггагмæ худинаг!
Фæдисон, дам, фæстæмæ раздæхы,
Ой, æмæ, дам, Уæлладжырæн
Сæ Рекомы бон у, гъей!

Санибамæ дæр, дам, уæдæ,
Ой, фæбæрæг кæнын хъæуы, –
Фæдисы, зæгъгæ, рацæут, гъей!
Фæдисон фæстæмæ æрбаздæхт,
Ой, Саниба дæр, дам, загъта,
Сæ Рекомы куы бадынц, гъей!
Ой, Алыккаты хорз Хазби,
Дæ мадæн дæр, дам, иунæгæй,
Ой, уæдæ ды куы райгуырдтæ, ой!
Ой, æмæ, зæгъы, хæстмæ дæр
Цалдæр æмбалимæ куы цæуыс.

Хазби, дам, бадзуры:

- Хорз бæх та цæмæй у?
- Саргъ æмæ идонæй.
- Уæд хæстон лæппу та цæмæй у?
- Кард æмæ ливорæй!

Куырттаты фæсивæдимæ

Абхазы æфсады ныхмæ

Хъæбатыр тох куы самадтой,

Паддзахы æфсæдтæй

Бирæты куы амардтой

Йе 'рдхорд æфсымæр Хъæсаймæ,

Ой, кæд йæ цард снывонд кодта

Йæ уарzon адæмы сæрыл, ой!

Ныр ыл кады зарджытæ

Нæ дзыллæ куы бакæнынц.

Дзæнæты бадай, дзæнæты,

Алыккаты сахъ Хазби!

ТАЙМУРАЗЫ ЗАРÆГ

Уæй, райсомæй раджы дын

Цуаны цæудзынæн, дзыцца,

Уæртæ Хæрхы сæрмæ

Сæрджын sag марынмæ.

Ацæттæ ма мын кæн,

Хæссынæн рæуæг чи уа,

Хæрынæн – адджын,

Ахæм фæндаггæттæ.

Уæд дын Таймураз Хæрхы сæрмæ

Цуаны куы фæцыди,

Æмæ дын Хæрхы комæй

Саджы богъ куы рапхъуысти,

Сæрджын саджы богъ.

Сæрджын sag рамардта

Кодзырты хъæбатыр Таймураз.

Дзыцкамæ мын чи бадзурдзæни:

«Хæрхы сæр дын, зæгъ,

Сæрджын sag рамардтон.

Цин дæр ыл ма бакæ,

Маёт дæр ыл ма бакæ».

Уæй, сæрджын sag куы нæ рамардта

Цæхæрцæст хъаруджын Таймураз, –

Кæсæгæн сæ тækkæ раздзог,

Сæ хъал æлдар куы уыди.

Æмæ кæсæджы æлдæрттæ

Хъалонагур куы 'рбацыдысты,

Дæллæ куы схæццæ сты

Фæдисæй Хæрхы сæрмæ

Кæсæджы хъал æлдæрттæ.

Уыцы ран арт куы бакæнынц,

Таймуразмæ куы бадзурынц:

«Ей, мæгуыр хæххон дзигло,

Нал нын аирвæздзынæ, уæдæ».

«Уæй, мидæмæ нæм рацæут,

Физонæг бахæрут, уазджытæ!»

Дзуапп ын раттынц Кæсæджы 'лдæрттæ:

«Дæ физонæг дæр мах куы у,

Æмæ дæхæдæг дæр мах куы дæ,

Мæгуыр хæххон дзигло».

Уæд дын Таймураз куы бадзуры:

«Сымах нæ куы фæссырдтат

Нæ рæсугъд быдыртæй

Ихсыд хæхты цъассытæм,

Ам дæр нæ цæрын куы нæ уал уадзут.

Уæ, мæ мады зæронд, дзыцца,

Дæ дзидзийы хъуыррыйт мын

Хæлар æрбая, уæдæ,

Хæсты æгады мардæй нæ мæлыш.

Ой, нана, ды мын кæй бахуыдтай,

Уыцы цъæх цуххъя мын

Мæ карз тохы бон

Церечы згъæрау басгуыхти:

Кард дæр æй нæ кæрды,

Топп дæр дзы нæ хизы.

Комы нарæджы мыл

Кæсгон æлдæртты нæмгуытæ

Ихуарæгау кодтой, дзыцца.

Ой, Кодзыртæ, уæ хъулон гал

Ныр мæ хистæн аргæвдут,

Уæддæр дзы мæнæн

Топп ивын куы нæ баагътат,—
 Аæз уымæй æмбисонды митæ
 Бакодтайн ацы 'лдæрттæн.
 Дæ хорзæхæй, дзыцца,
 Хъыг-иу ма ракæн:
 Аæз нæ «сæрджын саджы»
 Ныххизын кодтон ингæнмæ.
 Хæрисы къутæр æхсæры хуызæн.
 Ныр куы 'мбырд кæнынц, дзыцца,
 Карз хъуынтъыз мигътæ мæ сæрмæ,
 Сау мигътæ сау æхсæвы хуызæн.
 Мæ тохы бон, дзыцца,
 Кæсгон æлдарæн
 Мæ топпы тæвд нæмыг
 Йæ сæрыл куы сæмбæлд.
 Уæй, Хъобаны рагъыл мын
 Кæд сау бал æрбацæуы,
 Ой, уый Кæсæджы 'фсæдтæ 'рбацæуынц
 Арф комæн йæ нарæджы.
 Тæрсгæ сæ ма кæн, дзыцца,
 Лæдджы мæрдтæ хæссæг ысты.

Уой, Кодзырты хъæбатыр Таймураз!

ИСАХЪЫ ЗАРÆГ

Ой, кæнæ сæрибар, кæнæ – мæлæт!
 Исахъ бадзуры:
 «Бирæ фæхастам гуырдзыйы къæлæт».
 Ой, Сачхереты хуымтæ дæргъыты хуызæн!
 Исахъ бадзуры:
 «Махæн не 'лдæрттæ дзæргъыты хуызæн».
 Ой, дæлæ быдыры дыууадæс цæды!
 Исахъ бадзуры:
 «Мæ рахиз фарс фæци дыууадæс цæфы».
 Ой, арвы комæй кæлмæрзæн æрхауд!
 Исахъ бадзуры:
 «Знаджы цæфæй мæ бæрзæй æрхауд».

Галиурдгæй рахизырдаэм: Токаты Асæх, Ардасенты Хадзыбатыр, Мамсыраты Дæбе, Цырыхаты Михæл, Дзасохты Музæрата Максим, Цæгæрата Музафер, Глины Грис, Дзæдиаты Тотырбæг, Хъайтыхьты Геор.

ХЕТАЕГКАТЫ Къоста

САЛДАТ

Удәнцой ма фена, махән нә цардывәнд
Чи халы барынвәндәй!..
О, мә ныйтарәг, әвзаргә тын ма нывәнд, –
Цуххъатә дарән мын нәй!..

Морә фәсмынәй дә буц хъәбулы зәрдә
Нал ысрухс кодтай, мә мад! –
Исчи дә фыртән куы асәтта йе 'фсәртә,
Додой, куы райса йә над!

«Стонгәй мәлыш, гыцци!» – никәмә бадзурдзән, –
Буц хәринагән ын – кас...
Талынг къазармайы къуымы-иу батулдзән,
Сау хъәмп – йә гобан, йә баз...

Иртәст йә дзылләйә, уайтагъдәр базондзән
Фидиссаг цардән йә ад;
Усгур ләппуяу дә ницәуыл бадомдзән, –
Хорз уа, әвзәр уа – салдат!

Исчи куы ныммара искуы дә дарәджы, –
Чи ма йын райсдзән йә туг?
Ракән-иу, ракә йә сагъәс дә хъарәджы,
Аргәвд-иу хистән нә хъуг!..

О, мә ныйтарәг, уәд дын әз әрбамәлон,
Ма ку!.. Фәуром дәхи!..
Фенәм уал... Фесәффәд сай ләппу цардбәллон, –
Чи мә цы айса – йәхи!..

ГУРДЖИБЕТИ Блашка

МАӘЛӘГ ӘФСӘДДОН

Кәд ма ес әфсәддон будури әгас,
Уәд тагъд әрцәүәд мәмә ардәмә!
Рохс нәбал уиндзәнәй нуртәккә мә каст, –
Әд кадә фәцәун әз мәрдтәмә.

Фәхәссәд ми зәрдиҳалән нистауән,
Базонумә хъурмәй мә мадәмә;
Дзәгъәд, куд сомий әфстауи хуцауән,
Гъәуагкин нә байзадтән кадәмә.

Некебал йес!.. Сау халәнттә мә сәргъи
Цурд желунцә, фидмондаг гъәргәнгәй,
'Ма, мәрдиңзагәй, ә уәрхә, ә дәргъи
Арвмә ниннеуй будур унгәгәй.

Басор дæн мæ хъурми, гъærзун мæ цæфæй
Ай-гиди, дон баниуазæ-ма уæддæр !..
Жин мæ содзуй æрдгæмæ хор æ тæфæй!..
Ауюонгонд ма ку фæцайдæ мæ сæр!..

ГÆДИАТЫ Секъа

Ку мæлин уин, о, мæ мадæ, мæ хуæртæ!
Бинойнаг, фæууадзун дæ дзæгъæлæй! -
Сауæй мæбæл бадаретæ уæ сæртæ,
Неуэтæ, йихалгæй дор уæ нæгæй!

ÆФСАДХОН, 1914 А3

Мæ цъæх сабий мин искæнетæ аккаг
Бадарунмæ æд кадæ мæ ном;
Мæнæн ба, æуингæй, дзæгъетæ «рохсаг»,
Гъенур мæ цæфæй фæммæлун æнçon.

Додой фæккæнайтæ, Турки æфсæдтæ,
Æнæ хатт нæ байзайдзæнæй мæ тог:
Гъæддаг хутæн уин хуæруйнаг уæ мæрдтæ
Йискæндзæнæй нæ Урусæн æ топп!

Знаг æрбацæуы лæбургæ
Йæ карды ныфсæй нæ бæстæм;
Топпы нæмгуытæ лæхургæ,-
Бавналæм мах дæр нæ гæрзтæм.

Нæ фыдыбæстæ нын куы байсой,
Сау хох ныккæндзæн æрдиаг.
Нæ рæзты нæ бæхтыл куы хъазой,
Уый нын уæддæр у хъуыдыйаг.

Нæ сylтæн куы сисой сæ кæрдæн,
Чызджытæй куы кæной хынджылæг,
Нæ хуымтæй куы скæной уыгæрдæн,-
Нæ цард ныууыдзæн хæрз мынæг.

Уистæй нæ куы тæрой сæ разæй,
Лæгтæн куы байсой сæ гæрзтæ,
Куы нæм ныббырсой æмварсæй,
Тыхæй нын куы байсой нæ бæстæ.

Нæ фос нын куы байсой, нæ хортæ,
Хæдзæрттæй куы скæной бæхдæттæ,
Куы нæ ныккæной фæлхортæ,
Сæхи нын куы скæной æлдæрттæ.

Худинаг нæ истой сæ сæрмæ
Кавказы хохæн йæ зæнæг,
Карды цæфæй-иу цæхгæрмæ
Знаджы лыг кодтой сæхæдæг.

Худинаг куы райсәм нә сәрмә,
Фыдәлтән куы скъахәм сәе цырт.
Нәхи куы 'руадзәм әвзәрмә,—
Ничиуал кәндзән нә дзырд.

Бавналәм, бавналәм нә гәрзтәм
Знаджы фәсурәм нә бәстәй,
Ма йә 'рбауадзәм нә бәстәм,
Нә күхы нә кард әлвәстәй.

БАГЪЯРАТИ Созур

КЪАЗАРМАЙ

ХӘСТ

Цард тыхсы дугәй,
Сармадзан нәрсы,
Нәмгүйтә дзугәй
Бәрзәндты хәссы.

Пырх кәны бәстәе,
Быдыртә къахы;
Дзылләтә хәрзтәе
Ингәнмә калы.

Цәргәсәй, сынтаи—
Туг-инджын хәрынц;
Цәф ләйтә зынтаи
Удисән кәнынц.

Дургай згъәлынц
Сау хохы цәндтәе,
Æрхыты змәллынц
Сау туджы цәдтәе.

Абон мах ыстәм,
- Райсом— иннәтәе,
Уәед цәмән къахәм
Раздәр ингәнтә?

Нәбал мин ес мә гъар хуссән,—
нәзи фәйнәг мә буни.
Хуцау зонуй, ку баҳуссон,—
ци фәууиндзән мә фуни.
Цәмәй зонун, куд цәрунцә
мә тухст мадә, мә хуәртә.
Æвәццәгән, никкәунцә,
зәрдихалән сәе гъәртә.
Нә мә гъәүй они кәун,
евгъуйәнтә сәе бәннәтә.
Низзарун, цид: тугъдә цәун!
Æрхәсдзән дзи нивәндтә.
Бәргә зарун фәлладәй дәр,
фал бунмә ниууоләфун,
әруадзун, цид, мә гъунгун сәр—
зәрдунгәгәй нийнәфун.
Æвеппайди мә сай рәсүгъд
мә зәрдәбәл ку 'рләуүй,—
хуәрунбәл дәр мә цәстисуг
мә фингәбәл нигъзәлүй.
Мәнгә дзурд уин нә фәууодзән:
берә уарзун нә бәстәе,
фал уегасемәй еу одән
фулдәр уарзүй мә цәстәе.
Æ уиндәмә ку фәбәллүн,—
ниххуссун мә фәйнәгбәл,
фәл ме 'намондән фегъал 'ун
'ма тухсун мә еунәгбәл.
1915 анзи август 2 бон
Армавир

БАРАХЪТЫ Гино

СÆУМАÆРАЙСОМ

Сæумæрайсом,
Сæумæдæвдæг,
Куыд рæсугъд дæ,
Куыд хъæлдзæг!
Сыгъдæг дымгæ,
Фæлмæн кæрдæг,
Мæ зæрдæ уæ
Куы сцæрдæг.

Ызнон дæр ма
Тæлфаг бæхтыл
Max бадтыстæм
Æнæмæт.
Тækкæ райсом
Кæйдæр хæхтыл
Куы ссардзыстæм
Нæ мæлæт.

Нæ бинонтæ
Нæ зондзысты...
Нымайдзысты
Сæ фынтæ...
Сæ тыхстæй нæ
Фæдомдзысты...
Нæ зондзысты
Нæ зынтæ.

Нæ хорз бæхтæ
Нæ тæхдзысты
Æдсаргъ-идон
Хъæргæнæг.

Нæхимæ нæ
Фæдомдзысты,
Кæсдзысты нæм
Нæ зæнæг...

Сæумæрайсом
Сæумæцъæхæй
Æнцон уаид
Нæ мæлæт,
Куы сисиккам
Сæры сæфтæй
Нæ сабитæн
Сæ къæлæт.

1916

САХАРЫ ХЪЯРТАЕ

Хур ыссәуы. Хур фәтылди туджы.
Сахар дэзы ныссырх.
Сахар аразы бәрәгбон. Сахар худы...
Уынгтә – сәнәй пырх...
Арвау сахарәй гәрәхтә дард ранмәе хъуысы...
Сахар судзы, судзы, судзы...
Тулы туджы.
Дәрддзәф хъәу хүиссы.
Чидәр ракалдта йәе сәнтә:
Уынгтә – сырх,
Тугәй – пырх.
Туг кәнүн ләсәнтә.
Талыңг ахәстон ныссырх.
Уым ыстонг уыд дзуг:
Дэуг дэзы алырдәм ныппырх –
Нуазы түг.
Дэуг аөххормаг у. Нәе зоны...
Дэуг йәе нард фыййәутты 'взоны.
Сахар судзы,
Тулы туджы.

Бон хурмә нәе тәфсын уә рисәй,
Әхсәв мыл нәе хәңцы хүиссәг.
Мәләтдзагрынчын дән уә низәй,
Мәләтү хай бауон әңәг!

Уә, аскъуыя, уастән, мәе зәрдә,
Уә, атъәпп уа, уастән, мәе сәр,
Мәе нығәнәг, ме 'хасар кәстәртә,
Куынәуал уын хъусын уә хъәр!

Кәм уыл кәлү арвәй цәхәртә,
Кәм цәут, кәм хилут цәфтәй?!.
Уә, фехәлой, уастән, мәе фәрстә!
Кәм хъәрзут, кәм мәлүт чыртәй?!.

Кәд искуы уә зараг хъәләстәм
Ныр радгай ызгъәллың мыйиаг
Уә пылыстәг фидар дәндәгтә,
Әрбауат мын, уастән, ардаг.

Кәд афонмәе кафән къабәзтә,
Уә кафән къабәзтә, дәдәй,
Уәнджы сәрәй тугхъулон фәрстәм
Әркалдысты састәй, цъәлтәй...

О, ме 'стъалы арвәй әрхая,
Мәе кәрдәджы хал та зәххыл
Әмбойны мәрдон хус әрбауа,
Мәрдон хус, мәрдон хус зәххыл.

Уәд та ма уә бары хәйттимә
Уә миләнгом уәтты уә фаг
Куы абадтаиккат, куы, иумә.
О, стъәлды әрбауа ызнаг!

Дон доны ад мәуал ыскәнәд,
Хор хоры ад ацы бәсты
Фыдгулән. Къәхты бын ныммәләд,
Дәләмә ныххауәд мәрдты!..

1942

ПЛИТЫ Грис

ФАЕРАЗ, САЛДАТ

Арвәй хур нә зыны,
Бантъыснәг и бон.
Уары зәгъ... дә быны
Уәрмы смал и дон,-

Де 'фәгготыл уайы,
Сәрдь иә цыыфәй...
Ницуал уәлдай и
Сыджытәй, дәуәй.

Цәсттыыл фәлладәй
Хүиссәг тых кәны.
Иу дә сәр ма цадәй
Портыйау зыны.

Амонд дәм фәтәргай,-
Хайджын дзы нә дә,
Зынтәй та әнәхай
Ницәмәй фәдә...

Асәттис нәмыгәй
Тухиты къәләт,-
Нә, мә хур, мәрдты къәй
Фестдзынә ды уәд,-

Баззайдзән, әнәнтыст,
Тас дзылләйы раз
Де стыр хәс әнәфыст,-
Нә, фәлтау фәраз!

Ды сæ сæрты ахиз
Танталы зынтæн,—
Дзыллæйы уæлахиз
Де 'хсарæй уыдзæн

1942

ХÆЦÆНЫ

Ныммæйдар хæцæн æмæ мигъы
Ныссабыр, рох ингæнау, раст,
Æрмæст ма сыгъд бæласы хихыл
Фæцæуы тарст синты цъæхахст.
Мæ хур,кæд никуы ма фæтарстæн
Нырма мæлæты раз, уæддæр
Ныр ам æнæнцой синты уастæй
Мæ зæрдæ баризы куыддæр...

Фæсабыр хæст, фæхъус йæ дымгæ,
Фæлæ та бон куы скæса, уæд
Цæрæццаг адæмты кæрдынмæ
Йæ цæвæг райсдзæни мæлæт.
Кæндзæн уым бирæ къона уазал,
Уым бирæ фиддзысты сæ хæс...
Æлгъыстæй зындоны дзыназа,
Цы лæг æрьмысыди хæст!..

Бон арвил йе 'нкъард балц куы фæци,
Уæддæй фæстæмæ мах тæссаг
Нысанæн агураем кæрæдзи—
Æз æмæ сай фыд-зæрдæ знаг,
Кæй хал нæ схаудзæн — чи йæ 'мбары?
Кæй мард нæ не ссардзæн ингæн? —
Йæхи гæрзифтонг алчи дары:
Æз уый нысан дæн, уый та — мæн.

Мæлын та иуы дæр нæ фæнды,
Фæлæ æрцыд æппærст нæ хал...
Ныр махæй алчидæр нывæнды
Йæ зæрды иннæмæн адзал:

Уый сласта кард, æз — ме ссад хъама,
Нæ иу ныр нал фæцæудзæн дард...
Уынгæг тох ралæууыди — хъумæ
Нæ иуæн аскъуыяй йæ цард.

Æмæ ныммæйдар хæцæн мигъы,
Ныссабыр, рох ингæнау, раст.
Æрмæст ма сыгъд бæласы хихыл
Фæцæуы тарст синты цъæхахст.

* * *

Бон ирд кæны. Рæхджы— атакæ...
О, рæстæг, иу цус-ма фæлæуу! —
Салдаты цард цыбыртæ ма кæ,
Уæддæр уый ахæм даргъ куы нæу!..
Салдат... Хæлдзæг хуызы дæхиуыл
Бæргæ ныххæцыс, фæлæ кæм! —
Фæрчытæ хауы зæрдæ риуы:
Рæхджы уынгæг бýрсты цæуæм...

Мæ хур, сæттын дын ыл æргомæй,
Мæ түгхъæдгæмттæй ард хæрын —
Нырма мæм ацы уынгæг бонæй
Рæсугъддæр никуы каст цæрын!
Фæлæ фæстæмæ здæхгæ нал у
Мæлæтдзаг, цардарæн хæстæй:
Нæ иуæн туджы 'хсидгæ малы
Æнæ фæхуыдыг кæнгæ нæй.

Куы нæ ныххурх кæнæм æрмхæсты
Цыфыддæр сай знаджы, уæд нын
Нæхи ныххурх кæна, нæ бæсты?
Цæрдуддæй бакомон сæттын?
Мæ басаст айхъуыса хæцæнæй? —
Фæлтау, куыдфæнды дæр мæ 'фхæр,
Фæстæмæ раздæхæн кæцæй нæй,
Раст уырдæм ахайæд мæ сæр!

Хатыр нæй ацы хæсты, хъумæ
Фæуа быныскъуыд не знаг тæгъд.
Мæ фæдыл чи зылд дысон — хъама
Йæ риуы фистонмæ ныссагъд.

Тыхджын уыд сау әлгъыст, нә састи,
 Фәләе йә нал бахуыди сынт:
 Ләргә цы сырд үәститәй касти,
 Ныр уыдон уартә къахы сынт...

 Йә сәфтәй бафтдзынән әз цардыл,
 Мә къух уәлахизыл фәхәст...
 Әнусмә арфәйаг уа, бартыл
 Цы ләг әрымысыди хәст!

 Ныррызти зәхх... Бырсынц әнгомәй
 Нә хәстәфхәрд бәсты цәуәт, –
 Сә фарсмә сләууытән дә номәй,
 Мә Ир, әмәе дә ма уәд мәт:

 Мәнәй нә уыдзынә къәмдзәстыг,
 Сыгъдәг у ме 'фәеддон цәсгом,
 Әгад нә фәкәндзынән хәсты
 Рәсугъд ирон дзылләйи ном.

1942

Цыма фенцад әваст
 әнкъард хъарәг,
 Цыма арвәй әркаст
 цырагъдарәг,—
 Айв сәрди әппәт
 йә хәрдгәйә,
 Атад, алыгъди мәт
 мә зәрдәйә...
 Фәләе н 'аскъуыд әваст
 әнкъард хъарәг,
 Нәдәр арвәй әркаст
 цырагъдарәг:
 Уый рәстәгмә фәхъус
 нә хәст -тыфыл,
 Әмәе уайы дә хуыз
 мә цәститыл.

1942

УРС БӘЛОН

Урс бәлоннау мәм әрбатахт
 Хәңәни дә фыстәг,
 Әмәе зәрдәе баруҳс уайтагъд –
 Нал у ныр әнтүиснәг.

Бәлонмә кәссиң, әмәе мын
 Байдыта дә бустә...
 Хъусын, әмәе та дә кәуын
 Азәлы мәе хъустыл:

«Раздәх, ра, нәхимә тагъддәр», –
 Алы фысты домыс,—
 Фәләе хәст уынгәг у, знаг дәр
 Тагъд сәттын нә комы.

Фәләе нал у фәндаг тынг даргъ –
 Хъизәмарәй здәхән.
 Урс бәлоннау дәм, мәе зынаргъ,
 Хъуыдты фәтәхын:

«Бабыхс, ме скаст, байдай худын,
 Сахуыр у фәразын,
 Зынты бафәразәг удән
 Аджындәр у уарзын.

Ды цыкурайы фәрдиг дә
 Удхайраг салдатән,
 Уый дә сау үәститыл сыгтә
 Бахус кәндән батәй».

1944

Лидзы знаг, цъәх арт әфтауы хъәутыл
 Цас үәгъды, үәйбәрц кәнни тәләт!
 Цас бәстыл фәбүрстам мах йә фәдил
 Ахст у ныр. Тәрхон ын конд – мәләт!
 Нәй хатыр... Әмәе хатыр нә куры, –

Фехсынмæ бærзæйкъулæй лæууы...
Февзæрд иу зæронд лæг уæд мæ цуры,
Зонгуутыл æрхауд æмæ кæуы.
« – Чи дæ?» – «Уый мæ иунæг у, мæ хъæбул
Фондзæй ма – зыбыты иу æрмæст, –
Зæронд сæр мæ къæхты раз æрзæбул, –
Иннæты мын аныхъуырдта хæст»... –
Фестади мын мастисын æлгъыстаг,
Зæрдæйы цыдæр фæци хæрам, –
Рагон ныв мæ цæстыты раз систад:
Бердзентаг Ахилл æмæ Приам.

1944

Диссаг, цы сагъæс нæ равзæры риуы!..
Рахызтæн туджы сырх кулæй...
Йе сæфтыл ме знаг æрхæндæгæй ниуы,
Æмæ йæм хъусын сæркъулæй...

1945

ҮÆЗЗАУ УЛÆФТ

Мигъты мæй ныххуыссыд. Æхсæв бамыр.
Развæд нал уыны уылынгбæрц цæст.
Хæцæн фæз ныхххъус æмæ ныссабыр,
Хъусы ма уæззау улæфт æрмæст.

Систы мæй æмæ та ног ныххуыссы.
Кæд ная цард хүимæтæджы фын у!..
Нæ дзæхст-дзæхст нæхи зæрдæтæй хъусы,
Уый – уæззау нæхи улæфын у.

Æмæ ныр нæ гуыбынтыл фæлæсæм,
Талынджы, куырм цæстытау, кæсæм;
Не знæгты рæмудзæн хос фæхæссæм, –
Ахсæв мах разведкæйы хæцæм.

Алчи нæ йæхицæн дзуры: ма риз!
Не 'рмхæстмæ гуыбыны цъарыл быр! –
Не уæнгтыл æрынцади уæлахиз,
Уый уæзæй кæнæм тыхулæфт ныр.

Уыцы уæз нæ иуæн дæр нæу хæлон,
Иу дæр æй нæ рапондзæн уæззау:
Скодта хæст лæгæй йæхицæн уаллон,
Адæмæн – сæ мастисæг хуыцау.

Нал бazzад нæ ныббрысынмæ бир-æ,
Ссудзæн тагъд нæ хæдсæрмæ цырагъ..
Уадзæм ныр нæ фæллад æмæ цырæм
Адджынæн фæздæгджын уæлдæф мах.

Бадзуры иу иннæмæ: –Хæрзæхсæв! –
Акæнæм нæ салдаттаг хъæбис,
Бинонты кæрæдзийæн фæдзæхсæм,
Авæрæм нæ кæрæдзийæн ныфс.

Узæлынц салдаттаг риутыл риутæ,
Пъагæнгæ, ныдзæвь русыл рус:
Райсом хур куы скæса, уæд нæ иутæн
Уый тынты мынæг уыдзæни рухс.

Уарзæм мах, бærзонд æрвон хæтæнтæй
Хур зæххыл куы рæвдауы лæджы, –
Фæлæ ныр фæзæгæм: – Exx, нæ фæндæ
Хур нырма куы не скæсид рæхджы!

Фæлæ хæст зæххыл цæуы æгъуыстаг.
Ссудзæн тагъд нæ хæдсæрмæ цырагъ,-
Хæст цæмæй лæгæн фæуа æлгъыстаг,
Уый тыххæй-хæцынмæ цæуæм мах...

Сay мигъты ныгъуылгæ, мæй фæхъуызы,
Зæхх ныхххъус. Нæ уыны развæд цæст.
Тары ма æрмхæсты размæ хъусы
Салдæтты уæззау улæфт æрмæст.

1945

КАЛОТЫ Хазби

Æхсæв дæ дзыккутау куы 'рхауы,
Йæ тарф фынтыл куы вæййы зæхх,
Æмæ фæлмæсты цæстыхаутау
Куы суымæл кæны хъæды 'ртæх,

Уæд æз мæхинимæр фæзæгъын:
«Тæхуды, фен ма дæ аermæст,
Æрбад дæ уæлрудзынг æртæхай,
Æртæхай рудзынгыл æрлæс!..»

1941 азы сентябрь
Камышин

* * *

Æз мæ цард нæ нымайын æвгъауыл:
Цард цæуы,
æхсæрдзæнтæй кæлы.
Мæн хъæуы
фæстаджы тохы 'рхауын,

Мæн хъæуы
сæрыстырæй мæлын...
Цæй, мæ фæндыр,
дзæгъæл дæ ныуугътон,
Нал мысын, мæ хорз хæлар, дæ уынд...
Æз, ныфсхаст цæргæс,
мæ базыртæ ысцагътон
Æмæ тымыгъмæ
æнхъæл мæгæс
лæууын
1941 азы сентябрь
Камышин

* * *

Ды дзырдтай:
«Нæма уыдтæн Кавказы,
Никуы ахæтыд йæ цытитыл мæ цæст,
Æз уыдтон тыгъд быдыртæ мæ разы,
Уыдон уарзгæйæ фæцардтæн æз...»

Ды дзырдтай...
Фæлæ дæм æз нæ хъуистон,
Мæйы бур æрфыгмæ уыд мæ каст.
Дымгæ уæд бæгънæт бæрзы æнкъуыста,
Сидзæрау уыд къулбæрзæй бæлас...
Ды дзырдтай...

Фæгуурысхо дæ уайтагъд...
Азылдтæ æмæ ныуугътай мæн...
Зæрдæ мæиммæ кæдæмдæр атахт,
Зæрдæ атахт саудзыкку чызгмæ...
1941 азы октябрь
Камышин

* * *

Тымыгъ даргъ уынгты хæты...
Æхсæв салд рудзгүйтæй хъусы...
Цымæ афонмæ цы кусыс ды?
О цæмæй зонын, цы кусыс.
'Фхæрыс, чи зоны, дæхи:
«Радтон уымæн сомы карз æз...»

Хин дæды, мæхъоппæг, хин.
Уарзыс, о!
Æмæе куыд уарзыс?..
Зонын æз, мæхорз хæлар,
Тыхст, уырыд кæй дæ рæстæгмæ...
Дард дæ, дард мæнмæ, хæрз дард.
Фæлæ мæм
уæддæр
хæстæг дæ!..

1942 азы февраль

Камышин

Куы сәтты тымыгъ
даргъ бәләстә,
Уый хъәпән фәндагыл куы 'рхуыссыд.
Кәй бон уыдзәни, кә,
нае фәстә
Зәххы зәрдәйы mast
ныффыссын!..
Æз федтон
хъарм туджы суадон,
Ләдҗы буарәй әмбәрзт астым...
Гъей, сахъ нәртон,
әри дә уадындз,
Нынкъусон зәхх æз
ризгәе уастәй!
Æри!

Мән у дунейы арфә,
Æз цард дәүәй
хуыздәр әмбарын...
Дәлдзәхы тымыгъ
фемәхст
арвәй—
Сызгъәрин хуры тыйты
варын.

1943 аз
Пенинглары фронт

* * *

Зымæг... Иу хъæмпын хæдзар- фысым.

Цырагъ амарди... Адджын фынтæ...

Бадын иунæг æз... Мæнæ фыссын

Чъизи сыфыл мæ судзгæ хъыгтæ.

Зæрдæ дзуры: тæхуды, 'нынцъух

Тохы размæ нæхимæ «сæнæй»!

Адон, ацы хъахбайтæ 'дзух...

Адон аккаг фыдæбæттæ нæй!.

Райсом— түджы пырхæнтыл

1943 аз
Калининды ғронт

Бон нәема фәэзынд
сәүүүон әертәхү,
Фесәфт хъамылы
әэххормаг сыйн.
Аз кәуүин...
Æрzonыг кодтон зәххыл
Æмәй йын йәриүен
Дыя кәһнын

Ма хъэрз, зæхх,
 мæ уд фæрыст дæ мастæй!
 Базæронд мæ лæппуйы буар...
 Тугæй нал зыны
 дæ фæтæн астым.
 Судзгæ 'мбисæндтæ -
 нæмгуыты уард!..
 Ма хъэрз, зæхх...
 О, бафæраз бæллæхы!
 Уалæ скæсæны сырхдэзыкку бон фæзынд.
 Дымгæ тадзы
 райсомы æртæхы...
 Худы туджы 'ртæхты -
 хуры тын...

1943 аз
 Калинины фронт

* * *

Митыл мæйы æртхутджытæ хъазынц,
 Зæхмæ ивæзы бæлæсты фист.
 Уæ мæ пыхцыл сæр!
 Быдыр- дæ уазæг.
 Нал та уромын
 зæрдæйы рис...
 Ниуы бæстæ
 зындоны цæхæры.
 Лентау сай уадздзаг -
 фæндаджы тар...
 Мигъты уæлæ
 зынг æвзæгтæй сдæры
 Хъæуы сæрмæ
 æнæрмынæг арт.
 Аэз цæуын
 мæлæты фыддæрадæн.
 Немыцаджы туг
 мæ джебогъæй фæтагъд...
 Мæн цæрын фæнды,
 фæуром-ма дæ тахт,
 Сай нæмыг! -
 Æрра дæн...

1943 аз
 Калинины фронт

КОЧЫСАТЫ Мухарбет

ФÆСТАГ САЛАМ

Мыйиаг хæсты быдыры искуы
 Куы фæуон мард,
 Аэмæ куы аскъуыяа æмбисыл
 Мæ рæзгæ цард...
 Мыйиаг куы нал фæуон кæронмæ
 Мæ зарæг аэз,
 Аэмæ куы бамыр уа бынтондæр
 Мæ сонт хъæлæс...
 Мыйиаг куы фæсыкк уой мæ фæндтæ,
 Мæ рухс фæндаг...
 О, курын уæ, зынаргъ æмгæрттæ,
 Аэз иу хъуыддаг.

Зæгъут-иу мын мæ зæронд мадæн,
Куы фæуа хæст:
Хæсты бидыры, зæгъ, фæмард дæн
Цытимæ æз.

Зæгъут-иу ноджыдæр Кавказæн
Салам мæнæй.
Æцæг хъæбулау дæ, зæгъ, уарзтон
Зæрдæбынæй.

1942 азы 11 январь
Ростовы облазст, Слепихины хутор

МÆ ФÆДЗÆХСТ

Фыдыбæсты сæраппонд тохы
Мыйаг куы фæмард уон рæстæй,
Уæд-иу мæ мард фæласут хохмæ,
Мæ Ир, мæ фыдæлты бæстæм.

Æмæ-иу бавæрут, æмгæртæ,
Мæн рагон сау къæдзæхты 'хæн,
Цæмæй æхсырхуыз цъити-дæттæ
Рæвдауой с'аив зардæй мæн.

Цæмæй мæ ингæнмæ мæ уарзон
Фæсивæд хъазынмæ цæуой
Æмæ тæгæр бæласы аууон
Фыдæлты зарджытæ кæной.

1942 азы 13 январь
Ростовы облазст, Слепихины хутор

МА КÆН ХЪЫГ

Хæрзбон, хæрзбон, мæ уарzon,
Æз дард балцы цæуын.
У а дуджы фæразон,
Ныуудз, мæ хур, кæуын.
Цæуын, цæуын æз аbon

Хæсты быдырмæ раст,
Цæмæй уа рухс дæ амонд,
Дæ рæзгæ цард- æдас.
Цæмæй цагъарау бастæй
Ног ма 'рвитæм нæ цард,
Гъеуый тыххæй мæ фарсыл
Æз бабастон мæ кард,
Фыцы мæ уæнгты ног тых,-
Æхсарæй мæ фæрсыс?!
Дæ цардамонд- мæ хотых,
Дæ уарзонад- мæ ныфс.
Æмæ хæсты фыдафон
Ызнаджы сау нæмыг
Мæн ку 'амара, мæ уарzon,
Уæд-иу мыл ма кæн хъыг.
Нæ райсдзынæн хæдбарæй
Цагъайраджы къæлæт,-
Хуыздæр æгады цардæ'й-
Сæрибарыл мæлæт!

1942 азы 27 февраль
Сталинграды облазст, Суровикинойы
станицæ

Кæм дæ, кæм дæ, мæ райгуырæн хæхбæстæ,
Цы фæдæ, цы, мæ ивгъуыд бонты цард?
Кæмдæр кæугæйæ ихсийут мæ фæстæ,
Нæ сæгдзыд къæс, мæ иунæг хо, мæ мад.

Цы ран ыстут, мæ рагбонты лымæнтæ,
Кæдæм фæлыгъд уæ хъæлдзæг худт, уæ хъазт?
Тæрсын, æваст куы фæсыкк уой мæ фæндтæ,
Æмæ æууилы ме 'взонг зæрдæ маst.

Мæ фæстæ-иу зæрдырай ут уæ цардæй,
Фæсурæд фарн уæ зын, уæ рынтæ дард.
Æз цалынмæ нæ амæлон нæ бартыл,
Уæдмæ æлвæстæй дардзынæн мæ кард!

1942 азы 8 марта
Сталинграды облæст, Суровикинойы станицæ

БАСИТЫ Дзамболат

НЫННÆР, МÆ ХУР, МÆ
ФÆНДЫР

Ныннær тыхджын хъæлæсæй, ныннær, мæ хур, мæ фæндыр,
Бæрzonдdæр сис нæ тохи бон дæ зарæджы хъæлæс!
Мæнæн мæ туг фæкалди, мæ фыцгæ туг, дæ тæнтыл,
Цæмæй нæ бæстæн бафидон нæртон фыртау йæ хæс.

Ныннær тыхджын хъæлæсæй, ныннær, мæ хур, мæ фæндыр,
Ныннær тыхджын, куыд æрхъусой нæ быдыртæ, нæ хох!
Æгъгъæд у балцы цæуын нæ фыдæлты хæтæнтыл,—
Ныббырс, нæй, хæстмæ, сахъ фæлтæр, Фыдыбæстæйыл—тох!

Ныннær тыхджын хъæлæсæй, ныннær, мæ хур, мæ фæндыр,
Тæппудау тохи бамбæхсынæн ма бацагур къуым!
Ныzzар дæ хæстон зарæг, мах фенкъуысæм дæ фæдыл,
Фæстæмæ тохæй чи лидза, уый фестæд цавддур уым!

Ныннær тыхджын хъæлæсæй, ныннær, мæ хур, мæ фæндыр,
Æмризæджы куыд нырриза фашистон куытты 'рдонг!
Æз ме 'хсаргард ныссадззынæн цъаммар ызнаджы тæнты
Цæхæркалгæ, æгъатырæй йæ сай фистоны онг.

Ныннær тыхджын хъæлæсæй, ныннær, мæ хур, мæ фæндыр,
Бæрzonдdæр сис нæ тохи бон дæ зарæджы' хъæлæс!
Мæнæн мæ туг фæкалди, мæ фыцгæ туг, дæ тæнтыл,
Цæмæй дæуимæ бафидон Фыдыбæстæн йæ хæс.

1942

Хъаз, худ уал, дидинæг, фæлмæнæй,
Уæрæх дæ цъæх сыфтæртæ хæсс.
Дæуæн дæ рæсугъд хуыз, тæмæнæй
Нæма, нæма бафсæстæн æз.

Нырма нæма фенцад йæ тынгæй
Налат ызнæгтимæ нæ хæст.
Мæ кард нæма 'руазал йæ зынгæй,
Æрцынð нæма комы мæ цæст.

Мæ риуы маstæн нæй ныккæнæн,
Мæ размæ – карз тох æмæ арт.
Дæуæн цъæх хæрдгæйæ – дæ цæрæн,
Мæнæн та хæсты у мæ цард.

Хъаз, худ уал, дидинæг, мæ уарзон,
Уæрæх дæ цъæх сыфтæртæ хæсс.
Цытджын уæлахизимæ райсом
Дæумæ æрьыздæхдзынæн æз.

1944

ÆНÆФЫСТ ЦЫРТ

Æз федтон цырт, æнæфыст цырт нæ фæз
Рæсугъд нæууæвæрд ингæны сæр уыд.
Цыдисты адæм фæндагыл йæ рæсты,
Æмæ-иу ам фæсабырдæр сæ цыд.

Æрбацыд цыртмæ урсзачье зæронд лæг.
Йæ сай хид систа. Фемырæг и бон.
Æмæ ызгъордта суадæттау йæ мæллæг,
Йæ мæллæг рустыл цæстытæн сæ дон.

Нæ зоны уый æфсæддоны хæстæгмæ,
Йæ цыртыл ном æмæ мыггаг фыст нæй.
Æрмæстdæр зоны: ингæны мыггагмæ
Фынæй кæны хъæбатыр гуырд, фынæй...

1944 азы август

Хъæу...

Фæздæджы зилдухæнтæ...

Хъæр...

Цъæхахст...

Æлгъыст...

Уынджы туджы кул, пырхæнтæ...

Додойаг æвзыст...

Сay фæнычы дымгæйы фу

Хæхтырдæм хæссы.

Бон æнкъардæй обауы цур

Сыгъд хъæумæ кæссы.

Хъæу æрсабыр.

Афтид къултыл

Сay ала лæууы...

Хъæуы æдде доны былтыл

Хæст нырма цæуы.

АБАЙТЫ Бекызæ

ХÆСТОНЫ МÆЛÆТ

Аскъуый, мæ зæрдæ! Аскъуый мæ риуы!

Тымыгъ мæ фæрсты бирæгъау ниуы.

Удхæссæг дары гомæй йæ кæфдзых.

Уæнгтæ æмпылынц, басаст мæ сонт тых.

Арф ингæн сауæй уайы мæ цæстыл...

О ме 'мбал, фембæл хорзæй дæ бæстыл!

Радзур мæ мадæн таураæгъ йæ фыртыл,

Зонын, нæ тыхсдзæни ниугæ мæ цыртыл.

Зонын, нæ фендзæн тарæй мæ табæт.

Рауай, мæ хæлар, м 'астæу мын бабæтт.

Акалд мæ хъарм туг хъæдгомæй зæхмæ.

Нал уыд мæ хъару бахизын бæхмæ.

Ме знаг æввонгæй н 'аиста мæ сонт цард:

Карста ызнаæгты рæвдзæй æндон кард.

Радзур-иу хъæуæн искуы мæ хабар.

О ме 'мбал, уым-иу хъал зарæг базар!

Хæхтæй куыд хъуыса быдыртæм зарæг.

Ифтыгъдæй дара саулох нæ барæг!

Ракæн-иу арфæ бæстæн мæ номæй,

Радзур мæ митæ иууыл æргомæй.

Хъус-ма, мæ хæлар, руай хæстæгдæр:
Уарzonæн ракæн хабар лыстæгдæр:

«Кодтам дзæгъæллы иумæ ныхæстæ.
Сагур дæхицæн амонд мæ фæстæ.

Хæсты быдыры баззад дæ уарзон.
Не знæгты цагъта, разынд фæразон».

Оххай, Мисурæт, оххай, мæ уарзон!
Хурмæ фæстаг хатт скæсдзынæн абон..

Басаст мæ хъару, нал дæн мæ сæрæн.
Цæргæстæ зилинц, зилинц мæ сæрмæ.

1940 азы 12 февраль
Хурныгылæн Украина

ГАФЕЗ

ДЫУУÆ ЦÆССЫДЖЫ

Чидæр амард... Чи уыдтæ? Ныббар мын:
Рæстæг хæсты афтæ тагъд цæуы
Æмæ дæ нæ базыдтон... Ныттар дыл
Тохы быдыр,— бамыр и дæуыл.

Мæй æнкъардæй денджызæй æрбазылд...
Ды нырма сывæллон куы дæ, сонт,
Ды нырма фыццаг хатт хылдтæ фазыл,
Ды нырма фыццаг хатт федтай фронт.

Дауын дын дæ сау бецыккæн йе 'вæрд,
Бараст кодтон нæудзармыл дæ сæр...
Уадултыл дыууæ цæссыджы февзæрд
Æмæ мæймæ акалдтой цæхæр.

Зонын æз, æвзонг лæппу куыд кæуы,
Лæгтты федтон маройы цæугæ,
Фæлæ никæд, а зæххыл цы цæрын,
Никуы федтон мард уды кæугæ.

Æз лæууын мæ зонгуытыл дæ разы,
Уазал рустыл мæйы рухс – тæмæн.
Дымгæ дын дæ цыбыр бецыкк фасы,
Цыма у ныйярæг мад дæуæн.

03.05.42

ДОН

Мах тындзыдтам. Не знагмæ бырстам,—
Карз æмæ æгъатыр уыдис уавæр.
Æрхæй мæм мæлæг салдат дзырдта:
«Дон мын авæр, иунæг хуыпп мын авæр!»

Цал æмæ уый цалæм хатты уыд,—
Мах фæстæмæ алæууын куы хъуыд,
Хъуистам-иу мæлæг хæстоны хъæрзт:
«Æмбал, фехс мæ, амар мæ æххæст!»

Бацыдтæн-иу искæй дæларм уæд,
Гъе та-иу æй ме рагыл дæр ластон,
Ранæй -ран нæ не 'ийæфта мæлæт,—
Æмæ цард мæлæг салдатæн хастон.

Фæлæ ам... Цæй æндзыг мыл ныфтыд!
Науæд мæ цы уад ахаста уайтагъд?
Чи уыд, цымæ? Баззадис æвыйд?
Æви амард, рухс дуне йыл батар?

Чи зоны'мæ дон иунæг хуыпп
Уыцы уысм æвдадзы хос уыд –авæр!
Мæн чысыл фæгæдзæ кæнин хъуыд,
Хъуыд... Фæлæ кæм амыдта нæ уавæр!

Уæд ызнаг йæхæдæг бырста, уæд,
Чи зоны, цы уыдаид, цы зоны!
Фæлæ равзæрд уыцы бон фыр мæт,
Æмæ мæн æхсæвæй-бонæй домы.

- 04.05.42

* * *

Цæф дæн, уæззаяу цæф, – зæхх хъæрзы,
Кæдæмдæр мæр мæнæй фæцæуы.
Æз ын фæлидзынæй тæрсын
Æгæрон ингæнæй-хæцæнæй.

Æрмæст мæ туг – æгъуист, тæмæн–
Кæнин цæстысыгай æртæхтæ
Æмæ мæ фыдзызæхмæ мæн
Бæтты мæ зæрдæйы æндæхтæй.

23.05. 42

ХЪАЙТЫХЪТЫ

Геор

КУЫ ФÆУА ХÆСТ

Фæстаг фашист йæ ингæнмæ куы хаяу,
Куы бандайа фæстаг хæстон гæрах,
Нæ хурзæрин фæлмæн тынтæ куы таяу,
Нийгарæгмæ æрьиздæхдзыстæм мах.

Йæ домбайтæ, йæ диссаджы хæстонтæ,
Йæ зынаргъ тугæй чи хъаххъæдта зæхх,
Нæ рыг цæсгæмтæ, хидæйдзаг фæсонтæ
Ныхæдзыстæм уæд хъæрмуст донæй дзæбæх.

Фæзындæни нæм уыцы хъæлдзæг афон,
Æмæ ма иу ран чи баддзæн æнцад!
Тæхдзæни маргъяу уарзонмæ йæ уарzon,
Йæ фыртмæ –фыд, йæ буц хъæбулмæ –мад!

Уыдзæн кæуæг дæр, амонд нæу æмхуызон,
Цы чындæуа? –сыгъди цæхæрау хæст!..
Æрцыд зиантæ, банигæдтам уыдон,
Нæ рухс Уæлахиз нал федта сæ цæст!

Салдат хуындис йæ ном æмæ йæ мыггаг
Нанайы хурæн, адæмы фыртæн,—
Цæрдзæн, нæрдзæн сæдæ азты йæ хъуыддаг
Æмæ бæздзæн хъæбатырæн цыртæн!..

Баба дæр уæд йæ къæлæтсæр лæдзæг
Иæ къухмæ райсдзæн, рапхиздзæн нæ кæртæй,
Зындысты йæм нæ урс хæхтæ сыгъдæг,
Нæ бæлæстæ йын кувдзысты сæ сæртæй.

Ды дәр цәудзынә фәндагмә дә хызы,
Ды дәр кәндзынә де 'гъдәуттә әххәст,
Әртәхдзән уари әмә хәрм хәбисы
Уый тухдзынә ды иухаттау фәсхәст!

Куывдтә, хәэститә, стыр арфәтә, цинтә.
Хәсдзән йә фыртән дзаг нуазәнтә мад.
Цы ран фәмард и тохгәнгәйә минтә,
Уым хорз уыдзән милуантән та сәе цард!

Фәрс-иу хәстоны, уый дә н' афәливидзән,
Йә сыгъдәг цард дәүүән кодта нывонд,
Йә сәрыхъуынтаә урсытә әрттивдзән,
Фәләй йә ма схон уый тыххәй зәронд.

1944

ЦАЕГАЕРДЫ Максим

ХЪАЗУАТЫ РАЗМАË

Уад, налат уад, тыгъд бидырты ниуы.
Тархъәд ахсәв – ризәгәй рынчын.
Хъәу – ингәнау, сәр әруагъта риуыл,–
Арф кәцәйдәр сыхъуысы хәэрзын...
Уад, сәртәг уад, тыгъд бидырты зилы...
Уынгты ахсәв цыниуызмәләг нәй.
Бәрз йә сәр, йә цәнкуяя хихтә тилы,
Уад нынниуы... Сау фынау мәнәй
Сыгъд чысыл хъәу абон дәр нә ферох:
Даргъ наэзытә, уалдзыгон фәлгонц...
Уастән не знаг азимаг әрбауа,
Уастән не знаг акала йә рондз!–
Кәд фәлладәй хәәубәсты фәндагыл
Фосы дзугау атардта... Кәдәм?
...Ныр кәсисн мәе чысыл хъәумә 'нкъардәй,–
Зәрдә риссы... Сагъастыл фәдән...
...Мәй йәхи тәлфғә үыләнты надта,
Даргъ рәхснәг бәрз донырдәм әркъул.
Ам мәнән йә разыры дзуапп радта
Ме стыр амонд, фидән бонты хур.
Ныр кәм и, цы бонты фарн әм дзуры?
Бәрзы бын куыннә фәзынди, куы?
Зәрдә риссы...

Цәстисыг әртулы
Уәнгтә ризынц...
Ме 'взонг риу– әрхуым...
Фәләй райсом... Райсом бәстә судздзән,
Тохы хәәрәй райхъал уыдзән фәз.
Не стыр маєт нә номдзыд танктәм сиддзән,
Әмә размә! Мастисынмә әз!

1943 азы февраль
Ныгуылән фронт

ХЪАЗБЕГТИ Хъазбег

Зәрдәе әңцад!
Ма фәллайә,
Бонгай зин цард
Ма нимайә!

Зәрдәе әңцад!
Бафәразә,
Нә ни 'й идард
Кади радә!

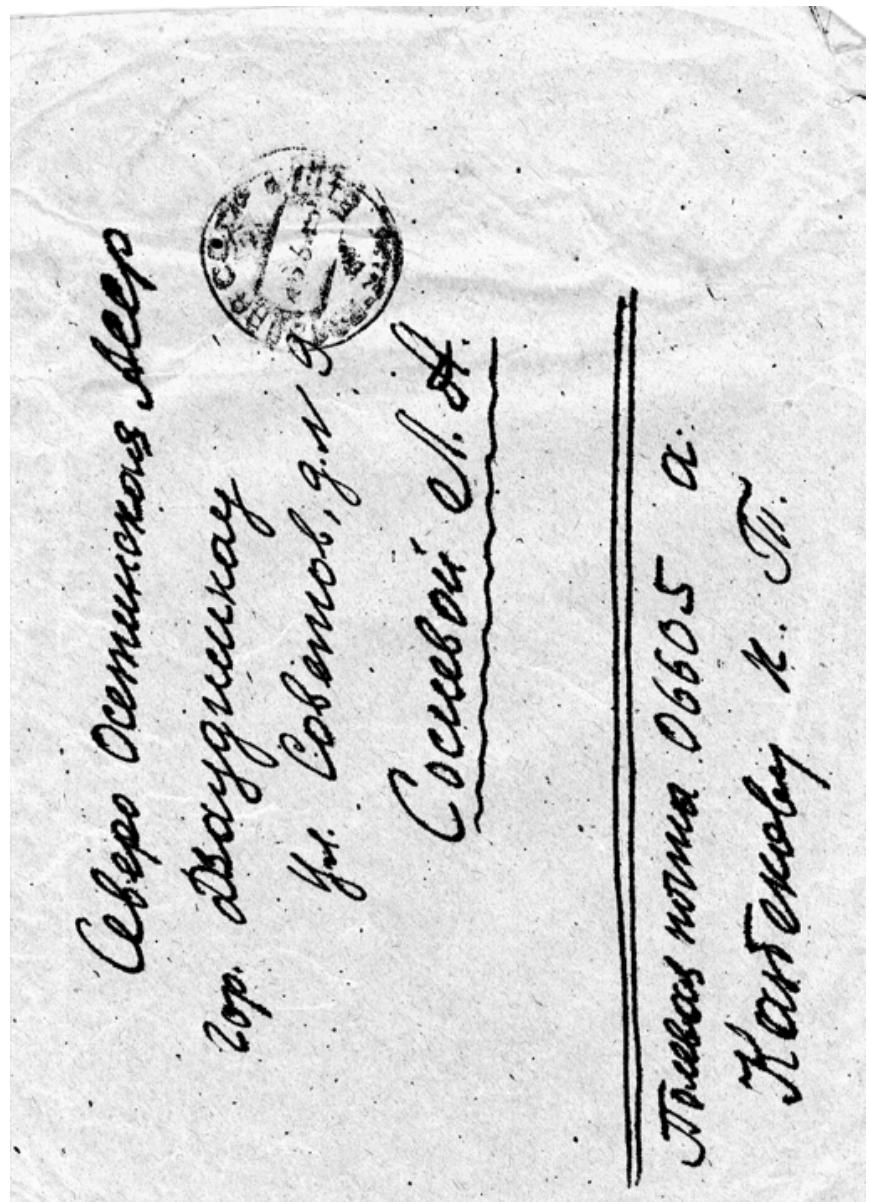
1943
Хонсар фронт

Хъазыбет йәх хәстон әмбал журналист Борис Шаховичимәә.

Хъазбег аммае Химилонты афицер.

Дорогой друг!

Вот тебе пакет мои посыпки.
мой адрес: Почтовый ящик 06605 г.
Вот и пиши теперь по новому адресу.
Я прибыл по новому адресу служебной рабо-
той учи в редакции газеты моей
газеты "Сталинская Гвардия". О своих
впечатлениях пишут пока рано. Пройдет
еще и тогда все будет видно, основа-
ние увидел все.

Самое главное для тебя то, что я жив
и здоров. Самые хорошие у меня прихо-
дят, вот все что я могу сообщить. Не
забудь, я спорю за всех солдат
твоих родильных то что вспомни, что
отковало есть, конечно, они бы госпо-
да начали сюда, то родильных бы
они не ходили, но такие сделали?

Что же, не скучай! Живи будь здорова,
то в Всехлии служил к маю 1945 г., Ко-
нечный пакет, который был,
тогда до конца 1945 года еще пропадал
бесплатно. Давай, передай всем самым
таким и некоторым приветы наших
��士们. Сообщи Георгию мой по-
сыпки адрес и письмо писать. Обращайся
поэтому просто пакетами своих писем.
Ах, как я хочу это видеть, это ура! Про-

2

Красная Армия! Когда же наступает все
это великое дело и сожжет этого че-
ловека - эту гадину!!! Ах, дубай! Бубай!
Бы передышка по Западскому фронту. За-
вершилось горло!!! Сколько он получит
стюдей!!!

Не подумай. Помниширая. Дорогушечка,
Надеялся, были письма из учебного, а уче-
бного обогревательного завода, машинист
столяров, Элена и ~~Федор~~ Ивановы
Жук других машин из дорогих бензина,
но они все еще числятся для всех, хоро-
ших и "бестских", т.е.!

Мир, машини (если тебе нужна)
и "Башкрайторг" оружие открытия
и сообщи ему свой новый адрес,
чтобы писать от сюда сюда. А если
тебе удастся видеть Генерала Фрунзе
(он ведь работник секретаря РК
Комитета) то отблагодари "Бо-
за ~~подарок~~ гуманное отношение ко
 мне, за то, что он "отличился" на
свой пакет!

Спасибо обещало и
запись подпись, дорогушечка
мне!

25.9.44г. Красный

ЧЕХОЙТЫ Сәрәби

Сабыр цард куы 'рцәуа, хәст куы фәуа, хәст,
Уәед мәе уәэззая цинел раласдзынән аәз.
Сау туджы хъәбәртә дарәстыл уыдзән,
Аәмәе сәе нәхимәе уәед мәе хо ныхсдзән.
Баззайдзысты ностәе 'взонг буарыл әрмәст,
Ностән нәй ныхсән дәр,— кәс әмәе сәем кәс,
Зон, нәү носты сафын азтән дәр сәе бон,
Цасфәнды фәцәрон,— урсрихи дәр уон,
Ностә ма зындзысты ме уәнгтыл мәнән.
Уәед мәе фыртты фырттае бафәрсдзысты мән:
Зәегъ, баба, кәм уыдтәе ацы цәфты онг?
Зәегъ, къуылых цәмән дә? Зәегъ, кәм и дә цонг?
Аәз зәегъдзынән сабитән:
Уыл кәлләр —уышы ран уылтән.

1944

САЛДАТ

Æмæ цынæ стæры уыдис, цынæ тохмæ фæцыд!—
Фыдыбæсты сæраппонд уый хъæбатырæй хæцыд.
Уæд-иу фæцъортт ласта йæ кард — фыдгултæн та
ингæн.

Йә риүыл хорзәхты фәлтәр – ыстъалты тәмән.
Фәләе әрхәстәги фыдбон, әрхәстәги бәлләх,
Салдат ма бацагуырдта бәх, әд саргъ, әд идон бәх,
Тыхтәй-амәлтәй ма хъәрзгәе йә саулохыл ысбадт,
Йә хъузонимә комы тахт йә удисгәе салдат.
Ыстәй бәрзонд хәхты әхсән йә фәстаг хъәр
фәцыд:

1958

ДЫУУÆ РАДЗЫРДЫ

ЗНÆГТÆ

Бады Уырызмæг госпитæлы кæрты, зæронд калд бæлласы бындзæфхадыл. Фыстæг йæ къухы. Ныр ай цалæм хатт бакаст... Бинонтæ цæстытыл уа-
йынц. Жеримысыд, хæстмæ цы бон раст кодта, уый. Мæнæ
цыма тækкæ знон уыди. Мад фæндарастан кæны йæ фырты.
Жениу, канд мад нæ— лæууы иуварс æрьгон бинойнаг æмæ,
авдæны æнæмæтæй цы сывæллон фынæй кæны, уымæ сагъæс-
хуызæй кæсы.

— Дытта, æз цæуын,— баздахт йæ мады размæ Уырызмæг.

— Фæлæуу, исты дын ацæттæ кæнон фæндаггаг,— загъата мад æмæ сабыргай хæдзармæ бахызт. «Ацæттæ кæнон», дам, афтæмæй йæ дард бæллçоны фæндаггаг раджы æрцæттæ код-
та. Иæ разы чи уыд, уыдон æй бамбæрстой. Чындз иуцасдæр
йæ фæдыл кæсгæйæ аzzад, стæй, йæхинымæр ныхасгæнæгау,
сдзырдта:

— О, Хуыцау, мæ зæрдæ мæ риуæй ратоны.

— Алцы дæр хорз уыдзæн,— зæгъы Уырызмæг.

— Жæсæвæй-бонæй кувдзынæн, цæмæй дзæбæхæй сыздæхай фæстæмæ, кæд нæм бинтон фыдах нæ разынид хъысмæт.

Мидæгæй рацыд мад, йæ къухы— дзækъул. Аджих. Фырт
йæ размæ фæцырд Мады цæ.стытæ доны зилынц.

— Дæхи хъахъхæн, мæ хур... Фысс-иу...— Иæ ныхасæй
фæкъуылымпы, цыма йæ цæссыгтæй йæ чындзы раз фефсæр-
мы, уйай.— Нæмыг куырм у, уæ риу æм ма дарут.

— Хорз, хорз, дытта. Дæ зæрдæ ма 'хсайæд.

Жедде машинæй уасын сыхъуист, æмæ Уырызмæг фæтагъд
кодта. Авдæнмæ ма фæкаст, цырд ахаста йæ цæст йæ биной-
нагыл, стæй йæ мадмæ сдзырдта:

— Цæй!

— Фæлæуу! Авдæнæмбæрзæн сыгом кæн.

— Дытта!

— Дæумæ дзурын æз!— Тызмæгомауæй ма бафтыдта мад
Уырызмæг фездæхт, схъил кодта авдæны æмбæрзæн. Кæсис...
Чындз иуварс лæууы, аивæй йæ цæссыг сæрфы. Уырызмæг
фæзылд, рæвдз ацыд. Мад чындзмæ разылд.

— Күвывды нæ цæуы, мыйаг, йæ фæдыл акæс,— мады ны-
хас-хъуысы фыртмæ.

Чындз къæмдзæстыгхуызæй Уырызмæджы фæдыл ахызт.
Мад авдæны сæрхъæдмæ бавнаелдта.

Машина? араст, лæппуты зарын айзæлд:

«Уой, Хазби, нæ мæгуыр хæхтæ!..

* * *

Бады Уырызмæг. Хъуыдтыты ныгъуылы. Жерæджыйы
хæсттытæ... Цыма та ногæй уыцы тохы цæхæры бахауд Лейте-
нант Коротков... Власовонтæ иу хæдзар бацахстой. Сæхицæн
дзы фидар сарæзтой. Цалдæр хатты сæм афæлвæрдтой ныб-
ырысын, фæлæ-иу фæссыкк сты.

Афтæ ахаста суанг æнæхъæн бон. Уæлейæ домынц Корот-
ковæй— цыфæндыйæ дæр уыцы хæдзар бацахсын хъæуы. Ко-
ротков йæ адæмы æртæ дихы фæкодта— иу къорд хъуамæ
бабырсой рахизырдыгæй, иннæтæ галиуырдыгæй, æртыккаг
къорд— комкоммæ. Уыдонимæ йæхæдæг дæр. Пуле-
метæйæхсæгæн загъата— рудзгутæ цæв!

Уырызмæг лейтенанты цурмæ аууæтты йæ гуыбыныл бабы-
рыд Иæ фарсыл цалдæр гранаты иумæ бает, йæ къухы авто-
мат.

— Жæмбал командир, бар мын радт, æмæ æз бафæлварон
уырдæм.

Коротков æм бакаст. Рагæй зонынц кæрæдзийы. Ници йæм
дзуры.

— Иунæгæй тынг зын баҳхæстгæнæн у уыцы хъуыддаг,
къордæй та, дæхæдæг уыныс, хъуыддаг куыд рауай.ы, уый...

— Радт мын бар, талынгмæ бирæ нал и.

— Архай!

— Цалынмæ уырдæм бырон, уæдмæ сæ æнæрынцойæ
æхсут.

— Хорз.

Уырызмæг цыиф зæхмæ йæхи афтæ нылхъывта быргæ-бы-
рын, æмæ хæдзарæй нæ, фæлæ, йæ фæстæ чи каст, уыдонæн

дәр зын рахатән сис. Зәххы уазал дзы иннәрдәм хызт. Ар, ахстгай, йәхи хъаҳхъәнгә размә бырыд

Рәстәг ныддаргъ. Нал әмә нал хәцца кәны уыцы әлгъы, стаджы хәдзармә.

Мәнә хәдзары алыварс сисын быру. Хуыссы, хәстуләфт кәны. Хәдзары дыккаг уәладзыгәй пулеметәй ахсынц, Нәмгуытә йә сәрты цыс-цыс кәнынц, Фәлә бәрәг уыд уый не 'хстой. Сисы сәрты уыциу сәррәтт бакодта әмә кәрты йә мидбынат ахуыссыд, автомат йә къухы фехсынәввонгәй, Ныр цы амаләй схызтәуа дыккаг уәладзыгмә,— хъуыды кәны хинымәр. Сәйрагдәр, мидәмә баирвәзын, әндәр уым хъуыддәгтә сәхәдәг сәхи амондзысты...

Къулы аууэтты бахуузыд дуармә. Әнәхъинцәй йә байтом кодта әмә тыргъмә бацыд. Мәнә асин дыккаг уәладзыгмә. Хъуысның кәйдәр къаҳдзәфтә уәлейә. Чидәр талынджы асинтыл әрхизы. Уырызмәг йә кард сласта, йәхи къулмә нылхъывта. Къаҳдзәфтә хәстәгәй-хәстәгдәр кәнынц. Әрхәцца салдат йә цурмә. Әнахъинон стыр—бәрzonд, бәзәрхыг. Уырызмәг ай йә тых-йә бонәй баруыгъта, фәлә фәивгъуытта. Цәф къулыл сәмбәлл, әмә кард къухәй ахауд. Фәхъәбысәй-хъәбысмә сты. Уырызмәг фәбынәй. Салдат ай йә быны цыист кәны, хурхмә ләбуры, Уырызмәг ацаархайдта йәхи уәгъд кәныныл, фәлә— кәм. Стәй фәцараЙст. Власовоны дамбацайыл йә къух аныздәвыйд. Сласта йә. Йә фарсмә йын ай фәцараЙста. Салдат әрфәлдәхт. Уырызмәг фестад, әд әргъәвд автомат асинтыл сызгъордта, уаты дуар байтыгъта, гранатты баст мидәмә баппәрста әмә дуар батьәпп кодта. Әрхуыссыд. Рәмыгъдәй хәдзар ныррызт, бәстә хъәр әмә әрдиаг сси. Уырызмәг фәмидағ әмә сыл автомат аскъәрдта.. Әртә пулеметы рудзынгыл әвәрд күйд уыдисты. афтә сә уәладзыгәй зәхмә аппәрста. Йә тәвдәй хъуыды дәр нал акодта, пулеметтә сәхи бахъәудзысты, ууыл. Әрызгъордта асинтыл, ратахт әддәмә, әмә, Коротковимә дзырдгонд күйд уыдисты, афтә цәхәркалгә нәмгуытә сыскъәрдта арвмә.

Цалдәр минуты фәстә взвод хәдзары әрфидар. Коротков арфә кәны Уырызмәгән:

—Ды дә стыр хорзәхы аккаг, әмә дын ай күйнә радтой, уәд.. Ард дын хәрын, мәхи Сырх Тырысайы орден дә риуыл уыдзән!

Уырызмәг баҳудт:

— Әз бардзырд аххәст кодтон.

—Нә дын уыдис ләвәрд ахәм бардзырд

Уырызмәг әм худәндзастәй бақаст.

— Әз ордены тыххәй нә бацыдтән хәсты...

* * *

Уырызмәджы хъуыдты таг фескъуыд: нә хәдтәхджытә балгай гуыв-гуывгәнгә хурныгуыләнырдәм сә ных сарәзтой.

Адард сты, атадысты арвы цъәхы, нал хъуысы сә уынәр. Ныссабыр та бәстә, Уырызмәг систад әмә йә зонгә ләппүйрдәм бацыд

Уалынджы дын, немыцәгты кәм дзәбәх кодтой, уыцы агъуысты раз иу машинә әрләууыд, йә гуыффә кәттагәй әмбәрзт. Дыууә сырхәфсәддоны машинәйә әргәппытә кодтой әд хәцәнгәрзтә. Сә иу бахоста. Хъаҳхъәнәг сәм ракаст.

Цасдәр рәстәджы фәстә кулдуар байтом... Әдде цы сырхәфсәддон уыд, уый әхстәввонг машинәйы цур аләууыд Мидәгәй рацыд иу-дыууадаес немыцаджы. Цыдисты дыууә рәнхъәй: афицертә, салдәттә—сә фәрсты фәйнә хъаҳхъәнәджы. Уацайрагтты машинәйы күйд бадын кодтой, афтә дзы Уырызмәг иу афицермә фәкомкоммә. Йә цәститтә дзы ратонын нал комынц, Йә рахиз хъусы әрдәг хауд, йә ныхыл дәргъәй-дәргъмә хъәдгом. Кәмдәр ай федта... Әнәмәнг. Кәм?..

Уырызмәг уацайрагмә йәхи хәстәгдәр байста, афицеры цур әрләууыд. Машинае немыцәгтимә адард, нал зыны, уәддәр ма Уырызмәг йә фәстә кәссы. Кәмдәр ай федта. О, федта йә. Уый уыд Днепры былгәрон...

Днепры дон. Ам Сырх Әфсады размәбырст тынг къуылымпы кодта. Немыц хорз әрфидар сты цәугәддоны хурныгуыләйнаг фарс. Изәрәй лейтенант взводән фехъусын кодта:

— Бардзырд ис— фәсәмбисәхсәв Днепрыл иннәрдәм ахизынмә цәттә күйд уәм, афтә. Саразын хъәуы ленкәнән фәрәзтә, бабәттын хъәуы кәрәдзиуыл хъәдә лыггағтә, скәнин хъәуы схойән хъилтә, уәләфтау плаштәй бахуынын хъәуы голлаггәндтә хъәмп кәнә хос ныннәмынән, науәд фәсал. Чи зоны, кәд донбәләгътыл дәр фәхәст уаик-

кам. Кәд — нә, уәд афтид боцқытә, фәйнәджытә, хәй вантә...

Фәсәмбисәхсәв. Үрызмәг, Коротков әмә ма әртә салдаты бадынц иу бәләгты. Скъәрдҗытә архайынц бәләгъты цыд цәхгәрмә кәныныл, фәлә сә уәддәр тыхдҗын доң дәләмә-дәләмә ласы. Доны астәумә бахәцә сты. Немыц фәдфәдил цалдәр урс ракетәй суагътой. Бонау ныррухс, Ныр махуэттән дәр уәлдай нал у. Скуистой немыцы минометтә. Нууынәргыдтой нәхи сармадзантә дәр. Бәстаг гуыпп-гәрах сси. Бәләгъты алыварс дон хәрдмә хауы. Мәнаг дзы иуән йә тәkkә фарсмә стыр нәмыг фехәлд, бәләгъ фәфәлдәхт, салдәттә фәдәлдон сты, сзындысты фәстәмә. Архайынц фәлдәхт бәләгъ әрцахсыныл. Әрцахстой! йә. Иннәтә сәм әххуысмә тындзынц. Иу бәләгъ сәм әрбаҳастәг, фәлә иннае йә тәkkә астәу сәмбәлд әмә йә фәркгай фәйнәрдәм фәхаста.

Үрызмәг, йә алфамблай доны цытә цәуы, уымә кәсү. Взводыл әрцид стыр зиантә, әрмәст ма сә дыууә бәләгъ баззади— сәхион әмә ма иу.

Мәнә фаллаг фарсмә бахәстәг сты... Цалдәр метры ма. Әртә ләппүйе донмә әргәппитетә кодтой, фәләгәрдүнц дзы. Немыц фәзындысты. Дыууә бәләгъәй дәр сыл нәмгуытә ихуарәгау ныккодтой. Немыц фәтары сты. Сурмә чи баирвәзт, уыдан уайтагъд иу уәлкүүпп бацахстой. Әхсынц немыцы.

Уыдоны минометтә дәр та ахсын байдыдтой. Сә хәвад у Үрызмәгиты бәләгъ. Бирә сә, бәргә, нал хәјуы фаллаг фарсмә, хәәддзауы бәндәнү бәрц ма, фәлә... Мәнә, схизән кәмә нәй, ахәм бәрzonд был. Йә хәдрәбын— байбын. Минәйы ахситт ма ацахстой хүустә, стәй... Үрызмәг доны күүд февзәрд, уый нал базыдта. Йә алыварс никәй уыны. Йә пулемет ай бынмә ласы. Әриста йә. Иу змәләг дәр йә цәст нә ахсы. Архайы исты хуызы хуыскъмә баирвәзыныл.

* * *

Уыцы байбынмә баирвәзт. Фәхъус сты гәрәхтә. Ахуысыдысты фыдбоны цырәгътә дәр арвил— ракетәтә бәстә нал рухс кәнынц Нууталынг. Үрызмәг фәтарст йә уавәрәй. «Ау, мә мәләт ам әрцәудзән?» Талынг арвмә кәсәгау доны уәлцъармә кәсү. Йе 'мбәлтә уым... Коротков дәр... Цы ләппугтае байсафт...

Үрызмәг йә күхтә лами күулы нытътыста, йәхиуыл ноджы уәлдәр схәцыд. Ныссагъта та йе 'нгуылдзтә иу|

къәпхән уәлдәр. Лами әрләзәры, әмә Үрызмәг фәстәмә доны йә хъуырмә аныгъуылд. Сләууыт та, сивәзта йәхи, хәстуләфт кәни. Йә хъарутә, йә тыХтә әмбырд кәни ногәй. Әрмәстдәр әй метры әрдәг сбырын хъәуы байбын күулыл, әмә уәд былгәронмә сәххәсдзән.

Ахуыды кодта: йә пулемет әмә дзәкъул аппара Әмә уәд йә баирвәзт цы пайда уыдзән? Әнәхәцәнгарз, әнә хәринаг?..

Фәлвары та ногәй. Сивәзта йә күхтә, ныссагъта та дәс әнгүүлдзы байбыны ламийы, ацы хатт әндәр рәтты. Сылvasәгай кодта йәхи. Галиу къухәй күулыл ныффидар, рахизәй уәлдәр әвналы. Ныффидар кодта рахиз къух дәр, къәхтә күулыл быңау агурынц, фәлә ницы ахсынц. Иучысыл ма, әмә уәд уәлбылмә сәххәсдзән. Нууыззая. Уләфт ын нал фаг кәни. Ау, фәстәмә та ныххаудзәа? Фәлә диссаг! Уый циу? Къәхтү бын цыдәр әнцой. Цыма йыл дәлдәхәй схәцыдәуыд «Чи зоны, мә зонд мәхи бар нал у, әмә мәм афтә кәсү, схәцыдәуыд мыл»,— хъуыды кәни. Уәдә уәддәр уый ци уа. Къәхтү бын хъәд? Нә! Фембәрста. Адәймаг! Мард Үылән күулыл йәхи күүкү ныщцавы, уәд мард салдат Үрызмәгил уәлдәр схәцы. Уәлдәр сбырыд фә'хәст хъәбәр сыйджыты күүбәрттыл. Йә рәмбыныкъәдзтүл әрәнцой кодта, зәрдә фәрухс Ныр ын тас нал у. Иу чысыл ауләфыд арәхстгай сраст кодта йе 'фәгәгүл ауыгъд пулемет әмә та йә тых-йә бонәй йәхи сивәзта Фәүәлбыл...

Нәма әрбарухс Талынг. Никуы ничи Хатгай дәлбыләй сыйхұысы, уылән йәхи күулыл күүд ныщцәлх кәни, уый. Үрызмәг йәхи уәлгоммә ауагъта. Фәллад әмә йә хүиссәг сә быны нүәрдинц Йә сәр йә цонгыл әрәвәрдта Ағынәй

Цыма фестад сәхимә. Йә гыщыл чызг авдәнәй рахызт, йә мады күххүл хәцы... Ләууы иуварс Үффизмәгән йәхи мад Цәмәндәр афтид авдән узы. Бынтон урс-урсид дзыкку, урс дадалитә. Ахәмәй йә никуыма федта фырт. Зәрөнд усыл йә чындзән разгәмтә 'мә сатәгсай кәлмәрзән. Тызмәг цәстәнгас Цыма уайдәзәф кәни фыртән: «Цәй әрәгмә зындә, ләппу?»

Фехъал Бон әрбарухс Хъуысы сармадзанты ахст дыууәрдигъәй, дәрдәзәфәй Үрызмәг фәкомкоммә чысыл дәлдәр къардиумә. Иә разәй доны цы дыууә ләппүйе баленк кодта, уыдан дыууәйә дәр сә пулемети уәлхъус Ау, мард уой? Сә иу дәлгоммә, иннае йә фарсмә. Йә гуыбыныл сәм әрбырыд. Зонгә ләппугтае. Хәрзәрәдҗы дәр ма иумә ләууыдысты, хъазән ныхәстә кодтой. Нууы...

Уырызмæг дон-дон фæстæмæ йæ фæд-фæд акает. Цæуæг, змæлæг нæй. Івæцçæгæн сæ размæбырст фæсыкк. Мард хæстонтæн сæ худтæ сæ цæсгæмттыл æрæмбæрзта. Лæмбынæгдæр сæм æркаст. Нæ, канд топдæфтæ нæ уыдысты— джебогы цæфтæ дæр ма сыл. Пулеметæй зыны йæ фæстаг кæрон хъатарайæн. Иунæг гилдз дæр дзы нал. Іхстой фæстаг гилдз, фæстаг нæмыджы онг.

Доны билæй сыхьюист автоматты къæр-къæр. Немыцаг салдæттæ æхсæ-æхсын размæ атындзыдтой. Уырызмæг сæ æхсы. Дыууæ сæ æрхауд. Немыцæттæ æрхүесыдысты, афтæмæй йæ æхсынц, стæй фæстæмæ къардиумæ абырыдысты. Уырызмæг ацагуырда лæппуты дзækъулты гилдзытæ. Нæй.

Немыцæтты æфсæйнаг худтæ хурмæ ферттывтой. Зынынц æм сæ цæсгæмттæ дæр. Бынтон æм æрбахæстæг сты. Уырызмæг мæнгвæдæгыл æрбахæцыд цалдæр та сæ æрхауд иннæтæ згъорынц. Іхсы сæ Уырызмæг. Фæстauæрц хъæуы гилдзытæ Цалдæр ма сты. Немыц дæр æндæр нал...

Йæ галиу уæхск судзы. Асгæрста йæ. Туг... Цæф. Галиу къах дæр уæраджы бынма дуды. Уырызмæг систа бинт, суæгъд кодта йæ хæдоны æгънæджытæ æмæ бинт уыцы æмдымбылæй йæ хæдоны æгънæджытæ аякшынчытæ, туг кæцæй хъардта, уым Зæнджы хæцъæф æхсидав фестад, судзы. Імбары — стæг хъыгдард у. Бæтты уый дæр. Фæлæ та йæм уартæ æрбацæуынц. Іхсынц, Іхсы сæ уый дæр, æлгъиты сæ иронау.

Уырызмæг уыны, немыцæттæ æцæгæй дæр дыууæ йеддæмæ нал сты. Сæ иу афицер. Іхсы сæ, салдат æрхауд Ірхауд афицер дæр.

Хъаххъæны, кæсы Уырызмæг. Бырсæг æм нал и. Никуыцæй ничи зыны. Ничи? Уæдæе уый циу? «Мæрдтæй» иу цудтæгæнгæ систад, иуцаедæр кæрæдзимæ фемдзаст сты. Уырызмæг бафиппайдта: афицерыл рахиз хъусы 'рдæг нæй, ных цæф. Немцаг æм фæхъавыд Уырызмæг æй фехста, æрхауд афицер, уæддæр ма йæ къухы фехсын бафтыд Ірхауд Уырызмæг дæр, йæ бон ницыуал у.

Дыууæйæ дæр мæлæтдзаг цæфтæ. Сæ туджы мæцынц, Уыны Уырызмæг хæстæгмæ йæ марæджы— нал змæлы. Урызмæг тыххæй-фыдæй йæ сæр систа, нæ йæ баурæдта. «Ау, цард фæци?...»

Чи зоны, цас ахаста афтæ. Иу рæстæджы æрчыицьдта, кæсы. Хур арвы астæуæй акъул. Рабадыны хъару йæм нæй. Кæцæйдæр хъуысы æнахуыр сиф-сиф, цыма йæ хæдсæрты ныллæджыты хæтæхæг фæтæхы. Уыны— æнахъинон стыр хъæрцçыгъа йæ

базыртæ ныттыгъта. Цалдæр зылды æркодта мæрдты сæрмæ, æрхæстæг. Уырызмæг фæкуыддæр. Кæд йæ цæстытыл уайы. Нæ, нæ уайы йæ цæстытыл: хъæрцçыгъа чысыл дардæр уæлкъуыпп æрбадт. Чи у тугдзых маргъæн аборн йæ холы?! Хъуыста ахæм хабæрттæ Уырызмæг, фæлæ мæнæ афтæ?.. Івæцçæгæн никуыма ничи федта тугдзых хъæрцçыгъайы афтæ хæстæгмæ. Хъæрцçыгъайы æрфгутæ— дыууæ гæрæм маргджын калмы... Дæргъæй-дæргъмæ зылын бырынкъ — цыргъ арц. Фындыхуынчытæ— арф æмæ къуырф. Дзых— зыд гом. Дæрзæг æвзаг, судзгæ æхсидавау, комы къулты дыууæрдæм цыллинджытæ кæны. Гæрæм къубал, цыма йын раст холымæ æнххæлмæ кæсгæйæ сгæбæр. Иугай хъуынтæ йыл сау лыстæг кæлмитай ауыгъдæй лæууынц, Цæстытæ æнахуыр зиллæччытæй сæ къусджыты дыууæрдæм кæнынц,

Уырызмæг йæхиуыл схæцыд. Нæ, йæ бон рабадын нæу. Хъæрцçыгъа æрлæууыд немыцаг афицеры цур, хæстæгдæр æм уыд уый. Алфамблай акаст. Ныртæккæ бавналдзæн.

Афицер базмæлышид йæ цонгыл схæцыд, фæлæ йын фæстæмæ æрхауд.

Уырызмæджы уæнгты уазал риз ацыд мæнæ хъæрцçыгъ-айæн хæринаг куыд фесты. Пулемет иуварс. Тыххæйтæ йæм баххæссыд, мæнгвæдæгыл æрбахæцыд Гæрах фæцыд Нæмыг зæххы уæлцъар ахаста. Хъæрцçыгъа удаистæй атакти.

Афицер бамбæрста: чидæр ын йæ риуæй асырдта удхоры. Разылдта зынтæй йæ сæр, кæсы. Уырыссаг салдат. Йæ цæстытæ дзы атонын нал комынц, Сæ иу иннæмæй нал тæрсы, ницыуал у сæ бон. Чи зоны, фæстаг хатт уынынц цъæх арв...

Уырызмæг бæласы æнцой лæууы. Машинæ немыцаг цæфтишæ адард. Іердæгхъус афицер цæстытæй нæ цух кæны.

...Диссаг куыд нæу хæст дæр, куыд нæ! Дыууæ адæймаджы фæхъомыл кæнынц фæйнæ бæстæйы, кæрæдзийы зонгæ дæр нæ фæкæнынц, афтæмæй иуахæмы рараст вæййынц кардæлвæстæй сæ иу иннæйы амарынмæ!

Мыггагмæ цымæ афтæ уыдзæн?..

МÆРДÆНЦИАНЫ ДИДИНАËГ

Хæсты быдыры æнæбæрæгæй
чи фесæфт, уыдоны ном дзы арын.

Поезд згъоры Мæскуыйæ нæхимæ. Сæумæрайсом. Мæ дарæс скодтон. Фæлгæсын быдыртæм. Уалдзæг. Быдыртæ сæ хуыз скалдтой. Кæснæй сæм не 'фæды цæст. Ацы рæтты уыдтæн хæсты бонты. Ам, кæмдæр Белгородмæ хæстæг, цæф дæр фæдæн. Цима уартæ уыцы обауы цурты дæр згъордтон...

Мæ хьюыдтæ мын фæсырдта мæ бакомкоммæ бадæг сylгоймаг. Тынг раджы рабадт уый дæр.

— Ардыгон дæ? Цæй æдзынæг кæсис рудзынгæй?— Ба-
фарста мæ уый æмæ фæлмæн йæ мидбыл баҳудт.

— Нæ, ардыгон нæ дæн,— раздæхтæн æм.— Амыты
хæцыдтæн.

Сylгоймагыл цыдаид иу-фондз æмæ дыууиссæдз азы, ие
сныхасæй бæрæг уыд, украинаг кæй у, фæлæ йæ уæддæр ба-
фарстон:

— Дæхæдæг та ардыгон дæ?

— О, —цибыр дзуапп радта уый. Загъта мын йæ ном æмæ
ийæ фыды ном дæр. Оксанæ Петровнæ. Йæ костюм ауыгъд
кæм уыд, уырдæм фæкомкоммæ дæн. Риуыл цæхæртæ калдта
«Ленины орден».

— Івæцæгæн, дохтыр дæ, ие та ахуыргæнæг?

— О, дохтыр дæн,— загъта сylгоймаг æмæ ма, чысыл ахъ-
уыдыйы фæстæ, бафтыдта йæ ныхасмæ.— Фæлæ мын орден
уый тыххæй нæ радтой. Ныр та уый ныдджих рудзынгæй
быдыртæм, хъæды къохтæм, къардиутæм, знаджы бомбæтæй
хæлд арф уæрмæтæм. Стæй та раздæхт:

— Кæzon дæ?

— Ирон...-

Сylгоймаг мæм æдзынæг æрбакаст, азылд та рудзын-
джырдæм.

— Мæнæн уыдис ирон зонгæ,—нæ мæм кæсы, афтæмæй
загъта Оксанæ Петровнæ.— Іниу цæмæн «зонгæ»?
Æфсымæр... Уый уыдис цыппор фыцæгæм азы..

Æмæ мын ус ахæм хабар радзырдта, ахæм, æмæ мæм ваго-
ны цæлхæты хъæр дæр нал хьюист.

... Хæсты тækкæ размæ лæппу (сylгоймаг ын йæ ном дæр
нæ базыдта) каст фæци Кавказы хæстон скъолатæй иу. Ёртæ
лæппүйæ сæ арвыстой Ригæмæ хæстæг æфсæддон хæйттæм.
Лæппутæ адæмы 'хæн сæ дзыххæнног дарæсæй бæрæг дард-
той. Ригæйы уынгты уæнгрогæй цæуынц. Стæй æрхæццæ сæ
рæстæг, афон сын у кæрæдзийæн хæрзбон зæгъынæн.

Кæрæдзиуыл ныттыхстисты. Систой сæ рахиз къухтæ сæ
худтæм æмæ фæйнæрдæм рæвдз ац-ыдисты...

Ригæмæ хæстæг горæт Цесис, чысыл дардæр та падзаха-
дан араен... Лейтенант æнафоны уырдæм ныххæццæ, ие
'фæддон хай хьюамæ ам уа. Фæлæ нæй. Бацыд постмæ. По-
сты хицау æй суазæг кодта.

Æхсæв æмæ бон кæрæдзийæ нæма фæхицæн сты, афтæ
бæстæ гуыпп-гæрах сси. Лейтенант фехæл, йæ уæлхьюс ал-
æууыд посты хицау дæр. Разгъордтой дуармæ, судзгæ
хæдзæртты рухсæй уынгтæ ныррухс сты. Хæдтæхджыты гуыр-
гуыр æмæ сармадзанты абухынæй хьюстæ кьюрма кæннынц,
Лæппу йæхи араевдзытæ кодта. Посты хицауимæ кæрæдзиуыл
фыд æмæ фыртау ныттыхстисты, æмæ лæппу хъæугæронырдæм
азгъордта. Диссаг, нæдæр хъæуы астæу, нæдæр хъæугæрон иу
сырхæфсæддоныл дæр нæ сæмбæлд

Лейтенант сагъæсты хай фæци. Фæстæгмæ иу хьюыдыйыл
фидар ныххæцыд... «Цæудзынæн хъæдмæ, амардзынæн ис-
куы немыцаджы, ие хæцæнгæртæ йын байсдзынæн æмæ сæ
аууонæй иугай-дыгай цæгъддзынæн. Уалынмæ ма, чи зоны, иу-
дыууæ мæ хуызæны искуы фæзына, партизантæ уыдзыстæм...»

Лæппу йæ дамбацайы хуымпьырмæ æркаст, фæлæ... Афæнд
кодта фæстæмæ посты хицаумæ згъорын. Уымæ кæд исты
хæцæнгæрз разынид Фезгъоры аууэтты постырдæм Уалынмæ
немыцы худын айхьюиста. Азгъордта иннæрдæм, æмæ дзы
цавæрдæр æрх. Ёрæмбæхст дзы. Кæсы. Чысыл дардæрæй
йæм немыцæгтæ зынынц, Кæйдæр цима næмынц. Хæстæгæй
фæцыд гæрах. Уыцырдæм фæкаст: сырхæфсæддон хосласæн
хъилы дæргъæн немыцаджы раз дæлгоммæ баҳауд. Уый йæ
уæлхьюс хæбæццæ лæуд кæны æмæ худы. Дыстæ фæлдæхт.
Дамбаца йæ къухы.

Лейтенант æрныгъуылд, ахъуызыд. Хъæуæн йæ иннæ
кæронмæ афтыд Кæсы, æмæ— уæрæх фæндаг. Цалдæр сар-
мадзаны дзы бæхтæ ифтыгъдæй лæууынц. Сæ сæргæты æфтау-
гæтыл сырх стъалытæ. Чысыл раздæр— машинæтæ. Уыдоныл

дәр—сырх стъалытә. Івәццәгән сә нәхионтә лидзә-ли-
дзын ныууагтой...

Лейтенант бәрzonд кәрдәджы дәлгоммә хүйссы. Іртыдта
кәрдәджы гуцула, йә худы уәлә йә әркодта әмә арахст-
гай йә сәр систа. Акаст. Ифтыгъд бәхтәм кәсәг нәй. Ләу-
уынц. «Уәд та дзы иуыл абадид әмә хәедмә ныйярц
уайд»,— хуыдытә кәны. Кәнә та машинәйж...

Лейтенант машинәтәм кәсы: сә иу «ЗИС», иннае — «ГАЗ-
АА...» Къәдзтә-мәдзтә полуторкәйырдәм быры. Бахәццә
йәм, кабинәйы дуар бакодта, бахызт мидәмә. Сәр уәләмә
нә исы. Архайы машина скусын кәныныл спичкәйә. Нә йын
комы. Стәй шофыры бадәнә фәсте ауыдта автомат. Фелвәста
йә—ифтыгъд Ләппу әргәпп кодта зәхмә, иннае машинәмә
базгъордта әмә дын мәнә цалдаәр сырхәфсәддоны.

— Раззаг машинәмә, әмбал командир!— дзуры йәм сә
иу.— Уый кусгә кәны. Івәццәгән шофыр фәтарст әмә
алыгъд, махәй та тәрыннич зоны.

— Мә фәдил, сержант!— дзуры лейтенант.— Із күйдәр
мә бынат әрцахсон, афтә сымах гуыффәмә сәппытә кәнүт!

— Ис,— дзуапп радта сержант.

— Пулеметәй әхсын уә исчи зоны?

— Иууылдәр. Лейтенант, сержант әмә цыппар сырхәфсәд-
доны машинәйы цурмә бахәццә сты. Фәлә уәдмә сә ныхмә
фәндагыл немыцаг салдәтты къорд әрцәйцыд. Фәстиат
кәнән нал ис. Лейтенант айтә-уыйтә нал фәкодта.

— Машинәмә!

Цәстыфәныкъуылдмә сырхәфсәддонтә машинәмә
сәппытә кодтой. Лейтенант шофыры бадән бацахста. Ма-
шинә йә бынатәй фезмәлыйд, ахәцыд размә. Немыцәгтә ца-
лынмә сәхи әрәмбәрстой, уәдмә сыл уыдон уәле ихуарә-
гау ныккалдтой. Немыцәгтәй цалдаәр әрхауд. Уәдмә уыдон
дәр фәцарәхсты, әхсынц. Машинәйы баджытәй иу
фәцәф.

— Чызг!— хууысы сержантты хъәр.— Бабәтт ай!

Чызгыл дәр уыд әфсәддон дарәс, әмә йә уымән нә ба-
фиппайдта раздәр лейтенант.

— Сержант!

— Хууын, әмбал лейтенант!

— Файнәрдәм цырд кәсүт, размә дәр әмә фәстәмә
дәр!

— Ис!

— Әмбал сержант,— басхуыста йә цәф сырхәфсәддон,

фәндагмә азамонгәйә. Сә сәрмә рыг сбадт, афтәмәй сә
фәсте сырдтой цыппар мотоциклы әмә дыууә машинәйы дзаг
немыцәгтә.

— Әмбал лейтенант,— әрдзырдта уәле сержант.— Фәсте
нә әрбасурынц.

— Чи сты?

— Цыппар мотоциклы әмә дыууә машинәйы!

— Мотоциclistам фондзәхстонтәй әхсүт!

— Ис!

— Машинәтәй та алкәмә дәр пулемет саразут!

— Хуусынц, әмбал лейтенант!

Сыхъуыст дыууә пулеметы къәр-къәр, фондзәхстәтты
дәңг-дәңг. Фыццаг машинәйы баджытәй уал 'цалдәр рас-
хъиудта зәхмә. Машинә әрләууыд. Иннае йә разәй фәци.
Әрбахәстәг кәны гәрахгәнгә. Дыууәрдигәй әмәхст
кәнынц. Нәмгуытә, дыдынтау, дыв-дыв кәнынц... Пулемет-
чиктәй иу фәмард, әмә гәрәхтә фәкъаддәр сты. Сержант
фәхъәр кодта:

— Әхсәгә!

— Фәмард,— сдзырдта йәм чидәр.

Сержант йәхі пулемет гуыффәйы фәстаг фарсыл авәрдта
әмә әхста әмә әхста. Уәдмә немыцәгты машинә
фәфәлдәхт: йә шофыр фәмард Иннае машинә дәр дзыхъл-
әуд фәкодта. Уәддәр ма сә сержант әхста әмә әхста. Чи
фәмард, уый йә хорз әмбал уыд...

Цасдәры фәстә сәхи машинә дәр әрләууыд, бензин сәм
нал уыд

— Сержант,— лейтенант әргәпп кодта зәхмә.— Бензин
фәпсис. Пулеметтә райсүт!

— Гилдз сын нал ис, хъыгдарыны хос ма нын сты әрмәст...

Сержант әмә әртә сырхәфсәддоны әргәппитә кодтой,
иннае фәмард әмә гуыффәйы баззад

Лейтенант схизәныл аләууыд

— Хатыр, хъәбатыр хәстонтә!— систа йә худ, систой сә
иннаетә дәр, стәй лейтенанты фәдил кәрәдзи фәстә
фәндагәй иуварс азгъордтой.

Дзәвгар фәцыдысты. Иу арф әрхы әрәнцадысты. Лейте-
нант фәрсәгау чызгмә кәсы:

— Санинструктор Оксанә Мельникова,— загъта уый.

Әрныхас кодтой сә уавәрыл. Фәстагмә лейтенант загъта:

— Күү 'рталынг уа, уәд цәудзыстәм хүрүскәсәнүрдәм,
кәд нәхионтимә фембәликкам. Науәд та, хәстәгдәр цы

хъәдмә бахәццә уәм, уым сараздзыстәм партизанты къорд
Әрталынг. Разәй фәндагсарәг арвыста. Араст сты халәй
кәрәдзи фәстә. Бонәй сәм дардмә әмләгъз цы быдыр каст,
уый ныр йә күүпүйтә әмә дзыхъхъытә талынджы әвдис-
та. Цыдисты сахат, дыккаг. Мәнә әрбахәццә сты, бонәй
кәдәм снысан кодтой, уырдәм

Уәдмә мәй скаст. Бәстә ныррухс. Әраууон кодтой сәхи.
Хәстәг кәмдәр куыттә спәйттой. Цауынц уыцырдәм. Ни-
куы сармадзанәй әхсын хъуысы, никуы хәйтәхәдҗы уынәр.
Хәст адард хүрүскәсәнүрдәм Цауынц дардәр. Фәзынд
цирәгъты рухс хъәуәй. Цы хуызы йә базындәуа, хъәуы
немыцәгтә ис, әви най, уый. Сдойны, сәххормаг сты. Бонәй
уыдаттыл нае уыдисты. Лейтенант сержантимә фәниуварс сты,
фәндәтә кәнүнц. Хъәумә сә спарагәй искәй цауын хъәуы.
Фәнд кәнәи лейтенант йәхәдәг. Сержант ай ской дәр нае
уадзы: «Ды нае командир дә әмә хъуамә къордимә баззай-
ай».

— Лыг у,— лейтенант сразы.

Спарагәй йәхәдәг цауы сержант. Йемә ма иу әфсәддон,
фәлә уәдмә хъәуәй немыцаг автоматты къәр-къәр рай-
хъуист.

— Цауәм мәнә ацы фәндагыл. Фыбылызәй цас дардәр
уай, уыйас хуыздәр.

Цауынц, згөрәгау кәнүнц. Алы минут дәр сын— нымад
Боны рухсмә бирә нал ис. Адард сты хъәуәй.

Уалынджы әндәр хъәу сә размә февзәрд, стыргомау.
Әддәгуәлә хәдзәрттә дзы, фәтән уынгтә. Хъәугәрәттә
згөроры цаугәдон. Ныр сә дойны суадзисты. Фәскүүпп
әрәмбәхстысты, хъәумә кәсүнц.

Лейтенант ауынта цавәрдәр акъоппитет. Сержантимә амо-
ны: ам уал ләуут... Йәхәдәг ахъуызыд

«Әрәдҗы ам карз хәститә цыд»,— хъуыды кәнәи лейте-
нант. Әхст гилдзытә, хәңгәрәтти пырхәнтә, әфсәйнаг худ
къуымы... Сержантимә амоны къухәй, йәхимә сәм сиды...
Уыдон аәм гуыбыр-гуыбыр згөрынц. Ныгәппитет кодтой акъ-
опмә.

— Әмбәхсәндон уал нын ис,— лейтенант сәм бакаст.—
Схәцынхъом стәм, фәлә, ирон әмбисондау, сихорән амал
цы скәнәм? Стәй донән дәр.

— Әмбал лейтенант,— фемраст сержант.— Бар мын радт
мәнән хъәу басгарынән.

— Тынг арәхстгай архай, сержант. Күйдәр истәуыл

фәгуырысхо уай, афтә-иу хәдзары дуар кәнгә дәр мауал
бакаст. Де 'мбал хицән ран уәд, әхстәввонг.

Бон изәрмә әмбәхстәй фәбадтысты. Хъәуы уәлдай змәлд
нае уыд Райсомәй күйд уыд, изәрәй дәр афтә—иугай сыл-
гоймәттә хастой дон. Әрталынг. Сержант фәрсәг цәститтәй
лейтенантмә бакаст.

— Нә, нае, раджы ма у. Адәм уал схүиссой.

Бахсәв. Хәдзәртты цырағтә иугай-дыгай хуыссынц.
Әрмәстдәр фәсәмбисәхсәв радта лейтенант бар цауынән
сержант әмә ье 'мбалән...

Рацыд дзәвгар рәстәг, фәлә фәстәмә зынәг нае уыд

— Ардәм сә хъәуы, әмбал лейтенант, ма тыхс,—
зәрдәвәрәгау зәгъы Оксанә, фәлә йәхи хъәләсү дәр
цидәр катай ис.

Лейтенант ын бузныгән йә чысыл къух нылхъывта. Әниу
цәй къух— ихы къәртт раст! Йә иннае къух дәр ын райста—
тавы Ын сәй йәхи аәрмтты.

— Ма тыхс,— дзәбәх хо.

Хойы коймә чызджы къухтә фестъәлфыдысты.

— Хойы номәй мәм сдзырдтай,— чызджы къухтә ризынәй
фенцасты.— Әфсымәр дә зәгъын.

— Разы! — чызджы сәр йә риумә әрбалвәста ләппу. —
Ис ахәм әгъдуу маҳмә, Иры— кәнгә әфсымәртә скәнүнц
дыууа ләппууы, кәнә та кәнгә әфсымәр әмә хо... Әфсымәр
дын — мәнә!

— Дәүән та — хо...

Хъәуырдыгәй сыхуыст гәрәхтә. Лейтенант уыцырдәм
азгъордта, йә фәдым чызг дәр. Кәройнаг хәдзармә сарәз-
той сә ных. Нал әмә йәм нал хәццә кәнүнц, Әвиппайды
гәрәхтә фәхъус сты. Чызг әмә ләппу әрләууыдысты. Алы
сыйыртт, алы къаҳдзәфмә хъусынц, Никуы әмә ницы. Рәстәг
цауы. Тагъд әрбаруҳс уыдзән. Лейтенант бамбәрста— нал
ис сержант, нал ис әрүйон хәстон. Фәлә йә уәддәр йә
къехтә уырдәм хәссынц... Чызг ын әрхәңцид йә дысыл.

Лейтенант систа йә худ, хинымәр сын рухсаг зәгъы. Чызг
схақуырцәгау кодта. Ныр цы кәной дардәр, цы фәуой?
Лейтенант сфаңд кодта хъәумә бацәуын. Сразы йемә чызг.
Фәцәуынц хо әмә әфсымәр, цәхәрә кәфойл цауәгаяу.
Мәнә дон. Ануазын дәр сә ферох. Хид хәстәг никуы. Доны
былтыл уәләмә хъуызгә фәцәуынц талынджы. Иу ран дзы
сә дойны дәр суагъттой.

Мәнә билгәрон цалдәр хәдзары, сә иу иннәмәй

бәрзондәр. Ләппу чызджы цонгыл фәхәцыд, фәурәдта йә. Ірzonыгыл кодтой. Хъусынц. Нәдәр дзы адәмы змәлд хъуист, нәдәр күйдзы рәйын. Ләппу галиу къухәй чызджы цонгыл хәцы, рахизы автомат ахстәввонг. Стырдәр хәдзарән йә фәсқұулмә бахәццә сты. Ірбадтысты дзуццәджы. Хъусынц та. Никуы әмә ницы. Уалынмә кәсынц, әмә —диссаг, хәдзары фәстә асин. Лейтенант чызджы хъусы цыдәр дзуры, уйй йә сәрәй разыйы дзуапп дәтты. Лейтенант асин авәрдта, схызт. Систа арәхстгай цалдәр агуыридуры хәдзары сәрәй, әрәвәрдта сә иннә дуртыл, стәй чызгмә къухәй амоны: ардәм. Чызг схызт рогән. Бахызтысты тыгуырмә, талынг. Ірбадтысты. Іваст әфсымәры зәрдыл цыдәр әрбаләуыд Фестад әмә агуыридуртә фәстәмә сә бынәтты әрәвәрдта.

Кәй ма әрцахста бонмә хуыссәг! Цавәрдәр каугондыл фәрсәй-фәрстәм бадынц, Чызг ләппуйы цонгыл ныххәцыд Сә таурағътә, се 'взонджы бонтә кәрәдзийән радыгай сүсәгәй дзырдой. Әфсымәр зыдта, йә хо Оксанә кәй хуийны, фәлә чызгәй ном бафәрсын ферох.. Ірмәст зыдта, ирон кәй у, уйй.

Боныццахтыл ләппу йә хойы уәхскыл әрфынәй, чызг дәр арәдзә-мәдзә кодта. Фыццаг әрыхъал ләппу, әрыхъал әңгәлон худт, әңгәлон ныхасмә. Фехъал ис чызг дәр... Әмбәрзән дурты зыхъыртә сыхырнатә басгуытысты. Хуры тынтә дзы фәрсүдзынц, Хо әмә әфсымәр-кәрәдзимә бакастысты, баҳудтысты мидбыл: «Цәрәм». Фәлә та сын әңгәлон ныхас, әңгәлон худт сә цин сә цәсгәмтәй фәссырдта.

Ныхас хъуистис кәртәй. Ләппу дуры хуынчъытәй кәртмә аивәй кәссы. Ләууы йә фарсмә чызг дәр. Кәрты бәрәг аст-әу цалдәр немыцаджы Ленины цырты алфамблай ләууынц, Әвәццағән, колхозы правленийы кәрт уыд уйй. Немыцатән сә иуы къухы бәндән: Ленины цырт раппарынмә хъавынц. Ләппуйы зәрдә сгуыпп-гүүпп кодта, бакаст чызгмә. Йә ләүд, йә цәсгомыл бәрәг уыд йә фәнд. Чызг ай бамбәрста. Ныттыхст ыл.

— Уәд та әз дәр аңауон демә,— чызг йә дамбаца әвди-сы.

— Нә, нә! Ди та ма цәуыл бын кәнис дәхи?.. Фәлтау-иу ацы хабар искуы радзур...

— Уәд та сә ардыгәй әхс.

— Нә, хуыздәр у уырдәм.. Хәрзбон, мә хо...

— Фәндараст, ме 'фсымәр.

Немыц цыртыл ахәц-ахәц кәнынц, Бәндән ныттынг. Иу хатт ма әмә...

Мәнә кәрты фәзында 'фсымәр. Йә къухы автомат ахсгә-әхсыны хәрдмә схъиуы. Күристау хауынц фыдгултә. Чидәр дзы фәццахст... Лейтенант фәцәф, фәлә та фәмард кодта 'хәдҗы дәр. Февзәрд йә хо йә уәлхъус, йә тутгәй ын сәрфы, йә цәф ын бәтты. Ферох сә, кәм сты, цы сты.

Уәдмә немыц фәфәдис сты. Іртыхстысты сыл. Әфсымәр зәгъы:

— Лидзгә, әз сә фәуромдзынән!

— Нә, дәу ам на ныуадздынән!

Лейтенант дәр уәд чызгмә йә автомат дәтты, йәхәдәг немыцаджы автомат зәххәй исы. Фехъуыст гәрах. Чызг әрхауд.

— Оксана! — фәхъәр ма кодта ләппу.

Чызджы цәсгом мәрдон фәлурс аци. Хъәр әм кәнынц: «Рус, сдавайс!»

Уый сә әхссы. Кәрты къуымты сдыууәрдәм. Әмә сә алы рәттәй әхссы.

Немыц ай бамбәрстой, кәй ницы рауайдзән сә фәндәй, уйй. Комкоммә йә бахстой. Лейтенант мәләтдзаг цәф фәци, цуттатәгәнгә ма йә хойы цурмә бахәццә, әрхауд

Хо ма аегас уыд.. О, цас фыдәбәттә йәм әнхъәлмә каст концлагерьты... Фәлтау 'фсымәры фарсмә куы амардаид-.. Скассы цәлхыдзагәй хур, йә сыйгъәрин тынтә арвәроны зәрин доны стылдой...

Цъамады фәсхъәу ис иу егъау дур, «Мәрдәзиан», зәгъгә. Йә бәрзәнд— авд әддәгүәлә хәдзары, йә уәрх та зәххы бынәй зынгә дәр на кәнис. Чи зоны, әмә раст хохы цүүпп у. Иухатт дуры хүссарварс цъассы дидинәг әрзад Уыдис бәрзонд әмә рәсүгъд, дидинджыты фидауц. Фәлә... Нәдәр фәндагәттәм зынд, нәдәр— дуры сәр хъазджытәм. Никәй барәвдытта йә уындәй. Фәззәг ай мәрдвәлурс ныккодта, әркалдта йыл зымәг йә уазал мит.

Оксанә Петровнәйы әмбисонды таурағъмә хъусгәйә «Мәрдәзианы» дидинәг цәмәндәр мә зәрдыл әрләууыд... Уыдис хәсты ахәмтә, йә хъәбатыры кой дунетыл айхъуысыны аккаг кәмән уыд аборн на сәр бәрзәндты кәмәй хәсси-

кам, заржыты аккаг чи уыдаид. Фәлә... Уынәг сәе нә фәсис. БацараНтыд сты, се 'вдисән— цъәх арв, ләппуйә хърихъуп-пты балы фәстәе цингәнгә кәдәм кастысты. Івдисән сын зәхх— чысыл сабийә сын бүмбули чи уыд, бәгъәввадәй уәнгрогәй кәуыл згъордтой, әмәе хәсты цәхәры фыдгултимә тохы йе взонг туг артахгай кәдәм фәцыд...

ГУСАЛТЫ Барис

ЗӘРДӘ АГУРЫ ХЪАРӘГ...

Цымә ацы дунейыл йә равзәрынәй нырмә иу фәлтәр ахәм уыд, әмәе йә цард-цәрәнбонты хәст чи нә федта, хәст кәй нә бацарыдта...

Афтәе цәрәм уәдәе мах хәстәй хәстмәе, иу хъәдгом зәрдәе нәма байгас вәййы, әмәе та арвы бын ног сидзәртәе дзынаизгә-ниугәйә аzzайынц, әнамонд ныййарджытән та сәе адҗын хъәбултә мәрдтәм сәхи разәй фәвәййынц. Ноджы ма дзы бирәтә — уәуу, мәнәе әңгәм фыдохы хабар! — әнәнныгәдәй баззайынц — раст ма абон дәр, абон, Фыдыбәстәйы Стыр хәстәй нырмә дәсгай минтә сәе сиджыты хайыл нәма сәмбәлдисты, сәе урс стджытә хъәдбынтае әмәе фәсвәд ардусты сәе тәригъәдәй Хуыщауы цәст рәхойынц,

Кәд афонмәе мәе домбай мәгуыр фыды ирон стәгдар дәр искуы...

Зәрдәе агуры хъарәг...

Нә уәлахиз. Max, дам, фәуәлахиз стәм, мах Афтәмәй та, дам... Царды әңгәгдинадәй та, дам, састы бынаты базза-дистәм.

Куыдфәндү фәуәд, цыфәндү фәуәд, абоны цәстәй кәсгәйә, фәләе хуыздәр арфәтәе цы ис Хуыщауы әмәе адә-мы рәбыны дәр, уыдон әрпәуәнт нә кәддәрү уәлахиздзуу-тыл. Ёгас сәе чи нал у, уыдон та рухсаг уәнт сәе раздог генералиссимусимә — уым сәхәдәг фидаудзисты...

...Уәлахиз...

*Мәе уарzon стъалы, Германы хәстәй
мын кәд ыссәудзынә?..*

— Сабийә буцдәр ничи у алы адәмтәм дәр. Әмәе дзы уәдәе сидзәр сывәллоны тәригъәдәй та тәригъәддагдәр ницы ис хәсты бәлләхтәй: кәд ахәм саби байрәзы, уәддәр йә уд

мыгтагмæ къахырæй бazzайы, суанг йæ амæлæты бонмæ дæр йæ сидзæры уазалæй не стæфсы, нал бахъарм вайыы...

Æндæр дуджы, æндæр уæлæуон царды уыдысты уыцы дард сæрдигон бонтæ... Къохæй æрбацæуын— мæхи Дуры Бын лæппутимæ надтон. Бæгъæмсар, бæгъæмвад, бæгънæгбуар— айдагъ цыбырфадыг сай хæлаф дыл бон дæр амæ ахсæв дæр.Æниу уый дæр ма цастæ сай у— бон цалдæр удæстæй амæ хурмæ йæ хуыз сивта, æрбадæнтыл алæбæрынæввонг-у...

О, амæ здæхын нæхимæ. Æмæ аваст мæ хъуыдыйы фе-гуыры:

— Кæд уартæ уыцы къутæргонд хæрæгсындæй уалæ уыцы пысыраты пыхсмæ, цалынмæ мæхимидағ дæсы онг нымайон, уæдмæ ныххæцца уон згъоргæ-згъорын, уæд мæ фыд Мустæ хæстæй сыздæхдæн...

Æмæ — уыциу тъæбæртт. Дæ тых, дæ бонæй. Фарасты онг нымадмæ цыма нызгъордтон æнæ хин, æнæ кæлæнæй: ома барæй дæ нымайын нæ фæсындæгдæр кодтай, күнæ бахæцца уай амгъуыдмæ, зæгъгæ, уымæй тæрсгæйæ. Æмæ-иу уæд æнæнхæлæджы цин аивылд зæрдæйы æргæрæттæм: сыздæхдæн дæ фыд. Хуыцауы раз ын фæахъаз дæ нывонды згъорд!

...Уазæг-иу куы æрбафтыд хæдзармæ, уæд ын-иу Хуыцау амæ Уастырджий сидты фæстæ бæлцæтты тыххæй æнæ зæгъгæ нæ уыд. Уæдæй нырмæ мæ зонды ныфифидар: бæлцон лæг— хæстон лæг... Къамæйфæрсæгмæ цæуджытæн дæр сæ сæйрагдæр курдиат уый уыд— афæрс ма ын йæ бæлцоны тыххæй. Æмæ-иу къамтæ уыцы иугæндзон хæдзарырдæм уæрæх сæрибар фæндаг амьдтой хæстдæзутæн.

...Зæрдæ агуры хъарæг: мæ фыдымад уæдæ цæй бирæ бонты фенхæлмæ каст, цæй бирæ азты фæкуывта, фæтæхуды кодта, фæфорста къамæй—хæдурæйфæрсджыты...

*Джитыри-митыри къабуска!
Сталин Гитлеры абырста!*

Æмæ-иу ацæгæйдæр цæстытыл уад: Стalin стыртæ, дом-бæйттæгонд. Гитлер та цыдæр хуымгонды æнтъæрд рувас, дæларм-уæларм ирон хъæбисхæсты бацыдысты. Сосо йæ æнционæй алхъывта амæ йæ зæххыл фæкодта!.. Æнционæй...

Уалынджы дын рацæй-рабон (æви: рацæй-рахсæв) амæ, дам...

Æмæ, дам, Стalin амæ Гитлерæй куы ницы хъауджыдæр

ис! Фæлæ ма ноджыдæр уый нæ, уый, фæлæ, дам, Стalin Гитлерæй Гитлердæр уыд, Гитлеры, дам, уый йæ дзыппы сæвæрттаид! Мæнæ цытæ цæуы зæххыл, мæнæ амæ мæнæ цытæ хъусы бонæй-бонмæ къуырма лæг!

Цы диссаджы, цы 'мбисонды хорз фын уыдта лæг, цы! Мæгуыры зæрдæ хъалgæнаг дæргъвæтин фын. Фæлтæрæй йæ фæлтæрмæ уын амæ дзы дæ иугæндзон тыхст бонты дæхи рæвдау, æнхъæлцау бæхай фæллад ма зон — уырнаæд дæ! Уырнаæг лæг ысу — коммунизмы динил уырнаæг лæг. Æмæ уыцы хорз фынæй ныццамондджын дæ, суæнгрог, фæлæ дæ сонтæй фехъæлчындæуыд амæ дын уый мæлæты хъыг фæцис,— чи дæ райхъал кодта, уымæй раст де сæфт федтай. Ныр ма бæргæ архайыс дæ цæстытæ афтæ тынг бацьынд кæныныл, дæ рæсугъд фын фæстæмæ куыд раздæха, фæлæ ма кæм ис ахæм амонд, амæ фароны хур абоны къæвдайы-уазалы лæдже батава! Иннæмæй та, уæддæр амæ уæддæр, хъысмæтæй разы дæн, зæгъгæ, зæгъ: æгайтма дæ удцардхъомæй, дæ зонд дæхи мидæг, афтæмæй аргъауы кæрон федтай, дунемæ дæ сонт тарст цæстытæй акастæ— парахатæй акастæ, парахатæй амæ æдæрсгæйæ, ома цы ахъуыды кæнай амæ суанг хъæрæй цы зæгъай; уый тыххæй æдæрсгæйæ. Чи цы у ацæгдзинадæй, мæнæ гамбургаг хыгъдæй, уыдæттæ хурмæ калдæй сбæрағ сты. Хуыцауæн табу, ныр хъуыдыйгæнæг лæг цыиуты-хæйрæджыты сайдæй нал амæлдзæн, сæлхæр цагъ-арæй, уырнаæг цагъарæй, фæлæ йæ зондзæн, дуне æгъятыр кæй у амæ дзы цырд лæууын — ахуыр амæ зонындзинæдтæй ифтонгæй рæвдз лæууын кæй хъæуы, уый. Уæвгæ, бынду-ронæй цард рагæй дæр афтæ уыд, фæлæ, дам, иннæрдыгæй та блат выше наркома, фæлæ, дам, не подмажешь, не по-едешь, сæ бæрzonд трибунаетæй та адæмæн ныллæгмæ бил-дауæн, чырыæцагъд ныхæстæ кодтой... Стæй кæд лæгæн йæ кæстæртæ дæр ныр дунемæ гом цæстытæй кæсын райдаик-кай чысылгай-чысылгай амæ се 'рыгонæй дæр зыгуыми муртæй сайын нал комиккой. Бирæтæ дзы ныридаегæн дæр тынг фæцарæхсты, амæ кæд ацæг хъæздыг суаиккой амæ сæ цот афтæ зыд амæ кæрæф нал уаиккой, се 'хæннæй ацæг ирон интеллект равзæрид, ирон культурæ амæ аивадыл æмцег-гæнджытæ, йæ быцæутæ амæ цæджындзтæ...

...Сæрибар у, зæгъæн куыд нæй, ахæм уæззау амæ æнæкæрон бæрн, сæрибар лæг фыцлагон цагъайрагу афтæ нал бакæндзæн: пусты, дам, лошадь думает— у нее голова большая; пусты начальство решает, им, дам, виднее...

Сәрибар ләгән искәй бәлләхы йәхи әнә азымдышыныл нымайән нәй...

Сәрибар ләг та у әрмәстдәр бонджын ләг — мулкәй бонджын уа, әви курдиатәй, уды хорздзинәйтәй, уый та уәлдай нәй. Әңгәр ын хуяамә паддзахадырыгәй хъаҳхъәд цәуой, ма йын уа йә бынтаем фәныхилән, ма йын сә уа байсән. Әрмәст ын иунәг фәлгәт, иунәг цәлхдур ис сәрибар адәймагән — йәхи ләдҗы әфсарм әмә әхсәндзарды фидар закъон. Гъа, хатгай ма әфсармән дәр кәд фәсдуар фәуадзән ис, уәеддәр закъоны тых, йә цәлхдур хуяамә әнәсцухәй куса, уый хуяамә қәстәриуәг әмә уисәнгәнәг макәмән уа — уый нәй, уәд та мачи макәмәй хъаст қәнәд, иугәр иу әхсәнады уәнгтә кәд сты, уәд. Уымән әмә, дам, бирәгтиимә бирәгъу, куытимә— куыдз, рувәстимә— рувас, адәмимә— адәймаг.

Фәлә цыфәнды мәгуыр, уазал әмә стонгәй, бәгъиңәг-бәгъәмвадәй дәр, ацы әнәхъола әмә әнәджелбетт царды бәсты дәр Хуыцау фәстәмә коммунистон хицаудзинад мауал әрбынатон қәнәд, Әз афтә уымән нә зәгъын, әмә мын әппәтәй әнәуынondәр у, фәлә та уый иуахәмә әнәмәнг хәлгә қәнид әнәмәнг та йә қәрон саст, дыууә дихы арынгмә цәудзән, мәнә аbon цы боны фиддәртәм әрцыдистәм, уымә та әрхаудзән цард.. Фаг эксперимент фәуәд..

...Исход дела — урок для неразумных,— афтә дзырдтой ранғон латинаегтә.

...Чехов ие 'фысмәрән фәдзәхста, әнхъәлдән, афтә, зәгъә, дам-ма, мәнә хъәуәй горәтмә иу әрыгон ләппу куыд сәфтыд әмә йә уд цагъайраджы миниуджытәй куыд сәрибар қәнә сабыргай, цүусгай, куыд ай фәрсудзы — как, дам, он по капельке выдавливает из себя раба,— уый тыххәй, дам-ма, ныфысс, уый тыххәй.

Әмә ис уый тыххәй, о, ныфыссән. Раздәр, мәнә ма советон фысджытә сә тыхы куы уыдисты, сә тәккә ракәнөнәй, уәд дзы исчи үыци ләппүйә коммунар скодтаид, уымән әмә, дам, коммунары не будут рабами... Қәнә та йә исты коммунизмы стыр араэстадмә арвыстаид фанер чумәданимә.

Фәлә йәхи сәрибарәй куыд әнкъары ләг, уый та цәмәй базындауа— кәд әмә нәм қәцы советон фыссәг уыд йәхәдәг сәрибар ахуыр?..

Зәрдә, ай-гъайдәр, агуры хъарәг ахәмтә, ома сәрибара-хуыр, нәм чи уыд, уыдоны та...

1937 аз...

Ног аз уыд уый дәр, 1937 аз...

Ног амәндтәм күывтой уәеддәр дзылләтә, табу, тәхү-дитә кодтой, арфәтә арвыстой кәрәдзимә...

Стәй дунейы бәрзәйсәттән 1917 аз дәр уыд хъәлдәзәг Ног аз...

...Нә, афтә зәгъән нәй, әмә советон дуджы адәмь әппәт фәлтәртә дәр әмхуызонәй үыци иу аддҗын фын уыдтой, се 'пәт дәр коммунизмы Дзәгъәл коммә фәндаггәрдгәйә әдәлы барджытә-донсгарджытә уыдисты. Нә! Max дәр — ираэттәй зәгъын комкоммә — сәрибараурзаг сәрыстыр хо-хаг адәм кәй уыдистәм, уый ма нә революцийы фәстә дәр къорд азы кәйдәртү зәрдыл ләууыд

Фәлә коммунистон партийы аддҗын цай цас фылдәр цымдатам, бәллициаг мыды нын цас фылдәр тылдтой нә дзул, уый-ас къаддәр уыдистәм «свободолюбивые горцы», уыйас «за-конопослушныйдәр» кодтам.Къостайы «Цыи әмә сывәл-ләттү» мидис зыгъуыммәгонд фәцис: ныр советон цыи сәри-барәй нал әппәлы, уымә нал тырны, фәлә йә райдзаст къа-лати хъәуы... Адәмтә, дам, дзы хәларәй қардысты.... Иуәй-иу адәмтәй фәстәмә: сә фылдәр не 'мхохаг кавказәгтә...

Әмә үыци циуыл— мәнә әңгәр трагеди!— худән дәр нәй, худән: цагъарәй чи райгуырд, әд туг, әд зонд цагъарәй, уый хуяамә цагъарәй амәла—сәрибар йә ахәстон у,йә уд-марәг.Цы бәлләх ыл акәнид, цы мәгуыр уайд фыдәлтыккон зондҗын ләг, аbon йә қәддәры ирон дзылләмә куы 'рабак-сид, уәд... Иу ирон зәрдәрыст поэт (Дзуццаты Хадзы-Мурат) зәрдәхәлд поэты әмдзәвгә тәлмац кодта әмә ныфыста: «Нәртон фыдәлты фидиссаг бындартә...»

...Әдәлы дә, зәрдә, әндәр цы агурыс хъарәг...

...Иу бол дын иу дынджыртә хъәуккаг ирон ләг кәд әмә ие 'ккөйи фәцәйхаста авдән! Ахәм хорз зымәгон хъәрмуст бол уыд әмә!

Әмә уәдә ници ис рохгәнән, ници — куы дә ферох уа зон, уәд та уый бәлләх ногәй әртихсәдзән, авдән кәмән фәцәйхастауыд, ууыл дәр...

...Ахәм ләг ма дзы искуы рапгуыргә уыдзән: дунеты цәдҗындз, дунеты ныфсы цәдҗындз раст, адәмты дарәг-уромәг, Хуыцауы әмкад, раст Хуыцауы— тәригъәд әм ма фәкәсәд Сфәлдисәгмә,ноджы йәхи сконд рәстдзинад куы дзурын. Хурәмдых раст, хурәмдых! Уый нә, уый, фәлә ма уыданәй дәр цытджындәр әмә цәхәркалгәдәр!

Әмә дын ахәм ләг дә зәрдә, дә туг, дә дунетә йә

уарзтәй бацахсәд, цы дә, уымәй дә йәхи бакәнәд, стәй... Стәй ахәм арвуромәг, хурдарәг цәджындз ныккаләд— Сталин амәләд әмә ды та, уый амондджын хъазайраг, цәргәйә бazzай! Йә фәстә ма дәм цәрын цәүәд...

Әмәй үәдә асайдтам, афтә тынг ай наә уарзтам...

Сырд дән, ницәййаг уды хицау сырд, әндәр үәдә цәй әххәст адәймаг ис мәнәй. Сырд дән әмә мә къалатийә рауагъдәуыд сәрибартә. Чидәртә дзы мәләты тагъд фәцар-әхстысты, уымән, әмә, әвәццәгән, нәдәр сә ардхәрән партийи уарзтой, нәдәр советон әримысгә цардарәзты хиконд әгъдәуттә истәмә дардтой. Әндәр үәдә цәй рәвдз цәттә разындысты ацы хъәддаг царды әүүәлты хорз цәрынмә?.. Нә саст арынг сын сугән бабәззыд...

Әмә галуантә суанг фәсарәнты алхәдтой, ам дәр сә ацъ-апп ластой, әмә ма ноджыдәр ерысәй аразынц, әз иннәтәй үәлдәрты акәсон әмә уәрәхдәрты мәхи аивазоныл ерысәй...

Мысын ай бәгүыдәр. Ахсджиагән. Сосой! Кәмдәр мә мидәг цы ницәййаг уд ис, хәләггәнаг кълассон удысконд, уый та йә мастисан мондәгтә уый фәрцы суадзид иугайдыгай-дәсгай сә рацьипп кәниккой әмә... әмә... Әмә та—әмдәзәгъд! Нәргә къухәмдәзәгъд!

Әндәр үәдә мә хорз цард мысын йә заманы: хъалонтә каркәй-хәрәгәй, халсарай-бәлласәй, айкәй-хъуынәй се 'ппәтил дәр... Облигацитә... Фәллойбонтә... Хәсты размә, дам-иу, уыйбәрц байуәрстой хор әмә, дам-иу, адәм сә дуәрттәй дзаг уәрдәттә фәстәмә здәхтой.

Уәдә! Цагъары йә гүбыны мәтәй дарддәр цы мәт ис—бафтъәрны фаг ын үәд аbon, әндәр ай наә хъәуы...

...Фәлә ма нын үәд Ленин дәр уыд ныфсвидарән әмә бафәрәзтам суанг Сталины мәләтән дәр. Уалынджы та дын уый номыл дәр къәм наә абадт, къәм, фәлә...

Бунин чи у, Иван, стыр фыссәг, Нобелы лауреат, уый тынг карз ныхәстә загъта сә дыууәйә дәр: «Ленин—нравственный идиот», Сталины зиан куы фехъуыста, үәд та, дам, афтә: «Вот и сдох, наконец, этот скотина...» Уартә Бисмарк та, дам, афтә бакодта йе 'мтуг Марксы тыххәй: «С этим бухгалтером еще наплачется вся Европа».

Уәуу мәнә... Цы акәна хүмәтәг, бонзонгә ләг, цы? Иу Хуыцау куы уадзиккам нәхциән, иу әрвон Хуыцау әмә наә зонд куынә галиутә кәниккам зәххон фәрәтамад әмә хүлон-мулон ахуырст дидигонд хуыцәутты уарзынәй...

Ленины гәххәттытәй, йә документтәй фәстаг боны онг

сусәг уыдысты әртә мини бәрц — ләг та рәстдзинад куынә зона, үәд йә асайынән цы хъәуы!..

Әмә ныр нәхи ирон ләджы, йә фыдаәлтә чи уыдысты, уый чи нәма ферох кодта, уыцы фәрнджын ирон ләджы бафәрс, дә ирон туг әмә зондән, дә хохаг ләджы әфсарм әмә әгъдуаүен цы бавәййы МЭЛС-ы ахуырад, зәгъгә, үәд цымә цы зәгъид?.. Хәрзаг та әппәлыныл схәцид, уартә 30-гем азты куыд фидар әгъдуа уыд куыд хорз әмә хъәлдзәгәй зарыдысты- цардысты адәм, цы разәнгардәй араәтой колхозтә-совхозтә, ЭМТЭС-тә-йедтә, Днепрогэстә... Дыууда-әсаздзыд сабитән әхсыны тәрхон хастой, адәмы 'взаргәдәртә ахстой әмә мардтой, адәмты генофонд бабын, әнәхъән дендҗызтә, цәүгәдәттә, хосгәрстытә-уыгәрдәнтә, хүмәзәхъытә, хъәдтә бабын сты, бирә бынәттә әмә горәттә цәрынән нал бәззынц, уый та...

...Цәй бонзонгә, фыдаәлтә кад әмә ма намыс хъуыдыкәнәг ирон ләг ис, коммунистон идеология әлдүгъы йә уд кәмән фәудәст уал әмә уал фәлтәры, уымәй!

Бирә цәуылдәртыл нал риссы зәрдә, ссаяу. Сарыд Нырчыиагдзарм. Фәлә та куы әримысы уыцы Стыр хәсты зынг-хуыстыты, үәд та риссы әмә уынәргъы: йә туджы зәйтә фылдәр уыдысты хәстән, әви йә чызи ләсәнтә, уый бәрәг абор дәр куынәма ис. Цас додойаг рәддидтә аруагътой адәмь бәрны бацәуджытә, цас тәригъәдтә райстой сәхимә, цас! Уартә сәм ләджы цард хуынкъ суарийы кад дәр наә тардта, уартә!

Нә Уәлахиз... Йә уәләтә кәд ахызтыстәм знагән, үәд бынәй цәмән фестәм, бынәй?.. Уәлахиздзуа састы бынаты цәмән ис?

Фәстагмә йә цалдәр паддзахадәй иумә әмвосәй цы дәрән ныккодтой, цы дәрән — дур дзы дурыл нал бazzад, фәлә та йәхииуыл афтә схәцыд Герман әмбисгондәй дәр әмә...

Стәй йәд та, йәд—Япон? Дыуә атомон бомбайә дәр ма йә ныффалгәрон кодтой, фәлә та уый дәр схъәздыг, әрфи-дар.

Уәлдайдәр, әнә Коммунистон Партийы разамындәй. Әнә Сталинәй.

Кәд коммунизм әцәгдәр наукә у, фын наәу, рәсугъд әмә тугәйдзаг фын, үәд, йә наукой бындураәвәрджытә кәцәй сты, уым, уыцы бәстәйи цәуыннә әрбынатон?.. Әви Бисмаркы коммә кәссиңц, уый та, дам, афтә загъта: әвгъяу уәм цы бәстә наә кәсси, уым саразут социализм-коммунизм Полигон..

...Уәрәсе дәр, әвәццағән, тағъддәр снывыл уайд — әмәе үемәе мах дәр, иугәр нын әнәе уый әңәрән дәр әмәе мәлән дәр кәм нал ис, уым — йәе зондджын ләгтү комма куы кәсид уый дәр, уәд цалынмәе, дам, коммунистон хъуыдыты фәдил җәуәг үа, уәдмәе хорзәй маңәмә 'нхъәлмә кәс,— зәгъы Виктор Астафьев, стәй ма афтәе ноджы бирәтә зәгъынц уырысы номдзыд адәмәй.

Хъәу тыхтонайә сәдзәрәг кән, әмәе дзы рувас әлдар суа: гәдывад үа, түгдзых үа, әнәдәндаг үа, расыггәнаг үа уыцы рувас, уый үәлдай нәу...

Адәмтәм урсдзых Цоцкотә куынәе үа, Цоцкойы цәстәй кәсдҗытә куынәе үа хъуыддәгтәм, уәд ахәм адәм фарны ад әмәе рухс нәе зонынц. Не сты дзылләе, не сты адәм.. Уымән әмәе цагъаргонд адәм адәм не сты...

...Хорз. Хорз, мәе къона паддзахад, мәнәе дын мәе хәстхъом иунәг фырт, мәе хәдзардарәг, мәе бындар, акән әй әфсадмәе, батәр әй хәсты пиллон артмәе. Хорз. Йәе цытдҗын, кадджын, намысдҗын хәс у уый. Фәуәд Уымәй дәр дәе нал фәрсын, йәе цоты буцхастәй дарын кәй бон ү, уыдонән та кәм сты сәхәстхъом фырттае, зәгъыг. Фәләе ныр мәненоммә адәмымыггаг хәцәнгарз фаг әрхаудзән? Бахъуаджы сахат дзы арахстдҗынәй архайын зондзән? Йәе хәстон фәтәгисты әмбардзән, Ауддзән ыл? Куы фәецәф үа мәе иунәг— о Уастырджи, дәуыл әй фәдзәхсын!— уәд әвәгәсәгәй, уәд зәфцы фыдае һәе бабын уыдзән? Әмә... Әмә... Әмә үәд та... Куы фәйәд үа... Куы... Куы.. Тобә, Хуыцау!

...Әгәстимә дәр, дам, әй әмәе мәрдтимә дәр... Кәцы ү, ацы мәрдтәй дәууон, уый бәрәг, дам, нал ис.

Мәе зәрдә дәр әфсымәры зәрдә, ныйяраәдҗы зәрдә, зәххон ристәй риссаг адәймаджы зәрдә у әмәе агуры хъарәг... Сидзәры хъарәг.

Додой фәкәнат, мәе райгуырән хәхтә...

...Уацар.

...Махмәе, дам,— Сталины хиконд тәрхон,— уацайраәгтә һәй, махмәе ис әрмәстдәр гадзрахатәйцәуджытә, уәйгәндҗытә...

Ацы буржуйтә махән әцәгәйдәр куыд ницы бавәййынц, куыд әцәгәлон сты сә туг, се стәг, сә алы 'гъдауәй дәр, уый диссаг ү! Амырык чи ү, уартә Амырык, уый, дам, үәлдай буц, уацары чи бахауд үәе хәстонтәй, уыданы кодта. Уымән әмәе, дам, уыдан бирәе хъизәмәрттә бавзәрстый, сә уdtә үәлдай рист сты, үәлдай әфхәрд...

Мах адәмәй хуыздәр ләвар хицауән Хуыцаумә дәр һәй: цыфәнди дәр нын кән, цыфәнди дәр нын ма кән — быхс-дзыстәм Ногәй -ногмә әхсызгонәй сайды кәндзыстәм Кәй әмәе нын цы уарзын кәнай паддзахады җәрайы номәй, уый уарздыстәм, науәд та һә фәтевзәфәлдәхт фәкән, әмәе нын ныр та әнәуынон уыдзысты зононы табугәнинәгтә...

...Уәлахизы аргъ... Мы, дам, за ценой не постоим...

Хәсты чи бабын, уыданы нымәц бирә азты дәргы— Сталины фәрцы— дәс милуанәй уәлдәрмә һә хәцца кодта. Стәй дын Хрущев Кеннедиимә куы сәмбәлди, уәд ын уый афтәе, сәәдз милуанәй, дам, үәе къаддәр һә фәцагъы. Әмә та сәе бирә азты уый бәрцәй нымадтам Уалынды та Горбачевы нымадмә ғәсгә авд әмәе сәәдз милуаны онг схәцца сты. Ай-фыццаг та Солженицын загъта, зәгъыг, дам, һә иуәндәс әмәе сәәдз милуаны фәхъуыд.. «АиФ»-ы та 48—50 милуаны кой җәуы...

...Кәд стыр диссаг ү, стыр, үәддәр ахәм гуманисттә дәр ис, әмәе сәе зәрдә һә ныккәрзы милуанты сәфтәй.

Иу ләг бабын— бәлләх, мингәйттә-милуантә байсәфтысты - статистикә, дам... Маркс үа, Ленин үа, Троцкий үа, Сталин үа, Мао үа, Гитлер үа — кәд цыфәнди зондджын уой, үәддәр сәхи се 'фармымырдыгәй сәәрибар кәнинц әмәе, тәригъәд циу, уый нал фәзонынц, сә нысанмә җәугәб-бырсгәйә.

...Демократима 'взәр уымән ү, әмәе әппәтәй хуыздәр фаддәттә һе знәгтән аразы....

Әмә үәдәе абоны рәстәг дәр ахәм ү. Әмә уымән ахәм ү, әмәе үәдәе рәстәг АХӘМ кәй уыд, уый тыххәй, уый низәй, уый азарәй, уый фәстиуәгәй— фәстинон рынчын у абоны дуг. Уымән әмәе нын үәд мады гуыбынмә не 'рдзон әнәхәрам зонд баивтой әрцәугә кәмәддәрәгон хиконд зондәй.

Худәг дәр куыд не стәм, худәг: әппәт хабәрттыл чи дзуры, фәләе дын иу заманы һә Парламенты сәрмагонд къамис сарәзтой, миллиардтә, дам, чи адавта, уый сәбләвирд кәнәм Къамисы сәргъы сәвәрдтой Поймановы. Никәй ссардта зылынджынәй. Не пойманов— не вор! Уәуу дә хицау! Адәмә куыдзы фәстагмә дәр ма дар! Цу, дам-ма, халон, халоны Цәст скъах... Демә иу Парламенты чи бады, уыцы халоны!

Әмәе, дам, Алания...

Кәд фәстәрдәм, һә ивгъуыдмә, һә гуырәнтәм хәстәгдәр тындын райдытам, үәд уал дзыхъхынногәй фыдәлтүккон ирәттә суәм, ирон адәм ирон цәмәй уыдышты, уый. Әндәр

цы бавәййәм кәddәры хәдбар, паддзәхтәм әмә дунейы адәмтәм нымад Аланийән? Цыдәр гурысхойаг сты нә базыртә...

Уәдәмәе бонзонгә цы хорз у хицән ләгәй дәр әмә хицән адәмыхаттәй дәр: дә мәтгүргүры куатә бынмә ма уадз, әдзух дә «хистәр әфсымәртән» ари-әри кән, әмә, дам, суверенон паддзахад стәм, конституци, дам, нын ис, арәнтә, финансә-романстә, гимнтае, тырысатә...

...Иу хәст дәр, дам, нә уыдаид нә, дам, наем әрбауән-дыдаид Гитлер, Сталин, дам, куы нә уыдаид, советон хицаудзинад, дам, куынә уыдаид, уәд.. Ау? Ау, афтә дәр та уа?

Цыдәр рәстдзинад та ис уыцы ныхәсты дәр: социал-демократон партиты Сталины амындәй фашистон партитә раҳуыдтам, әмә уыдон дәр нә ныхмә фесты. Стәй та фашиzmән йәхи кой дәр нал уагъта Соко кәннын, уәдә ныл йә ног әмбал Гитлеры зәрдә куы фәхуда, зәгъгә. Ома, дам, ууыл хинәй архайдта Соко, йә цәрәнбоны гаджидәуттә дәр нын уый дымәгмә уагъта. Әмә йә хин нахиуыл фыдәй рацыд

Уәлахиз...

Уалдзәг цыма уыд.. Цәхәрадоны куыстытә цыма кодтой нә бинонтә. Хурбон уыд стәй ныссайбон: ныссайдзәсгом сты цыма мә фыдымад мә фыдыхо, мә мад.. Цыдәр сау гәххәтты кой кодтой... Кауы әдде цы ус ләууыд уый йә цыма әрбахаста...

Хәст — хур фәкәсси, фәлә зәрдәсай хур вәййы...

Ау, никуы раләудзән уыцы дуг, әмә хәцәнгарзәй хәцын худинаң кәд сүйдзән, искаеи ныхмә хәсты цәуын паддзәхты се 'фарм кәд нал уадздзән?.. А-а-а, әфсармы кой политикәйил дзургәйә... Цәй әфсарм әмә цәй әндәр... Фәлә, дам, Бельгийы паддзахад афтә загъта әрәджы, зәгъгә, әмә йә әфсад нал хъәуы, уымән әмә, дам, мын әддагон знәгтә нәй...

Фәлә хәсты йә зынг кәмән ахуыссы, уыдоны цыма Хуыцау дәр уымән сферлесиси, цәмәй афтә әрүгонәй нывондән хаст әрцәуой?.. Уәд цәмән, цы тәригъәддҗын-иу вәййынц? Әви уый паддзәхтән искаеи хъәбул нә риссы? Хаттай ма сын суанг сәхион дәр нә риссы—ци мәрддаг у адәймаг, цы?..

Нәма, никәмә ма сә бахъарта рәстзәрдә адәймаджы рист паддзәхтәй, Чырыстийы размә цардаид әви уый фәстә— алчи дәр сә йә түгнүккалдән исты әфсон әрхъуыды кәнни, амәй-ай цытдҗындәр әмә ахсәджиагдәр.

...Цәмән, цымә, фыссын, цытә фыссын, уыдон?

Мә масти.

Мә уарзтәй.

Хицауы тәрхонгандәй.

Нәй масти— нәй уарзт. Әмә— иннәрдәм. Уымән, әмә кәд цыфәндү интернацион зондахаст у ирон туджы зондахаст, уәддәр әрдзон әгъдуаәй ләг әппәти разәй йәхи уарзыш байдайы. Әмә йә мид-зәрдә фәзәгъы, бәргә, бәргә, ацы революцитә, партитә-йедтә куынә байяфтаид Ирыс-тоны сәр дәр әмә иннәти сәр дәр, уәд кәд цард йә историон әхсәнү әгъдуаәй снывил уыдаид, әмә уыйбәрц дзәбәх фәсивәд нә бабын уыдаиккой, кәд махәй нә алкәмән дәр аборн йә хъысмет бынтон әндәр уаид... Фәлә, дам, в истории не бывает сослагательного наклонения...

Хәсты тыххәй нәм цы романтикой, агитацион-пропагандистон, фәрсигъд аивгонд литература үид әмә ис, уымән кәддәр иу хәстдзау поэт (Плион Грис) бауәндид йә ауәдз фехалын, уый дәр хъавгә-әндзәвгәйә, әмә йә фәцәйны-хъуырдтой, йә къуындағ хъузг әдзухдәр сомыгәнән патриотон хъузг кәмән у, уыдон.

...Хәсты чи фәмард, уыдонәй цыма иу дәр галиузонд нә уыд, иу дәр сә хин-кәлән нә зыдта, иууылдәр цыма дзылләйи әцәг ләгтәй басгуыхтаиккой, афтә фәуырны зәрдәйи.

Фәлә хәсты быдыры хъәбатыр ләг чи уыд, уый цымә хицаудзинады галиу хъуыддәгтимә тохы быдыры фәскүздзи цәмән әрнүгъулы? Иуәндәс мин Хъәбатыры цыдәр уыд хәсты. Се 'ппәт әгасәй нә бazzадысты. Фәлә иннәтә, ау, иу галиу хъуыддаг дәр нә уыдтой уәд та Хрущевы әмә уый фәстә рәстәдҗы? Цәуылнә искуы исты загътой әмхъәлләсәй?

Уәлдай буц уыдисты кәддәриддәр, хъулонхайджын. Цы адәмь сәраппонд калтой сә туг, уый цардәй иппәрд, уый цардәй иртәст, иуваргонд, хицән. Фәллойы Хъәбатыртә әмә алы депутаттимә иумә дзаджджын хайджын уыдисты нардуарәг хицаудырдыгәй...

Кәд алкәмән дәр ис балхәнән, дә дзыхыл хәц әмә дзидза хәрай, зәгъгә; кәд ма суанг рәстдзинадән йәхи дәр ис дәлбар скәнән алы зәрдәлхәнәнтәй- әртхъирәнтәй, уәддәр цыма әппәтәй тәригъәддҗындәр уәййаг дзырд вәййы: кәй йә бакуырм кодтой зонгә-зонын, фыссәг уый зоны, уый әмбары, уый уыны— ай дын әмә фатер уәләм-хасән фәзуатимә, ай дын әмә чиныг чиныдҗы фәдил, ай Дын әмә сферлесистадон хәдзәрттә, хәрзиуджытә, кад-

джын нәмттә, премитә... Ілхәд у, саргъәвәрд әмә дзыларәфтыд у йә дзырд, куырм у, куырм, фәлә уәddәр адәмән фәндагамонәт ләууыд!..

Диссаг кәм нә уыд ацы Петр Чаадаев дәр! Я, дам, предпочитаю унижать и оскорблять свою Родину, лишь бы ее не обманывать...

...Немыңыл ай-гый, фәүәлахиз стәм — нә мәрдты җәндү бын сә фәкодтам,— зәгъы Астафьев Виктор, хәстон ләг, фыссәг. Жуковы та кәд әмә хоны «браконьер русского народа»...

...Хәст йә кәронмә кәй фәхәццә кәнү, уый күйнәе уыдтой, күйнәе, кәд әмә Германән йәхи зәххыл, Берлиныл хәстыты баңдысты, уәд! Хәрзаг зәрдиагәй-иу бакуытой, батәхуды кодтой, гъәй-джиди, әмә чи аирвәзы, зәгъыг! Фәлә ацы политика, ацыс алы революцион әмә әнәүи бәрәгбәтты кадән ныбырыстытә... Жуков бардзырд радта, зәгъыг, дам, хъумә 1 Маймә Берлин йә уәрджытыл аәрләуу, әмә аәртә сәдә мин салдаты Зееловы бәрзәндтүл фәңгәгъы сты... Бәрәгбоны сырх кадән...

Космосмә дәр бәрәгбәтты кадән талф-тулфәй тахтыстәм, әмә та-иу бабын сты күй иугәйттәй, күй аәртүгәйттәй, күй та 92-йә, сә сәргъы маршәл Неделин, афтәмәй Стәй Чернобылы 4-әм реактор дәр бәрәгбоны ләвар уыд Мы, дам, сказку сделаем былью—черной..

Фәлә цыма цыдаәр аивта адәмы зондахасты, раздәрау ахәм быдилотә (Хъодзаты Іхсары дзырд у—быдломә гәсгә) нал стәм: цы агурам, уымән йә аргыл дзурын райдытам цыма, любой ценой нә цыма әппәт нал хъәуынц... Цыма дыккаг Афганистан әмә дыккаг Цәцән нал уыдзән...

Мәгъя, мәгъя...

Тыхджын — ноджы ма йе 'нәфсармәй — цы нә кәнү рагәй-әрәгмә дәр, стәй мәгуыр цы нә бары... Фәлә уыңы тыхджынтән нә сәрмә схизынән асингәтә һәхәдәг кәй сәвәрәм, уый нә җәмәй рох ма уа, тынгәр үымә у мә ныхасы хъавд..

... Кәмән сә-иу уыд цымә зындәр нә хәстон бәлләттәй-Чехойты Сәрәби цы уавәрүл фыста «Ничи мын загъта «фәндараст», никәмән загътон «хәрзбон»,—уый уыд трагедиондәр уавәр, әви...

Кәуылты хистәр дән ныр әз мә фыдәй Нәй дзы хъәбулы ристән әмбал— хуылфаджы рист, дам, хуылфалән у... Імә хәстмә күй цыд мә фыд уәд Чабәханән, йә хойән, афтә, җәмәй мән иуварс адава әмә мәхі бар сүадза, мә къахыл күйд уайын, уый ма фена... Йә мад Дыдта та-иу, бирә азты йәм күй фенхъәлмә каст дзәгъәлы, уәд-иу афтә бахъарәг кодта:

дәхәдәг мын цуаны цәугәйә тәрхъусы ләппынтаен дәр тәригъәд күй кодтай, уәд ныр дәхи ләппынта сидзәрәй күй баззадысты..

...Нә цауы мә зәрдәмә уыңы ерыс, ома, дам, мах ирон адәм, иннә адәмтимә абаргәйә, фыщаг бынат ахсәм нә Хъәбатырты нымәцәй иу ләдҗы хыгъдмә. Цыма афтә уайы мах нә иу къухәй дууу же харбызы исәм, сымах— дыууәйә иу сисынмә дәр нә аәрхсүт әмә чи стут, чи, сымах та..

Хъәбатыртәй әәппәлын мән сидзәртә әмә сидзәргәстү нымәц дәр нә уадзы— уыдонмә гәсгә дәр фәстагәттимә нә уыдзыстәм.. Імә хорз у, алы сгуыхт хәстонтән, зынгхуыст хәстонтән иумә цыртձәвәнта кәй аразынц, уый. Фәлә — йәхх!— иу цыртձәвән ма уәд Сидзәр әмә Сидзәргәсән— Иратаманәй нырмә нәм алы хәстыты фәстә чи уыд уыдоннән иумәйагәй..

Мә уд сә фәхъхъяу уәд уәлахиздзаутән. Цард сын фенон, ағас ма сә чи у, уыдоннән. Імә— сидзәргәстән. Імә— сидзәртән...

...Уәлахия Уәдә, рәстәг сәрдау даргъкъах у әмә уайтагъд фәтары вәйи. Замантә дәр ивынц, ләг ихсий, зәронд кәнү буарәй дәр әмә зәрдәйә дәр, фәлә та уәддәр уды рис сног вәйи, исты ахәм әәдзәллаг, тәссармәзонд хабар та күй базоны ләг Стыр хәсты тыххәй, уәд

...Далә, дам, Саратовы фәсбыдырмә әнәхъән сәдә мини нәхи әффсад батардтой Сталинграды хәстыты бонты әмә, дам, уым ферох сты— нәдәр дон, нәдәр хәрд Імә сыйдәй фәңгәгъды сты..

...Хәст хәст у, фәлә дә хәстон раздзәуәг әдилү күй уа уәд ма дзы уымәй заманадәр ис!.. Мә мадыфсымәр Дзгойты Хадзымырзә мын ай дзырдта Абанайә, дам, дын рацыдыстәм— уый цы амонды әхсизгөн хъуыддаг у, уый күй зонис, уый— хәсты дәхи абанайы цынайын.... Цәүәм, нә фәндаг нәхимә дарәм Уалынджы немыңы хәдтәхджытә. Уәдмә горәтгәрон цәугә-доны сәрты хидмә рахәццә стәм Імә командир фәхъәр кодта

— Иууылдәр хиды бынмә!

Фәлә мәнмә хәстәгдәр чи уыд уыдоннән та әз афтә,— дзырдта Хадзымырзә,—мәнә, зәгъын, ам, къудзиты аууэттү әрәмбәхсәм, науәд немыңән сә хъавд комкоммә хидмә уыдзән Імә әңгәдәр, чидәрилдәр балыгъд хиды бынмә, уыдон уым әд командир баззадысты...

...1937 азы майә 1938 азы октябрьмә Сырх Іфсады репрессигонд әрцидысты 36761 — артын әхсәз мини авд сәдә

әхсай иу— хәстон разамонәг ләдҗы, Хәстон-Денджызон флоты та 3000— артә минәй— фылдәр. Ахәм диссәгты диссаг историйи никуыма уыд, әмә дәм знаг топпы кәсәнәй кәсәд, йә кард дәм әрдәгластәй дарәд, ды та дә разагъды хәстон фәтәгты сәртә күндә дәсныдәр әмә зондджындәрәй хауын кән!

Рәстәджытә, дам, ахәм уыдысты. Кәй әмә цәй азарәй уыдысты рәстәджытә АХӘМ, ууыл нал дзураәм?.. Фәуәд Фәлә уал әмә уал милюан әнахуыргонд зәхкусджытәй райдай әмә стыр ахуыргәндә, маршәлтә, партион фәтәгтә, хұыматәг писыртә әмә фыссәг-классиктәй фәу— кәд аәцәгдәр бирә милюантәй «адәмы знәгтә» уыдысты, уәд уыцы адәмән афтә ахууыды кәнин не 'мбәлд стә-ма, уый ңавәр адәм дән, ңавәр социализм мын у, ңавәр парти, уйыбәрәң знәгтә кәмән ис айдагъ нахионтәй?..

Уәдә тәссармә дәр вәйиынц адәм әмзонд әмә әмдых. Хох дәр сын нае фәләууы. Фәлә йыл уый фәстә күн ахууыды кәнинц, әрчыңгәйә, уәд та фәсмойнаг фәвәйиынц, ныр бындзарәй ңәмән сферләхтам уыцы хох, зәгъгә.

Әрмәст та уәдмә ног әмә ног пехуымпартә байрәзы әмә та адәмы ногәй сә исказы галиузонд хъуыдый фәдил аса-йынц. Сайды кәнүт, зәгъгә, чи фәамоны адәмән йә цәфыл сә рәйдид уыдоныл та кәнә хъоды бакәнинц, кәнә сә күздә-әппарән биләй асхойынц...

История, дам, учит лишь тому, что она ничему нас не учит. Әмә уый әңәг афтә уа, уый та уарзәгой зәрдәйи нае фәндү—әппүн маңы, фәлә уәд та нае рәзинәгтә сты тәригъәд.. Әмә кәд иутә исказ сыйнәй нае фәллайынц, уымән әмә сын пайда у, уәд иннәтә та хъуамә рәстдзинад дзурынәй ма стайой әмә ма тыхсой. Науәд уый адәмбыныхъәр деградаци амоны.

... Давәг стъәлфаг у. Коммунистон хицаудзинад давәггаг хицаудзинад уыд уымән әмә уый ие 'рдзон, йә историон рады нае бацахста паддзахиуәггәнәджы бынат.

Әмә давәггаг кәй уыд әнәлегитимон, уымә гәсгә нае батад историйән. Стъәлфаг кәй уыд уымә гәсгә та адәмәй чидәридәр хәдзонд уыд раст ләг, йәхі сәрибар әмә сәрыстыр адәймагәй әнкъардта, уыдоны ие знәгтыл нымадта. Стәй йын уыдоны чи мардта йәхі бардзырдмә гәсгә, уыцы сәркүүртүл дәр нае ауәрста— әвдисәнтә уыдысты, бирә зытой..

...Исчи ма цымә нае газетты бакәсү «1930—1950 азты әнах-хосәй ңәмән стәрхон кодтой әмә фәстәдәр растионд чи

герцид уыцы адәймәгты НОМХЫГЪДТӘ?» Кәд фәкәсү, уәддәр ма кәд хион-хәстәгүл бахынцым кәнү...

Мәнә ацы амәддагән йә хыгъдон номыр—2156. Хәблиаты Саукүйдз Уырысы фырт, райгуырд 1875 азы, Зилгәйы, ирон, уыдис әм чысыл ахуыргондзинад, Ленины номыл колхозы бәхтәмзиләг. Цәгат Ирыстоны АССР-ы НКВД-ы тройкә Йә базылын кодта знагиуәджы әмә колхоз фекалынмә арәст архайды тыххәй әмә йын 1937 азы 19 октябрь хает әрцид фексыны тәрхон.

Йәхх, йәхх... Рухсаг у, мә хъауккаг...

Стә-ма, иннәти та ңәмәй зылын кодтой, зәгъгә, кәсүн номхыгъд бәлвырдәй. Уыртаты Уырыспи, антисоветон агитаци әмә контрреволюцион организаций уәнг, дам, уыдтә— 6 азы ахәстоны фәбадын. Уырымты Алыксандр, антиколхозон халән әмә састы бынаты баззайыны фәдил агитаци, дам, кодтай— фексыны тәрхон. Уырымты Җамболат, антиколхозон агитаци— 10 азы ахәстоны фәбадын. Фидараты Раман, капиталистов бәстәты әрдән үавәртәй әппәллины, советон аәцәгдзинадыл, колхозон арәстадыл хахуырты тыххәй—1952 азы 7 июня йын хает әрцид 10 азы ахәстоны фәбадыны тәрхон. (Әвәццәгән, хәстон ләг уыд әмә истытә федта фәсарәнты...) Фрайты Асләнбет, транспорты знаггадиуәджы күист, советон хицаудзинады мадзәлтты ныхмә агитаци— фексыны тәрхон. Хабәты Виктор, хор дәттыны әмә коллективизаций ныхмә агитаци—5 азы әмгъуыдмә Цәгатмә хает әрцид Ҳәдарцаты Душетән, Райгуырән бәстәй - ыл гадзратай раңауәжды бинонты уәнг — 5 азы әмгъуыдмә хает әрцид Казахстанмә. (Әмә, дам, сын-дочь за отца не отвечает...) Хадыхъаты Григори, хор дәттыны әмә колхозмә цауыны ныхмә агитаци 10 азы концлагерес фәбадын. Хадыхъаты Ислам, советон хицаудзинад цәстү 'фтауын әмә йыл хахуыртә кәнин — фексыны тәрхон. Диссаг диссаг нал у, адәттә кәсгәйә, фәлә уәддәр күиннә бадис кәндзынә Хамилонты Мойсей хъуыддагыл: чысыл ахуыргонд уыд күиста колхозы сәрдара, 1930 азы йын стәрхон кодтой 10 азы концлагерес фәбадын, уымән әмә, дам, ды уартә 1918 азы сырхәфсәддөнты стыгътәй әмә мардтай! Хататы Владимир, коллективизаций ныхмә агитаци— фексыны тәрхон...

Ацы номхыгъды (кәс «Рәстдзинад», 23 февраль, 1995 аз) әдәппәтәй ис 27 ләдҗы. Ирәтти ранымадтон, фәлә ма дзы ис къорд уырыссаджы, белорусаг, болгарраг, польшайаг, со-михаг, мәхъхъәлон, дыууә хъуымыхъаджы— уыдонәй чи

немыцаг фашисттәй әппәлә, чи япойнаг империализмәй, чи цы, чи цы... Гъа, иу адәмыхатт- ма рәдийәнт, исты ахәм контролюцией әмәе антисоветон уәнт, фәлә әппәт адәмтә...

Уыйбәрц әгъятыр цы паддзахдзинад уыд, уыйас знәгты чи 'рхъуыды кодта йәхицән әмәе сә афтә әнауәрдонәй чи сәфта; уыйбәрц әнәуынondзинад чи байтыдта адәмты -'хсән, хицән адәймәгты 'хсән кәрәдзимә, уымән йә Уәлахиз әппын фәстагмә састы бынат ма расайа, уымән уәвән нае уыд. Стәй кәрәдзиуыл кълассон хузы ардыд адәмы фәстагәттә дәр әвыйдәй бazzайой, ма фәссырдзәф-схъәддагхуыз уой, уымәй дәр аирвәзән нае уыд. Уәддәр ма иу амонд ис, әмәе Хуышау адәймаджы арфы цы әрдзон дзәбәх уд сәвәрдта, уый афтә әңционты басәттын әмәе бынтон фехалын нае бакомдзән, знает замантән дәр иуахәмы әнәрфәлмән нае, әмәе та уәд тугәфхәрд айв дзырдмә дәр кәд йә арфәйаг рад әрцәүид...

...Уәлахиз.

Суанг-ма аbon дәр нае ирон хәстон ләгтә сә мысинәгты хәсты карз рәестдзинад нае дзурынц, героикой әмәе йә романтиконәй әвдисынц— патриотты, дам, хъуамә хъомыл кәнәм. Мәнә, дам, аbon ахәм ләппутә цымә разынид: сә астәуыллиу хъатаратау гранаттә бабастой әрыгон салдәттә әмәе-иу сәхи немыцаг танчы бынмә баппәрстой. Уәдә, адәмәй пушечное мясо куы кәнай, уәд цәуыннәе уа'уый ахәм «патриот» дәр. Тухачевский сын афтә дзырдта, ныры хәст танкты, моторты хәст уыдзән, зәгъгә, әмәе йә фехстой, уый хыгъд Буденний әмәе Ворошилов астәумә миты сә бәхтүл әд әхсаргәртә немыцы танкты ныхмә бырстор... Хорз, әмәе фәстәдәр куыйты сахуыр кодтой гранатты бәстытимә танкты бынмә гәпп кәнныныл.

Әй, мәгуыр ләппутә, йә!

...Нә уәлдәр хәстон разамынды куисты фәтк уыд ахәм: Генштабы хицау Жуков хъуамә фронтты уавәры тыххәй бәстон бәльвырдәй фехъусын кодтаид Хъаҳъәннынады адәмон комиссар Тимошенкойән. Стәй-иу уымә иумә Кремльмә ацыдысты әмәе әнхъәлмә кастысты, Сталин сәм кәд фәдзурдзән, уымә. Стәй та фәстәмә Генштабмә раздәх әмәе әрмәстдәр уәд арвит бардзырдтә әфсәдтән. Йә тәккә цәфыл, әвәстиаттәй бакәнинаг-йу цы хъуыддаг уыд, ууыл-иу ацыд 7—8 сахаты. «Уәдмә-иу немыцаг танктә размә 40-50 километры абырстор. Мах та-иу ног хъусынгәнинәттә рай-

стам, ног уынаффәтә та-иу рахастам әмә та-иу ногәй байрәджы кодтам»,— фыста Жуков.

...Әфсәдтән арәхстджын разамынд чи ләвәрдтаид, уый нае уыд әмә лейтенанттә полкътән сә раздзог уыдысты. Афтәмәй та 41 азы 28 октябрь Куйбышевы горәты къорд уәлдәр хәстон разамонәджы фехстой— Г.Штерны, А.Локтионовы, Я.Смушкевичи, П.Рычаговы, Г.Савченкойы әмә әндәрты. Иу әртә сәдәйи та Лубянкәйи ныккәнди атәрах кодтой—ци ма, дам, сә ралас-балас кәнәм ахәстәттәм әмә лагерътәм...

Рокоссовский, Мерецков, Горбатов әмә ма чидәртә тыхтәй-фыдтәй аирвәзтысты.

...Хатгай ләг йәхицән фәзәгъы: йәхх, әмә ацы цардмә иуварсәй кәсәг ма у, дә удаёй дзы куыд ницы рисса, дә уди куыд нае зона йә фыдмитә, фыдәвзарәнтә, афтәмәй. Әмә дын Хуышау ахәм курдиат әмә царды тыхтә ма раттәд, цәмәй дын ацы әлгъыст дуджы нывтә нывджынәй равдисын куыд бантыса— ахәм ма дзы әндәр искуы уырсиуәг уыдзән адәймагыл!

Ләг-иу хәсты размә, йә сәрән ницы зонгәйә, лагеры мәрдтәм хәләгт кодта, афтәмәй бадт, фәлә та-иу кәйдәртә раст уырдыгәй дәр хәстмә акодтой. Афтә-иу хәцыд, афтә әмәе-иу суанг ныххорзәхджынта. Уәлахизы бон, хәрзаг, уымән дәр йә цин йә риуы нал цыд, уыцы әрдхәрәны уалдзәегау арвы кәрәттәм әнхъәвзта. Уалынджы рацәй-рабон әмә... Әмә та, дам, ахсты кәм уыдтә, уырдәм фәстәмә дә хәстдомд-хәствәллад къәхтә раст араз: цы рәстәг нае фәбадтә дә раздәры әмгъуыдәй, уый ныр кәронмә әрдау!..

...Кәм дә, фыццагон ирон хъарәггәнәг ус, кәм? Кәм дә, түгдзәссигәй кәуәг Къоста?

Чи ма йыл сәмбәла бәрәгб.оныл кәеддәры уәлахиздзаутәй, уыдоныл, хуыздәр арфә сын зәрдиагәй чи ракәндзән, уый ныхәстә әрцәуәнт. Әцәг сын... Әцәг сын сәхицәй бирәты фәндиаг нае цардарәзт Хуышау ма фәкәнәд— сәхи ивгъуыд цард хонынц әрмәстдәр тәхудиаг әмәе фәзминаг, әд сырх тырысатә әмәе партион фәтәгтә, әд октябронтә, ногдзаутә, фәскомцәдисонтә, партионтә, әнәпартинтә әмәе коммунизмы скъолатә— цы ахуыргонд әмәе дзы цәуылтыл ахуырәй рацыдистәм, уый аbon нае кәстәртә сәхи уdtәй дәр әвзарынц әмәе йә маҳыл дәр уынынц.. Фидар зондәй гуырәг паддзахадон фидар фәткы ныхмә та чи у—уәлдайдәр абоны бон, абоны әнәе Хуышау, әнәе дзуар бон...

Хорз адәмтә та алы рәстәдҗыты дәр вәййы Суанг ма аборн дәр ис Йә Хуыцауы хәрзтә ма ныр дәр йәхимә кәмән сты, дуне күй бабын уа, уәддәр ма иу ләгәй дәр адәймагау цәрыныл чи хъардзән йәхи, рәстырдәм чи әппардзән йәхи, ахәмтә. Дуне, цард әмә фарн ирвәзынгәндҗытыә.

...Әвзонг ләппу уәлмәртәм ссыд әмә йә фыдымады ингәнмә базылд айфыпцаг. Уый фенгәйә фыссәг Субботины, хәстон ләджы, зәрдә барухс әмә фәнисәнхъәлцау. Басин кодтон әз дәр уыцы чысыл цауыд ахсызгонәй ауад мә цәсттыты.

Мәнә ацы хабар та комкоммә «Комсомольская правда»-йә рафыссон хъуамә: әрмәст мән нә бафтаудзән, ай-гъайдәр, хорз зәрдәйыл — хорз хъуыдытыл: «16 февраля во время занятий по метанию боевых гранат в учебном центре Камень-Рыболовского погранотряда (Приморье) один из рядовых выронил себе под ноги гранату с выдернутой чекой Находящийся рядом подполковник Виталий Половников оттолкнул бойца, а сам накрыл ее своим телом и принял все осколки на себя. Благодаря быстро и умело проведенной хирургической операции Половникову удалось спасти жизнь»...

Уый Половников нәу, фәлә әнәхъән Полторавников у: бәргә, ахәм хәстон ләг күй уыдаид нә Сәйраг Командәгәнәг Фыдыбәстәйы Стыр хәсты, уәд нае кәд уыйбәрц хъәбатырты сәр нае бахъуыдаид кәд наем уыйбәрц сидзәртә әмә сидзәргәстә, уыйбәрц хүылфхәлд, зәрдәсай ныйиардҗытыә нае уыдаид, уыйбәрц...

Гъәй, ирон ләг, ды дәр мын дә сәрыйтыр фыдаелты рәнхъәй иуварс макуал фәңудай әмә кәм дә әғасәй, уым рухс тауай; цы мәрдтү дә, уым сыйзгъәрин талатә суадзай...

Иу хъуыдыйаг хабар та ма наем ахәм ис, әмә хаттай ләджы царды әүүәлтә әрмәст йә синты уәлхъус базонәм Мәнә сәдәгай минты хъысмәт: хъәбатырәй хәцыд уәззау цәф фәсис, уацары баҳауд Стәй немыцы концлагеры зындонәй күй раирвәзт, уәд та йә Сыбыры концлагерты смидаег кодтой— стәмтә ма дзы сәмбәлдисты сә фыдыуәзәгыл.

Хъәрәцаты Амырхан (Бха) дәр уыцы фыдвәндәгтыл налат паддзахады сырддон закъонты азарәй бафтыд тыхтә-амәлттәй ма йә хәдзар ссардта, хәллдзаг-хәррәгъәй Фәлә йә Хуыцау хорз зәрдәйы хицау фәкодта, гәрзарм әмә күистуарзаг. Схәцыд йәхижүйл, фәбинондҗын, фәмотдҗын.. Адәм цәмәй цардысты, уымәй сә дардта, схъомыл сә кодта Мәнә уәдмә пенсиисәдҗы кары дәр бацыд фәлә...

Фәзиан Бха Йә чырыны уәлхъус ын йә сыхаг, йә хорз әмгар Хъазиаты Хъылщыхъо йә ныхәстә фәзмыдта әз, дам, ын дзырд-

тон, дыууә әвдисәны ссар, хәсты кәй фәцәф дә, уымән әмә дын хорз пенси фидой. Уый, дам, мын афтә:

— Мән сә пенси ницәмән хъәуы, әз, Хуыцауән табу, нырма мә къухты фәллойә мә бинонты дарынхъом дән. Мән уал әмә уал азы мә уды рәстәй Сыбыры чи фәдардта, уыданәй мән ницы хъәуы.... Уацары айдагъ кәрдәгхаләй күй ирвәзтән..

Күйд нае әнкъуыса зәхх дәр, күйд нае, кәд әмә дзы уыйбәрц зәрдәнкъуыст адәм ныгәд сты!..

Зәрдәргъәвд күй уа ләг, уәд бонән әмбисонд хъусы әмә бонән әмбисонд базоны. Ирыстонән йә хъәуты 'хәен кәд номгәнаен хъәутә ис сә хорз кад әмә намысәй, уәд дзы-иу әз Уәлгинскә хонын — бирә цытдҗын адәм рацыд ардиггәй Мәнә дзы иу диссаг та ахәм у: хәсты заман Дзгойты Михал 100 мин сомы радта, цәмәй дзы хәдтәхәг саразой Арфәйы гәххәтт райста Сталины къухәвәрдимә, газетты йә кой цалдәр хатты уыд Хәсты фәстә ын йә бинойнагма баяырдыг сты, колхозы, дам, цәуыннае кусыс. Уый сын афтә:

— Нәхион дзы нае кусы стыр хъазуатәй? Кусы. Әмә уымән үе 'рбацыдмә хъарм хәринаг нае хъәуы, йә дарәс ын әхсадәй дарын нае хъәуы, хәдзары зиләнтә чысыл сты!..

Цыбыр ныхасәй, ахастой силгоймаджы Сыбырмә. Михал бавдәлд әмә йә фәдил барвәндәй ацыд. Амард уым. Ус сыздәхт цардәфхәрдәй, йә уд мастье хъәндҗынтае, фәлә уайтагъд фәстәмә аздәхт, әз, дам, мә сәрыйхицуы ингән кәм ис, уырдәм цәуын. Әмә уый дәр уым амард.

Ахәмтү тәригъәд та кәй фәдил әфтид фәуа чи йә исү үәхимә? Рәстәдҗытә, дам, ахәм уыдысты — цъаммар әмә налат. Адәм та әнәдзырдхъом цагъартә? Сә цагъаргәнәг та — әназым?

Уәлахиз... Хәсты уәлахиз. Фәлә уый цалынмә нае хәраймаг зондахастыл уәлахизмә расайа, уәдмә нае цины бәрәгбәттә дәр цәссыгәхсад, тугдәссыгдҗын уыдзысты.

Нә удысконды чызитыл, нае кәрәдзимә фыдаехыл уәлахизәй та нае рухсы бадинағ фыдаелтән әхсызгондәр ницы уайд сә Ахәрәты фәндагыл. Әмә уәд риссаг-дураг зәрдә дәр хъарәг нал агурид, сахуыр уайд цинил парахатәй цин кәнин, әвәсмойнагәй...

ЭТЮДТАЕ

ФÆЛÆ УÆДДÆР НÝЙЙАРÆГ МАД...

Ч и та ма ног азы къæсæрыл æхсызгон зилæнтæ сисы йæ аддкын бинонты 'хсæн, æз та мæ мады мæрдæй марой кæнын нæ хæдзары талынгдаær къуымы. Йæ мæллаær ризгæ къухæй мын сабыр бахойы мæ ихдзагъд зæрдæ, раст мын цима, ноджыдæр куы фæрисса, уымæй фæтæрсы, уйайу. Йæ фæлмæн рæвдаугацæстытæ мæ фæдыл зильнц, æмæ мын йæ цæстæнгас мæ кæуындæджы æлхынцъ сабыргай халы.

О, цæй æвирхъяу, цæй уæззаяу уыдисты уыцы ног азы бонтæ! Цæй тынг сæ тарстæн, цæй дард сæ лыгъдтæн æмæ мæ цæй тæгъд æрæйjæфтой! Цæй æдзæттæйæ сыл сæмбæлдтæн, зонгæ йæ куы кодтон, иубон мæ уæлхъус æрбалæудзысты, уæд ...

Дæ рæвдаугацæстытæ гом дæр нал бакодтай, йæ уындæй кæмæн не 'фæстæ, уымæ, йæ сæрыл ын дæ узæлаг къухтæ дæр нал æрхастай.

Сабат-иу дыл куы ныддаргъ, цалынмæ-иу дæм стыр сахараæй цыдтæн, уæдмæ. Уæд мæм ныр куыд лæууыс, иу каст мæм уæддæр куыд не скæнис?! Уастæн, уdxæссæгæн йæ нýййарæг æрбамæлæд, уастæн, уdxæссæг дудгæ фæбадæд йæ мады мæрдæй.

...Мæрдвынæй дыл бафтыд Дæ номæй-иу дæм куы сдзырдтон, уæд-иу дæ сау æрфгуытæ хæрдмæ фесхъиуæгау кодтой маргъы саст базыртау, фæлæ дæ даргъ сау цæстыхаутæ кæрæдзийæ фæхицæн кæнын нал куымдтой, цима сæ исчи бураæмæдзæй фæхъæстæ кодта. Аэз та ма стыр Хуыцаумæ дзынæзтон, Барастырæн лæгъстæ кодтон, ма мын айсугт мæ мады, нæма йæм бафсæстæн кæсынæй, нæма мæ ададзы...

О, фæлæ уdxæссæгæн йæ ном дæр йæ уæлæ ис, Хуыцауы коммæ дæр куы нæ кæсы, уæд ма зæххон хуымæтæг адæй-

магмæ хъусы. Мисхалмæ дæр мын не 'рдардта мæ дудгæ рис, мæ уды дзæнгæрджыты фæдисхъæр. Бавдæлд æмæ Дæ дæ уарзон цоты цоты æхсæнæй хъавгæ йæ фæдыл акодта. Ници нæ бон баци дæ бауромынæн, нæ йæм бахъардтой нæ цæстысыгтæ æмæ нæ хъарджытæ, уæларвон дунемæ дæ йæ зонгæ фæндагыл фæхуытæ, мах та дæ фæстæ ниугæ æмæ дзыназгæ ныуагъта.

Нæ фæндыди дæхи дæр. Де 'нусон фæндагыл араст уай, зæгъгæ, афтæ дæ цæстытæй фæрдгуытæ аæтылдис цалдæр цæссыджы æмæ мæ зæрдæйы ихы къæрттæй бæззадысты, циф-æнды зынг хуры тæвдмæ дæр чи нал æртайдзæн, рухс дзæнæт дæ бынат уа, мæ зынаргъ нýййарæг.

Мæ арвы хай мыл æмгүүплæй æрхauд, мæ къæхты бын зæхх фæцуудытæ æмæ, цæссыгæй йæ тæккæ дзаг чи у, ахæм малы аныгъуылдтæн. А зæхмæ цы фидар рæхыстæй бст уыдтæн, уыдон мын æваст атыдтой æмæ дзедзырой- хъеллау-гæнгæ бæззадтæн ацы мæнг дунейы, мæ боныл, æна!

Цы бонтæ ма мын бæззад а дунейы, уыцы бонты уыдзынæ ме 'нусон мысинаг. Дæ фæлмæн къухты узæлдтæтæ мын мæ зæрдæ æндавдзысты, мæ кæуынвæллад цæстытæ æдзухдæр сылгоймæгты æхсæн дæу агурдзысты.

Курын дæ, кувын дæм, мæ зæдæнгæс мæд фæзын мæм мæ фыны: фæсур мын мæ уды æрхæндæг, фæбадæм та иумæ, æхсæв ныл ныхæстæгæнгæ куыд æрбабон уа кæддæрау, афтæ. Аэз дын фæкæнөн мæ бирæ хъæстытæ, мæ цини хабæрттæй дын дæ низæфхæрд зæрдæ барухс кæнөн, дæ фæлмæн русы хъарм та мын мæ удыл бафтуу, æмæ мын кæд æнæдæу дунейы цæрын фенцондæр уаид...

Мæ фæфыдæнхъæл кæн, мæ сабыртæдзураг мæд куы йæ зоныс, æнхъæлмæ кæсын куыд зын у, уй. Уыцы æры-гонæй, 20-аæдзыдæй даргъ æхсæз азы дæ бæллцонмæ, дæ уарзон æмкъаймæ куы фенхъæлмæ кастæ, Фыдыбæстæйы сæраппонд хæсты быдырæй кæд æрбаздæхдзæн, уымæ. Уымæй та иу уац-хъуыды гæппæл дæр нæ цыд Уæддæр æй дæ уарзæгой зæрдæ зыдта, кæй ралæудзæн Уæлахизы бон, дуне та йæ дидинфæ-лыст пæлæз кæй æрбакæндзæн æмæ нæ хæствæллад хъæба-тытæ сæ фæрныг хæдзæрттæ кæй ссардзысты.

Курын дæ, æрцу мæм мæ фыны, мæ фæлмæнтæдзураг мæд

1999 азы 3 январь

ХÆРЗИУÆГ

9 Май. 1999 аз. Мæ уаты бадын иунæгæй æмæ мæ цæстысыгæй мæхи æхсын, афтæмæй кæсүн телевизормæ. Хæстонты тыххæй дзурынц. Алы аз дæр ацы бæрæгбоныл. зæрдæрыстæй æмбæлын. Цæмæн? Уымæн æмæ мын мæ зæрдæйы æнæсдзæбæхгæнгæ хъæдгом арфæр агайы.

Мæрдты рухсы фæбадæд мæ сабыртæдзураг фыд Гаспо. Фæлмæндæр æмæ рухсдæр цы ран ис, уыцы ран уæд йæ быннат.

Не 'хæн ма куы уыди, уæд ын йæ зæрдæйы рис никуы фæцагайдон. Фæлæ ныр иннæ дунемæ куы ацыд, уæд мæ фæнды йæ уды растидинад зæгъын æнæхъæн Ирыстонæн, йæ удаæгасæй ын йæ сыгъдæг уд дæлдзиниг чи кодта, уыдоны фыдæнæн— уыдон дæр уæллæуыл нал сты, фæлæ, дам, хъæр мæрдтæм дæр хъуысы....

1930 азы мæ фыд ссæдзаздзыдæй ацыд Сырх Æффадмæ.

Цыппар азы дзы батыдта йæ цардæй. Бирæ алыхуызон мысинаæтæ-иу нын фæдзырдта, фæлæ дзы æз иу хабар тынгдæр бадардтон мæ зæрдыл.

Цæвиттон, уæд æртыккаг аз фыста йæ хæс дард Сыбыры, Мамсыраты номдзыд Хадзы-Умар разамынд кæмæн лæвæрдта, уыцы æфсæддон хайы. Мæ фыд уыди йæ адъютант.

Хъызт зымæг скодта уыцы аз. Гье, æмæ уыцы уазал бонтæй иуы Хадзы-Умары бахъуыд цæуын сыхаг хъæумæ. Абадтысты сæ саргыбæхтыл æмæ фæцагайдтой нысангонд бынатмæ. Æрдæгфæндагыл сыл тынг схъызыд, митфæлдзæгъдæн хæссын байдыдта, цæстытæ къахта. Уæддæр дыууæ барæджы тагъд кодтой сæ бынатмæ. Бæхтæ бирстой размæ. Иу ран Мамсыры-фырт фæурæдта йæ бæхы æмæ мæ фыдмæ дзуры:

— Тамако куы сдымиккам Мæ уды бон нал у, зынг-ма фен, мæнмæ— нæй...

Адъютант йæ дзыпмæ нывnæлдта, йæхи дзыхы дæр бапъироз акодта æмæ спичкæты къопп фегом кодта. Уым разынд иунæг спичкæ. Зырзыргæнаг къухæй йæ систа, ссыгъта йæ æмæ йæ хъавгæ Хадзы-Умары тамакомæ бахаста. Спичкæ фæпæртт кодта, ахуыссыд

Командиры зæрдæ ампилд— ныр куыд кæна æнæ тамако! Йæ къух дард фæхаста æмæ адъютанты æхсæрварсæн— дзæхст! Лæппуйæн йæ туг рафыхт, дзургæ ницы скодта, фæлæ бæхы фесхуыста æмæ размæ атындзыдта, йе 'фхæрæгмæ фæстæмæ дæр нал фæкаст, афтæмæй.

Бæрæг ран инæларимæ куы фембæлдystы, уæд тамсыры-фырт бацыд мæ фыдмæ, йæ уæхсыл ын йæ къух æрæвæрдта æмæ къæмдзæстыгæй загъта:

— Мæ зынаргæ амбæстаг, баҳатыр кæн, æгæр æнæхъуыды ми мын рауд, фæлæ ды дæр дыккаг хатт афтæ маял бакæн, ахæм уавæры нæ ирон æгъдау æмбæлди фæкъахыр кæнын: раздæр уал дæхи тамако хъуыди ссудзын...

Æрбаздæхт мæ фыд йæ ныйярæг уæзæгмæ, йæ уарzon хъæумæ. Цард йæхионтæ домдта, куыстуарзаг лæппу дысфæлдæхтæй бавдæлд фæллой кæнынмæ. Уæдмæ ралæууыд йæ амондагурыны афон дæр. Цæрæг хæдзарыл нымад уыди йæ хæдзар.

Иу изæр мæ фыдыфыд йе стыр фосы дзуг сæрвæтæй куы æртардта, уæд мæ фыдæн афтæ зæгъы:

— Диссаджы фын федтон дысон, лæппу. Иу хорз зонгæ мын ис —Байсогъуырты Микъала. Уый мын фыны балæвар кодта урс уæрыкк. Ныртæккæ абад дæ бæхыл æмæ ацу сæ тæккæ хæдзармæ — дæ амонд уым ис, фæстиат маял кæн!

1936 азы иу фæззыгон хур бон Байсогъуырты Микъалайы хистæр чызг Лизæйы æрчындз кодтой Цæрæктæ сæ фæрныг хæдзармæ.

Бирæ нæ ацардысты æрыгæттæ, кæрæдзийы уындæй дæр нæма бафсæстысты, афтæ ныггуыпп ласта Фыдыбæстæй Стыр хæст. Мæ фыд йæ дыууæ чысыл сабийы мæ мадимæ йæ зæронд ныйярджыты æвДжид бакодта æмæ барвæндонæй фæраст хæсты цæхæрмæ,— нæ йæ баурæдтой нæдæр йæ мад Гаппай-оны уайдзæфтæ: гормон, сидты гæххæтмæ уæддæр баххæлмæ кæс, зæгъгæ, нæдæр йæ уарzon къай Лизæйы цæстысыгтæ.

— Уый та куыд?! Знаг мæ Райгуырæн зæххыл йæ цыыф къæхтæй лæгæрда, æз та мæ фæнычи раз хъарм къæбæртæ хæрон?!— æмæ атындзыдта, адæм чыртæ-чыртæ кæм кодтой, уырдæм — военкоматы кæртмæ, рæстмæ хæрзбон дæр нал загъта йæ бинонтæн, афтæмæй.

Æхсæз даргъ азы ахаста хæст мæ фыдæн. Раст æнæхъæн æхсæз æнусы...

Иннæ бархионтимæ мæ фыд дæр æрвист æрцид Киевы бын фронтмæ. Знаг уæд йæ тæккæ хъаруыл уыд. æнæхъæн æфсæдтæ уацары иста. Мæ фыд дæр бахауди знаджы къухтæм Уайтагъд сæ вагæтты бакалтой æмæ сæ кæй Германмæ алас-той, кæй — Чехословакимæ. Цæрæчы-фырт бахауд Чехословакийы концлагертæй иумæ.

Æвирхъауы рæстæджытæ, зæрдæскъуынæн мысинаæтæ.

Чингуытә әмә сәе кинонывтәй цы зонын, әндәр мә фыдәй дыууә ныхасы нә фехъуыстаис. Исчи-иу әй уәды хабәрттәй күү фарста, уәд-иу уайтагъд үә цәститә донәй айдзаг сты әмә-иу цәхгәр алыг кодта:

— Мә зәрдәйи хъәдгом мын ма рәхой, курын дә.

1943 азы дыккаг фронт күү байтом ис, әрмәст уәд не 'мцәдисонтә суәгъд кодтой мингай сырх әфсәддонты фашистон уацарәй. Суәгъд Гаспо дәр әмә та ногәй хәсты цәхәрәй баләууыд Уәлахизы боныл сәмбәлд Прагәй. Күүд нә цин кодтаиккй хәстонтә— әвирхъяу түгнүккалдән кәрөн әрцыд, цыфыддәр знаг үә сәр ныппырх кодта Уәрәсейи фидәрттыл. Адәм суләфыдысты сәе риуыдзаг, дысфәлдәхтәй бавнәлдтой дәрәнгонд хъәутә әмә горәтти цард ногәй арасынмә.

Фәндтә, фәндтә... Бәллищаг фәндтә уыди мә фыдмә дәр әмә, фыццаджыдәр, үә фыды уәзәгмә раздәхын, үә ныййарджытә, үә бинонты фененин. Фәлә үә хабәрттә зәрдәйи фәндиаг нә раудысты...

Бирә хәрамдзинәйтә цыд уәды рәстәджы, бирә әвирхъяу митә чындауыд уәлдайдәр та мә фыды хуызаттән: иугәр уацары бахаудтә— гадзрахатәй цәуәг дә. Әмә уыдона номхыгъдмә бахауд Гаспо дәр— сасирәй луарәгая үн фәрауын-бауын кодтой үә хъуыддәгтә әмә йын рахастой цыппар азы Мәскуйы арәзтәдты тыхбыны күист фәкәнны тәрхон.

Күүд нә ныккәрзыдта, күүд нә ныррызти! Кәд цәфәй нә мәләис— уәд та дын рәхүист. Фәлә кәмә бадзура, кәй баууәндүн кәна тәрхоны ләгтәй үә растдзинады?

Хуыцауән табу, разынд ахәм ләг нәхи Ирыстоны, нәхи хъәуккаг— Габпаты Иван. Уый мә фыдымады курдиатмә гәсгә ныzzиләнтә кодта, фәңцид растдзинад агур суанг Мәскуйы хицаудмә, әмә үә цыд фәрәстмә.

1947 азы иу зымәгон хъызт бол изәрүрдәм схәццә Гаспо үә бирә хъизәмәртты фәстәй үә фыдәлты уәзәгмә. Зымәгон хъәуу сабыр әмә рәсүгъд вәййи үә урс пәләзы бын. Бәстә цыма фынәй бацис, уыйай иу сыйыртт никәцәй фәцәуы, әрмәст искуыдәй искуыдмә кәйдәр күүд мә срәйәд әмә үә иннәтә амыты'-уымыты мә сфәзмәнт, уый йеддәмә. Әнәхъән хъәуыл зәлгә ацыд мә фыды кәстәр хо Таняйы цины хъәр:

— Гаспо нын схәццә!

Уайсахат хәдзары къүх бакәнән нал уый адәмәй. Цинтә,

хъәбыйстә, арфәтә— цәй бирә фенхъәлмә кастысты ацы фембәлдмә зәронд мад әмә фыд, әнахъом дыууә сабийи, уарзон къай...

Зәрдиагәй, күистмондагәй бавнәлдта мә фыд колхозы фәллой кәннымә, үә бинонты цард банныыл кәннымә.

Фәлә та йын мәнә ноджы иу фәлварән әрәвәрдта хъысмәт үә размә: коммунисттәй тәппүддәр әмә чызидәр чи уыд, хәст әрмәст үә койә чи зыдта, уыдон сә хыал, сә сәт калын райдытой әңгәм хәстон ләгыл.

Адәймагәй та ахәм уыд мә фыд әмә зыст ныхас никүү схауд үә дзыхәй, әфхәринаджы никүү бафхәрдта, әфхәрәгмә фәстәмә никүү сдзырдта. «Искуы йәхәдәг бамбардзән үе 'нәраст»,— загъя-иу. Фәлә фәрәдыди мә сабыр фыд сә мәләты онг дәр уыдон уыци әнәхъола әмә фыдзондай арвыстой сә ницәйаг царды бонтә. Барастьыр сын тәрхонгәнәг фәуәд

Цард цәуы әмә ивы. Бирә хорзәхтә, кады нысантә райста мә фыд үә удуәлдай күисты тыххәй. Чингуытә әмә газетты бирә арфәтә әмә бузныджы ныхәстә фыст әрцыд Цәрәчы -фыртыл.

О, фәлә мах зәрдәхалынән, үә царды сәйрагдәр хәрзи-үәг, үә цәститә кәмә ныуурс сты— үә уды растдзинад кәм әвәрд уый нал федта, нал ыл бацин кодта.

Дыууә азы рацыд мә фәлмәнтәдзураг фыд үә рухс дунейә күү ацуҳ, уәдәй. 1995 азы 9 Майы Уәлахизы бол хъарманыхъәуккәгтә әрәмбырд сты, Едзиты Геор цы цыртдзәвән скодта нә хъәуы әдзард фәсивәдән, уый цурмә. Сабиты цыҗеснаг заржытә, сә әнәрхъәц тымбыл кәфтытә, фәндирдзагъд... Адәм арфәтә кодтой ветерантән, буц митә, ләвәрттәй сын сә зәрдәтә әлхәдтой.

Уалынмә дзырды бар ракуырдта Дыгуры әфсәддон комиссарады хицау әмә бацагуырдта Цәрәктү Гаспойи. Күүд бамбарын кодтой хабар, уәд уый фәуыргъууяу, стәй әнкъардай загъя:

— Кәд Гаспойи бинонтәй исчи ам ис, уәд мә цурмә раңауәд.. Уәрәсейи әфсәддон къамандыгъәнәджы уынаффәмә гәсгә уе 'мхъәуккаг Цәрәктү Гаспо, хәстү фыццаг бонты йәхи хъәбатырәй кәй равдыста, уый тыххәй хорзәхджын әрцыд Фыдыбәстәйи хәстү Дыккаг къәпхәнни орденәй! Дәс азы дәргүү фәагуырдта хәрзиуәг үә хицауы әмә үйл нал сәмбәл...

Мә хистәр әфсымәр Әхсар үә цәссигтә ныхъуыргәйә

бацыд әфсәддон комиссармæ әмæ зыр-зыргæнгæ къухтæй бавнæлдта орденмæ.

Иу-цалдær ныхасы зæгъ, зæгъгæ йæм куы бахатыдысты, уæд саст хъæлæсæй загъта:

—Хуыцау уæ ма сразы уа, цæй тынг байрæджы кодтат, цæй даргъ фæндæгтыл фæцыд, мæ фыд йæ цæстытæ гомæй кæмæ бахаста мæрдты баестæм, уыцы хæрзиуæг — растдзинад. Йæ раст уды тæригъæд бафидæнт ѹе 'фхæрджытæ, кæд а дунейы сты, уæд Кæд нæ, уæд та сын мæрдты æнцой бынат ма уæд— әмæ ныккуытда йæ дзыхыдзагæй.

Адæмæй бирæтæн сæ цæстытæ баумæл сты, сабитæ әгуышпæгæй лæугæ баззадысты.

Æхсар уæззау къахдзæфтæй ракызти цыртдзæвæны цурæй әмæ хъæуы уæлмæрдмæ сарæзта йæ ных. Лæгтæй иу-цалдæрæй араст сты йæ фæдyl, кæд ын йæ рис фæрогдæр кæниккам, зæгъгæ. Уæлмæрдмæ куыд хæстæгдæр кодта лæппу, афтæ йæ къах рогдæр иста.

Цалдær къахдзæфы ма йæ куы хъуыд уæд базгьюрæгау кодта, ингæны раз йæ зонгуытыл æрлæууыд, әмæ йæм цыртдзæвæнæй цы æнкъард цæсгом каст, уымæ бадзырдта æнкъард хъæлæсæй:

— Дæ зæрдæ дыл комдзог нæ рацыди, мæ фыд, де 'нхъæлмæкаст дзæгъæл нæ фæци: дæ растдзинад дæм æрцыд стыр Уырысы зæххæй әмæ ахъæр дæ уарzon хъæубæстыл. Айс, айс ацы хæрзиуæг, дæ зæрдæйи хъæдгомыл æй æрæвæр, кæд әмæ дын æвдадзы хос фестид Айс æй әмæ йæ дæ иннæ хæрзиуджыты фарсмæ бакæн.— Æхсар йæ дыууæ къухæй орден арахстгай ингæны дурыл æрæвæрдта.

Хæрзиуæг хуры рухсмæ æрттывдтытæ скaldta, әмæ мæм афтæ кæсы, цыма уæдæй фæстæмæ цыртыл цы хуызист ис, уый æнкъард цæстытæ фæрухс, фæхъæлдзæгдæр сты.

ДЕГЬУАТЫ Соня

КУЫД СЫН ИС РОХГÆНÆН?..

Диссаг у, әвæдза, æрдзы сконд лыстæг ахъуыды кæнгæйæ — къух бакæнæн сæм ничердыгæй ис æппындæр, афтæ баст сты кæрæдзиуыл, царды фæрæзæн цыдæриддæр хъæуы адæймаджы йæ уæлæуон царды, уыдон: зæхх нæ дарæг, хур нæ уромæг — нæ-удылхæцæг, зæгъгæ, куыд фæзæгтынц, афтæ. Гье, фæлæ сыл цæрын цæуынна зонæм, зæгъгæ, мын уыцы хъуыды æнцой нæ дæтты. Цастæ хъæуы адæймаджы әмæ йын цы нæ фаг кæны уыцы царды фадæттæй, цæмæй æнцад-æнцойæ æрвита, не Сфæлдисæгæй йын цы нымад царды бонтæ лæвæрд ис, уыдон?

Чысыл нæ ацардтæн æз, фæлæ мæ бафæрсæг фæци, цардæй цы федтай, зæгъгæ, уæд ын цымæ цы радзуурин?

1941 азы июны мæйи уыдис мæ царды стырдæр цаутæй иу — мæ чындзæхсæвы бон. Сæумæрайсомы фæлмæн уддзæфимæ ме 'ркувæн къонайы чысыл хъæубæстыл зæлыйдысты ирон зар-æджеи рæсугъд мыртæ әмæ фæндыры зæлтæ.

Хур арвы астæумæ стылд Чындзæхсæв уыд йæ тæмæны. Нæудзар уæрæх кæрты дæргъæй-дæргъмæ дзаг фынгты уæлхьюс бадтысты хъæлдзæг уынæримæ хъæубæсты хистæртæ— сыхбæстæ, къабæстæ. Сагсур фæсивæд, цырагъяу, сæ уæлхьюс лæууыдысты әмæ сын кæстæриуæг кодтой. Сидт сидты ивта, гаджидау гаджидауы. Кафынц, зарынц, арвыл æмбæлд сæ хъæлдзæгдинады уынæр. Фæсивæдæй алчи архайдта йæ ар-æхстдзинад æвдисыныл. Уарзæгой зæрдæтæ æмбæхсгæ цæстæнгасæй агуырдтой кæрæдзий. Рагæй-æрæгмæ дæр уар-зæтты сусæг æнкъарæнтæн æвдисæн ирон хъазт уыд Фынгыл бадджыты иуфæрсты каубыдау арæнхъ ирон симд, хистæртæн циндзинад хаста сæ уынд

— Арæвдз ма нын кæнүт нæ хойы, әмæ уæхæдæг дæр

иууылдәр кәртмә ахизут!— уатмә әрбахызысты ме 'мдзуардын әмә мә къухылхәңәг әмә дзурынц, мә цуры чи ләууыд уыдонмә. — Афтә бафәндид хистәрты.

Әмә мә заргә, фәндирдзагъдимә ракодтой хистәрты цурмә.

— Ёгас нәм цу әмә нәм фарны къах әрбавәр, дә рын бахәрон, чынд!— бәгәнйи дзаг нуазән йә къухы, афтәмәй нын йә бынатәй систад мыггаджы хистәр.— Амондджындәр бон йә райгуырән къонайә йе 'ркувән хәдзармә йә къах чи 'рбавәрдта, уый әмбал дә Хуыцау фәкәнәд, мә хәдзар! Арф уидәгтә күүд аудаңай на мыггаджы 'хсән! Хистәртән барон күүд уай, кәстәртән— уарzon! Дә уынд адәмән әхсызгон күүд уа, дә ныхас—аджын, ахәм ныхыдзуарджын нын разын. Сымах дәр, мә хуртә, уе 'фсымәрдзинад кәронмә рәсугъдәй хәңцә кәнүн күүд бафәразат, уыцы хъару уәм разынәд!—йә нуазән авәрдта къухылхәңәгмә әмә йә бынаты әрбадт.

— Ёңәг ма нын сәхе дзамбас у әви әнаипп, уый дәр фенен кәнәент!— фынгыл баджытәй ма йын чидәр бафтыдта йә ныхәстәм. Кафты бар чындзән.

Гъе фәлә не Сфәлдисәгмә нә фехъуыстысты сә зәрдәбын рәсугъд ныхәстә, нә мын сә бауарзта йә цәст. Раст уыцы рәстәг, хур бол арвы ныннәрдау, адәммә рапхуыст, фәдисхуызәй, кәйдәр әрхәндәг хъәләс:

— Фарн уәм бадзурәд мә хъәубәстә, фәлә әвзәр хабар—райдында хәст! Фашистон Герман нәм әнәнхъәләдҗы әрбабыста, нә сабыр цард фехәлд!

Цавдуртау исдуг әдзәмәй алчи йә мидбынат аzzад Биржы рустыл дзы әртүрлди җәссигтә. Стәй та әрәджиау хистәрты 'рдыгәй рапхыти размә хъәубәсты хистәр урсбоцьо зәронд ләг әмә йә сины сәртүл әрхәңцид йә сәр бәрзонд сисгәйә:

— Уә сәртә күү 'руагътат, мә хуртә фәсивәд! Рагай-әрәгмә дәр тохы фәстәзад никуы уыд ирон ләг. Хайджын ут уә фыдәлты фарнәй. Кард уә күүннә кәрда, нарты Батырадзау, нәмыг уә күүннә хиза! Йә адәмьи амондәй уә йә цард хистәр чи скәна— хәрам ын уыдзәни ныййарәдҗыриуы 'хсыр. Нә зәронд сәртә үүн нывондән хәсдзыстәм, нә сурхид фәллойә үүн әххуысхъом уыдзыстәм Райгуырән бәстә үүн мады ад кәнәд, нә урсәр хәхтә үүн цырагъдар фәүәнт!

Нал рапхуыст цины худт хъәубәстәй уыцы бон. Ничиуал

бафынәй уыцы 'хсәв. Алчи йә бәлләноны цәттә кәнүн рай-дында арты цәхәрмә. Фыдәлтә мадәлтыл фәдзәхстөй сә сабиты, уарзәтты узәлдән нал уыд кәрон. Цас хайыр ма фәуыдаид мәнән дәр мә къахбавәрд ме 'ркувән къонамә, ме 'намонддзинад ма мын цы базонын хъуыд

Дыккаг бон талынгәй базмәлыд хъәубәстә, ногәй та ай-зәллыд хъәубәстүл зарәг. Ёрмәст ныр уый уыд әндәр зарәг— тохмә сидты зарәг. Хъәубәстә фәндараст кодтой хәстә быдырмә сә фыщаг фәдисонты. Бирә ныййарәг дзы фәстаг балцы фәндагыл әрвиста йә хъәбулы.

Иу иннәмәй тардәрәй бонтә цыдысты уәдәй фәстәмә. Къух дзыхмә схәссинән ничиуал уыд. Хастауәй бazzадысты, гәмәх уыгәрдәнтау, раздәры цардхуыз бәэджын хъәутә, нал сә уыд змәләг, сабитә әмә зәрәдтәй фәстәмә. Тәләссонд сылыстәджы уәхсчытыл әрәнцади царды уәз јегасәй дәр: чи дзы йә цардәмбалы раивта күистуаты, чи йе схәссәг фыды, чи та йә хъәбулы, афтәмәй саумарой кодтой әхсәвәй- бонәй, сә цәссигәй сәхи 'хсәйә. Пиллон арт уагътой нә горәттә, хъәутә, туджы ләсәнтә нә зәххыл цыдис. Сау халәттау нәм тахтысты иугай-дыгай хәстә бы-дырәй сау гәххәттүтә, афтид ингәнтае нәм кодтой фылдәрәй -фылдәр. Сидзәртә әмә сидзәргәстү нымәцән нал уыд кәрон. Фәлә йәм уый дәр нә фәкаст хъисмәтмә әгъгъәд.

Иуахәмь Кавказы зәххыл дәр әрәфсәрста знаджы уәз-зау цырыхъхъ. Хотыхты уыннәргъын кодта хәстәгәй-хәстәгдәр нә хъәубәстәм дәр. Ёмә дын кәд цәф әгъгъәд нәу, уәд ма дын рәхүист дәр, күүд фәзәгъынц, афтә хъәубәстә хауәццаг фесты сә мәгүүр әнәтавд къонатәй дәр. Ләгсырды раз ма хъәддаг сырдәй чи тарст, әмә нәхи бакодтам тархъәды уазәг. Хохы къуылдымыл алчи йәхшицән байбын ләгәт бацъапп кодта, әмә уымыты ныгъуылдыстәм тәссаг рәстәг. Фәлә нын фәстагмә уыдан дәр ницыуал ахъ-аз уыдисты, февзәрдистәм дыууә фронты әхсән— хохы къуылдымәй сә нәхионтә әхстой, хъәуәй та — немыц. Уырдыгәй сә мидәгдәр нал бауагъта Сырх Ёфсад

Гъе, фәлә се 'хсән мах дәр әвьидәй нә бazzадыстәм Федтон әз уым, 115-аздзыд зәронд ләг Гәбүты Бека— дзәгъәл нәмыгәй күүд иста йә уд, йә даргъ урс боцьотыл туджы ләсәнтә уырдыгмә күүд цыд Федтон әз ноджы, ныййарәг күүд әлхъывта йә мәрдвәлурс удцуух сабийи йә риумә. Фыщаг уалдзыгон дидинәгау, йә мады уәрджытыл әвзонг чызг

Ағынаты Оля куыд иста йә уд. Әмә ма нын уәд цы гәнән уыд, әхсәвыгон нын фәстәмә сусәгәй цәугә әрциди хъәумә, хъәдрәбынтәм хәстәгдәр ныккәндә кәмә уыд, уыдонмә. Фәлә ноджы фыддәр хъизәмәрттә та уымыты февзәрстам. Хуыцау хорз, әмә дзы уәд бирә нал афәстиат сты, сә ног азы заз бәләстә саразын дәр сә къухы нал бафтыд— әхсәвыгон лиздәг фесты нә хъәубәстәй 1943 ног азы хәдразмә, сә фәстә, Алагирәй Бирәгъзәнджы 'хсән цы хид уыди, уый срәмудзгәйә.

Фәлә сын уәддәр фаг фыдбылызтә скәнын бантыст зәрдәрыст әфхәрд хъәубәстән: фос сын фосән нал ныу-уагътой, маргъ маргъян, бәлас бәлласән, кау кауән. Былар сыл бафтыдтой, нәмгуытәй ма чи аирвәст, уыдоныл дәр. Әмә уыдонән бар сәхи, фәлә сә кәмәй цы дардтой цымә, Алагиры горәты цы тәригъәддаг иумәйаг ингән разынди сә алыгъды фәстә, уым Баситы Чабәхан әмә Ботъоты Гәмәтү фарсмә Бирәгъзәнгәй цы сылгоймәгтә разынд уыдон. Гәбуты Сасанет, Хъаммәрзаты Сонихан әмә Гәбуты Женя. Цәмәй фәзылын сты, цымә, сә разы фашистон тугмондаг ләгсыртән, сә фыны дәр кәй никәд федтой, уыцы сылгоймәгтә?

Сасанет әмә Сонихан дыууәйә дәр уыдысты, йә цардуал-дзәджы тых әмә ныфс әгасәй дәр хъәубәсты амондән нывондән чи хаста, Райгуырәны раз йә хәс бафидын йе стыфдәр бәллиц кәмән уыд ахәм сыйдәгзәрдә фәллой-уарзаг әхсәны куыстгәнәг сылгоймәгтә. Женоргтә сә хуыдтой. Районы мидәг уыдысты әдзүхдәр сә хъәубәстә раз-загдәртимә уыдоны әнувыд архайды фәрцы. Уый уыд фыд-гүлтү цур сә азым. Сә хидвәллойә хъомыл кодтой дыууәйә дәр сидзәртү, фәлә дзы әнә хай нал уагътой хәцәг әфсады дәр, сә къух цас амыдта, уымәй. Гье, уымән сыл әрциди уыцы цау, сә куыствәллад уәнгтәй сын сыхырна сарәзтой.

Уыдон фәдон уыд Гәбуты Женя дәр— хъәубәсты 'хсән рухстаяг, куыста ахуыргәнәгәй. Райгуырәныл иузәрдион сыйыстәг, әмә әнәуын он цәстәнгасимә сәмбәлд не'нәхуынд «уаздҗытыл». Әмә ма сә ноджы колхозон исбоныл хәлоф кәнгә куы федта, уәд сәм йәхи нал баураәтә әмә сәм иуахәмә тызмәгхуызәй сдзырдта:

— Әгәр тагъд нал цин кәнүт, әннаккәгтә! Искәй фәллой фарсыл кәй нал хәцы, уый нал зонут? Нырма нахионтә уәлә хъәуысәр куы сты!

— А-а! Партизан?!— сә цәстисты туг абадт знәгтән әмә сә хәцәнгәртәм февнәлдтой. Чи дәр әрбарвыста ардәм?

Чи дә? Зәгъ-ма, чи у дә къай? Кәм ис? Цы куыстгәнәг у?

— Мә къай?!— мәстү худтәй сын дзуапп радта сылгой-маг! Мәнә дәу хуызәтты куынәг кәннымә! Цәвут, уә фыдаә мә уәд гъенир!— систа бәрzonд йә сәр.

Уый дын айхуыстай цы!— фәләбүрдтой йәм цалдәрәй әмә йә схуыстытәгәнгә машинәйи баппәрстай.

...Нал райхуыстай йә кой, йә хъәр дәр сылгоймагән уәдәй фәстәмә. Әрмәст ын уәд иннә әвирхъяу мәрдтү 'хсәнмә, әркастысты йә мәрдон буармә хъәубәстә. Ие 'взонг әры-гон хәрзконд уәнгтәй ыны немыц къабазгай бакодтой.

Нә Иры зәхх куы суәгъд ис фашистон ләбурджытәй, уәд фыццаг фәдисонтимә ныххәццә дән аәз дәр, мә сабионтә кәм арвыстон, уыцы цәрән бынәттә фененимә—хионтә, къаб-әзтә бәрджытә базонынмә. Къадәр бәлләхтимә сә наә ныйәфтон уым дәр, цы Ираны, цы Быдрыы Дәргъәвсы. Се' ппәтү кой наә кәндзынән, фәлә мәнә ацы дыууә сылгой-маджы кәд бакастәй иухуызон наә уыдысты, кәрәдзийән түгхәстәг не 'йиәфтой, уәддәр иу кәй уыд сә нысан, сә бәллиц, уый тыххәй мә зәгъын фәнди. Сә сонты бонтәй фәстәмә дыууәйә дәр фаг рәвдид наә баййәфтой хысмәтәй, әрыгонәй бazzадысты сидзәргәстәй.

Баймәтаты Аннәйән йә сабиыйи сәнтыстыл аәртә мәйи йеддәмә наәма цыд йә цардәмбал Алыксандр куы фәзиан, уәд Йә цардуалдзәджы рәсүгъдәр бонтә әмә ые 'взонг тых әмә хъару әгасәй дәр снывонд кодта иумәйаг хъуыддаг әмә йә сабиыйи сомбонән. Йә амәләтү оңг фәкуыста ахуыргәнәгәй. Уый уыди фыццаг дурәвәрәг Ираны скъолайы бындураен. Уый ном-иу базыдта саби фыццагдәр наә хъәубәсты. Күрыхон ләгай-иу ныхасы бар уымә хауд алкәддәр бахуыды сахат иумәйаг уынаффәйи.

Сыздәхын афон уыд Аннәйи иунәгән әфсады рәнхъытәй, фәлә йә хәстү уылән әрәййәфта әмә фыдвәззәг фәци. Хәрнәгән ын баҳуыд йә чындызәхсәвү кусәрттаг. Аннәйи хъәбуләй сыхуыст фыццагдәр сау хабар хәстү быдыша. Уый хъәбулы номыл сагъд әрцид фыццаг цырт афтид ингәнен Ираны хъәубәсты.

Ныййарәгән ма ныфсы хосән бazzад аәрмәстдәр Уәлахизы бонмә әнхъәлцау уәвүн. Цәмәй зыдта, мәләт аәм кәй касти йәхимә дәр йә уазал цәстистәй. Нал ын бантысти Уәлахизы бол фенин, фыдгүлтү къухәй йә мәләт ссардта Әмә йә чы-сыл царды бонтә, хъәлдзәг әмә адәмы амондән ләггад кәнгәйә кәм арвыста, уыцы скъолайы кәрты йә бафснайдтой

хъәубастә кадәмә радәй. Алы сәрдәр дидинәг калы йә ингән, мит ыл нә хәцы зымәгон, сабиты уынәр әй нә уадзы әнкъард кәнын.

Гье ахәм уыд йә чысыл цардвәндаг Быдыры Дәргъәвсаг Әлбораты Гафеттән дәр. Әнахъом сабитимә әрыгонәй баззад сидзәргәсәй. Йә цардәмбал Бечмырзә бәрнон күист кәнгәйә ссардта йә адзал, әмә. йә йә амәләты фәстәйәхицән хәсыл банымадта Гафетт дәр. Әвәллайгәйә фәкуиста сәе хъәусоветы йә амәләты бонмә. Тыхст рәстәг нә састи йә ныфс. Бузныг дзы уыдисты алкәд йә хъәубастә, фәлә та ууыл дәр рацыди хинәй хъысмәт. Хәсты быдыры ныккали йә царды мәсисиг — фәмард йә ләппу. Сылбындарәй баззад ныйтарәг. Фәлә нә фыдгултәм уый дәр нә фәкаст әгъгъәд... Фыдмардәй йә амардтой. Авгау йәхиуыл къәм абадын чи никәд бауагъта, уыцы фырнымд сылгоймагәй уыдон сәхицән хъазәнхъул сарәзтой, стәй йә сәе сырхзынг джебогъты фынdziтәй сай физонәг фестын кодтой. Әвәгәсәг, әнәрәвдидәй баззадысты йә цъәх сылыстәг.

Гье, фәлә алы хъуыддагән дәр райдиан әмә кәронән әнә уәвгә кәм и.

Әппынфәстаг нә Райгуырән бәстә асыгъдәг фашистон ләбүрджытәй. Әрдәгхәлд тохынатәй къуыбыләйттәй скалди фәздәг. Фәллад рыст зәрдәтәй йәм тавтой сәхи. Фәлә бирәтә нал федтой уыцы фыццаг рухсы цырртт: йә уазал хъәбысмә сәе байста мәләт. Бирә хъәбултә се 'дзард фыдәлти хузыистәй зонынц аbon дәр әрмәст. Бирә ныйтарәгыл батар йә цәститы рухс, фәндаджы даргъмә әнхъәлцауәй. Уыдонимә мәхи мәгүыр мад дәр, фәстаг сулаeftы онг алы дуары әрбаҳойәгмә дәр гәппәввонгәй чи бадт, кәд мыйяг, мә хъәбул фәзынд зәгъгә.

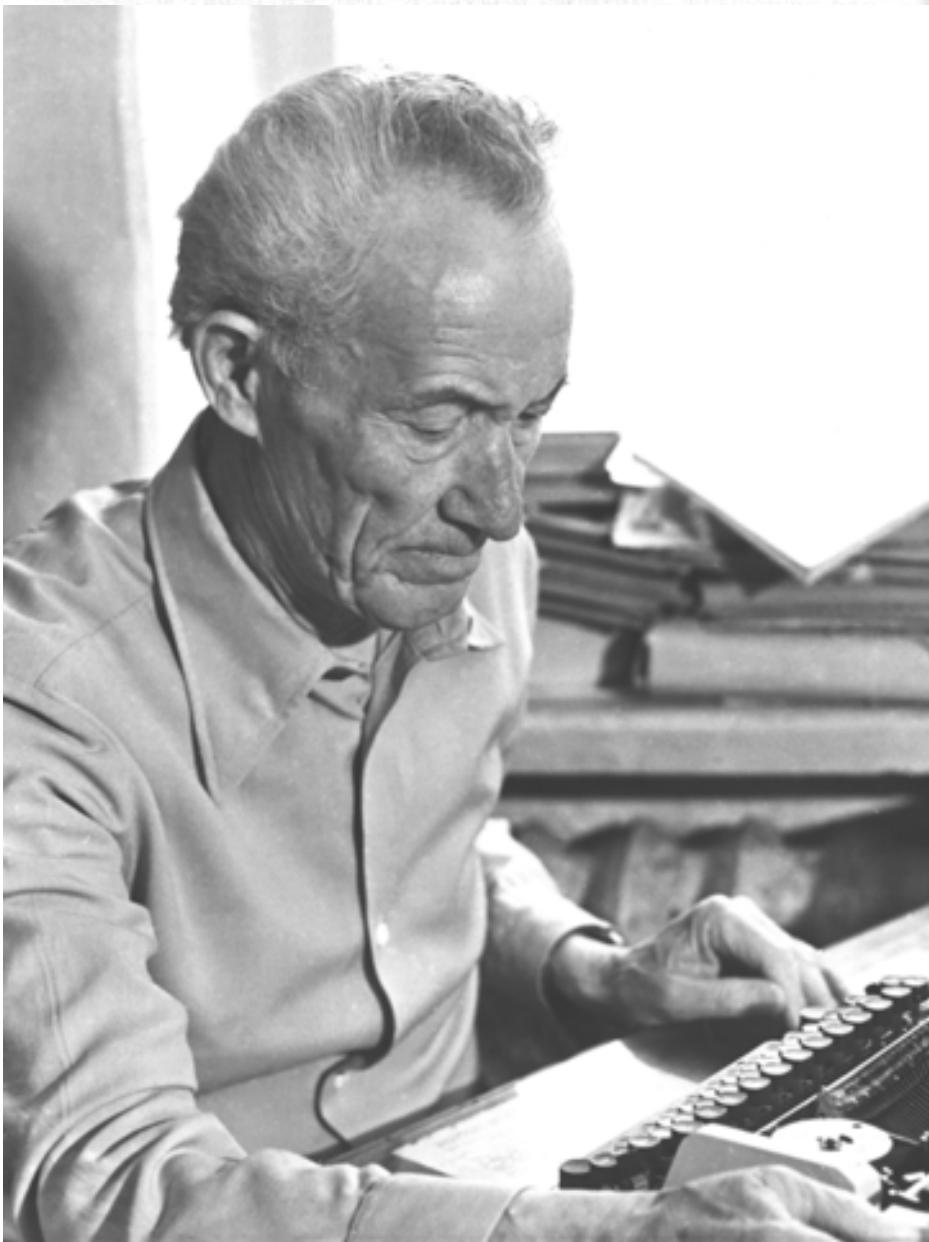
Мәй йеддәмә нал хъуыд ме 'фсымәры дәр йә службә фәуынмә әфсады рәнхъыты, хәст әй күнәе 'рәййәфтаид уәд. Фәлә, мәгүыр, йә кой, йә хъәр дәр нал райхъуист, әбәрәгәй фесәфт. Баззад йә барыхай әвзәрстәй, урс дадали сси йә фыдыуәларт. Әмә әрмәст маҳыл күы ауадаид ахәм къәрцц, бәргә. Фәлә, әмтгәй райсгәйә, афтә рауд мә фәлтәры хъысмәт. Йә сәрәй хъазгә тохы зараЇимә чи ацыд хәсты цәхәрмә, уыдонәй, стәмтәй фәстәмә ничиуал раздәхт, чи раздәхт, уыдон дәр —әрдәгләгтәй. Гагадзагъд фесты, дидинәг каләг, ихцагъд бәласы дыргътуа. Никәмәнуал дзы бантыст, искуы- иуәй фәстәмә, мыггаджы әхсән йә фәд ныууадзын. Иутә әмә дыууатә не сты, бынтондәр йә

ном кәмән фесәфт, уыдон дәр. Әрмәст нәхи чысыл цыбыр мыггаджәй аbon дәр ма сындиzәрхәй ләууынц сә дыгай әнхъәлцау бындартәй, Ставд-Дурты хъәубасты әхсән Дегъуаты Тасолтаны мәгүыр къәс, Хохы Дәргъәвсы Дегъуаты Диуы, Быдыры Дәргъәвсы —Дегъуаты Дженаалдыхъо әмә Боказайы бәстыхәйттә.

Гье, уымән нырризы зәрдә хәсты койә, мә фәлтәры хъысмәтәй мә нымад царды бонтә рыст зәрдәйә кәй фервыстон мә сонты бонтәй фәстәмә.

Ныр мәныл рәстәг әмә царды уәз сәхи әруагътой, фәлә ма мә фәндид уәддәр мә кәстәрты рухсдәр цард кәнгәйә фенени, әдыхст, әнә хәсты тасәй Тәхуды, әмә йә дзыхы дзырды фарн кәмән вәййи Нарты Сатанайау, ракурин сын не Сфәлдисәгәй, бәргә, цәмәй зәххыл хәцәнгарзән йә кой дәр мауал уа, әмә йыл сабырдзинады хур кәса әнусмә.

ТОКАТЫ АСÆХ: 90 АЗЫ

Асæх, йæ хъуыстонд комеди “Усгуртæ” күы ныффыста,
уыцы рæстæджы.

Галиуырдыгэй рахизырдэм. Ардасенты Хадзыбатыр,
Асæх, Хæдарцаты Азæ. Налцыкк.

Асæх земæ Баситы Михал. 1975 аз.

Асаех аэмээ кинооператор Хъамирты Аслан. 1977 аз.

Галиурынгэй рахизырдам: Ходы Барис, Туаты Сергей, Мэххиты Валодя, Балаты Валодя, Тограты Бессэ, Сланты Кьоста, Тэбэхсэуты Бало, Хъайрыты Валодя. Спектакль "Устуртæ".

Асәхты ингән

ТОКАТЫ Асәх

ХЪУСТАË

Радзырд

Дидина€ суанг гыццыл чызгәй дәр хъустә хәрын уарзта. Фысы, роды хъустә. Іембисонды хабар дәр ыл уымән әрциди. Уәвгә, хъустә чи нә уарзы, уый амәләд, куы зәгъиккам, уәд, мә фыдыстән, ничи амәлид

Дидинәйән йә тымбылтә мад Бәдинә күиста рестораны буфеты. Уырдыгәй ивәзаг дзәкъулы алы бон дәр йә буц чызгән хаста алыхуызон аддинәгтә, фәлә аДәймаг иудадыг мыд хәрынәй дәр сәфәлмәцы.

Дидинәйән адджындәр фесты йә фыды ләвәрд хәйттә. Йә фыд Бобо— пыхылрихи, гуыбырғындз ләг, рагәй күиста фос аәргәвдәгәй горәтгәронмә әввахс бойнаһы. Уырдыгәй йә хәдзармә хаста игәртә, уыргтә, зәрдәтә әмә әдзухәй дәр фысы, сәгъы, роды кәнә та-иу суанг, быдираг сайгак кәй хонынц, ахәм сәгъыты сәр дәр.

Бинонтәй, кәмән йә зәрдәмә цы цыд, уый хордта. Бобо арахъхы агуывзәйи фәстә игәртә хордта, сәрән та йә магъя Бәдинә— уыргтә әмә әвзәгтә, Дидинә та уарзта зәрдәтә әмә хъустә...

Гье афтәмәй Дидинәйи бинонтә цардысты Дзәуджыхъәуы сәхи араэзт нылләг хәдзары, ветеринарон техникумы фарсма.

Ницәуыл тыхстысты, ницы мәт сә уыди.

Дидинәйи Бәдинә ницәуыл сахуыр кодта, нә ирон хәдзары аәгъдәуттыл, нә гәрстә 'хсыныл, нә чыритә кәнныныл.

Иу цыбыр ныхасәй, аәрмәст хәрыныл. Ныр чызг дәр йә Цармы нал цәуы, мадаей әмбисонддәр фәци— ныддәнгәл.

— Нә ләг, уә, нә ләг,— баздахти-иу Бәдинә йә моймә,— нә чызг аәгәр стымбылтә. Афтәмәй ма йә чи ракурдән?

— Ницы кәнны. Уадз әмә нәрса,— дзуапп ын-иу радта

Бобо.— Уәдә силофкәйы хуызән хъуамә уа...

— Омә, наә ләг, аәгәр дымсы. Цы у, уымәй иууылдәр фиуестади,— басагъәс та кәны Бәдинә.

— Уадз әмәхәра, цас аәй фәндү, уыйас. Дәуәй афтә, хус тъараанау сустийә күү цәуа, уәд аәй тагъдәр ракуырда-уыдзәни? Алы уәййагмә дәр аәлхәнәг фәзыны,— йә ри-хитә даугәйә фәзәгъы Бобо.

— Омә кәд фәзындиң ахәм аәлхәнәг? Ныр ыл ссәзд азәй фылдәр...

— Фәдис наеу!..

— Әмә уәдмә Бәройты насау...

— Нас дәр бәэзы кәмәндәрты. Чи, дам, сауджынән йә чызджы уарзта, чи та— йә усы,— баҳуды Бобо.

— Чи та, дам, сауджынән йәхи,— бамыр-мыр кәны Бәдинә дәр.

— О, аәз дәр дәу уыцы тымбыләй уымән аәрхастон.

— Гәды зәгъыс, аәз афтә наә уытән мә цәгаты. Даә хәдзары снард дән. Ныр наә чызг та...

— Тымбылтә, нәрдтә, фиутә чи уарзы, ахәм ләппутә дәр вәййы, зындиң аәм иуахәмә йә амонд.

Әмә, аәцәг, бинтон аәнәнхәләдҗы аәнахъинон уавәрты фәзынди нәрдтәуарзаг «әлхәнәг»— усгур.

Дидинәимә ветеринарон скъолайы фәстаг курсы ахуыр кодта иу цыиусурапәзт, цыргъынди, тәентихәг ләппу— Бобола, зәгъгә. Къласы Дидинәйән йә тәккә разәй бадти, фәлә аәдзух фәстәмә касти. Цал әмәй йын цал хатты бауайдзәф кодта ахуыргәнәп

— Бобола, фәстәмә ма кәс, дә бәрзәй фездыхсән. Размә кәс әмә исты бамбара!

— Омә аәз күү ницы...— зәгъгә-иу размә фәзылди Бобола.

— Ницы бамбәрстай уроктәй, уый аәз дә цәстәнгасәй дәр уынын,— смәсты йәм-иу ахуыргәнәг. Чызгән та иу бон, урокты фәстә, сусәгәй афтә загъта:

— Диинә, рәсүгъд, хәрзхуыз чызг дә, дидинәдҗы хуызән, фәлә...Әхгәдриу кофтә дын нае?

Дидинә йә фыццаг наә бамбәрста, фәсирх и, стәй ныххудти әмә алыгъди сәхимә. Әрәджиау аәй афтә бамбәрста, цыма йәм йә мәлләг ахуыргәнәг хәләг кәны...

Дыккаг бон Диинә скъоламә ноджы гомдәрәй әрбацыди. Ләппутә йәм иууылдәр ныдзәзгъыр сты, иннә чызджы-тимә йыл пыррыччытә кодтой. Сә чыр-чырәй ахуыргәнәдҗы

хъыгдардтой, әмә та сәм рамәсты. Ноджы та Боболайы даст къәбүт күү ауыдта... гәнгәләйы хуызән.

— Бобола!— фәхъәр ыл кодта.— Сыст уәләмә әмә дә разы Диинәйы бынаты сбад! Диинә, ды та Боболайы быната!.. Нал уә фәразын!..

— Әххәст сә иумә сбадын кән әмә кәрәдзиуыл банных-әссои,— бәзджын хъәләсәй загъта, фәсте чи бадт, уыцы ләппутәй чидәр. Студенттә әмхуызонәй дәр ныммыр-мыр кодтой, стәй әвиппайды фегуыпәг сты ахуыргәнәдҗы тызмәг цәсгомы уында. Фәлә уәддәр сә худын сә бил-әлгътыл бадти рагәппәввонгәй.

Бола әмә Диинә уыцы тызмәг ныхәсты фәстә тагъд-тагъдәй күү фестадысты сә бынәттә ивынмә, уәд стъолты аәхсән нарағ ауайәны сә кәрәдзий скъуырдтой....

Боболайыл дзы фылдәр ауади... Цыма йә африкәяг пыл йә сынәгәй сәвата, уыйау иуварс асхъиудта әмә йә сыхәг-тыл бафәрсил...

Рарәмыйгътой әмә раивылдысты худәдҗы зәйтә. Къласы къултә ныннәрәйдисты. Диинә бадгә нал, фәлә сәргү-бырәй, цыма тулгә кәны, афтә йәхи дуарыл ныцавта әмә федде и. Йә фәдил цыиусурау ратахти Бобола дәр.

Цы байиафын хъуыди Боболайән, туләгау чи кодта, уыцы Диинәйы. Фәлә хәдзар— хәстәг. Чызг аәм уынди жы фәстәмә ракасти. Күү йә ауыдта, уәд, хәлышынбыттырау, ныччыр-чыр кодта, стәй хәдзары фәмида. Әмә дуар йә фәдил ахгәдта. Бобола дуарыл йәхи ныцавта. Нә байтом. Уәд, цәваг фырау, фәстәмә-фәстәмә рацыд, йә сәр фәгүүбыр кодта әмә та дуарән сәрәй— гүүп, фәлә кәм! Стәй та ноджыдәр, ноджыдәр. Уыцы гүүпштәм Бобо бәгънәтгүүрәй, арасау хъуынди жынай, рудзынгәй ракасти.

— Гъей!.. Чи дә уый?!— Ауыдта Боболайы.— Гъей, ләппу!.. Мә дуар дә сәрәй сәттинаг нае!— схъәр ыл кодта.— Цы хабар у? Цы дә хъәуы?

Бобола цәфтәй күүдәр фәсутиргомау, йә цәстисты ма сирх стъалытә разгъор-базгъор кодтой, фәлә уәддәр скасти Бобомә. Тыхуләфтәй әнтъәрд бирәгъау схъыллист кодта:

— Даә чызг...

— Цы мә чызг?!

— Диинә...

— О, Диинә, фәлә цы?!

— Уый мае хъәуы...

— Цы, цы? Цы мә хъәуы, зәгъыс? Әндәр дә ницы хъәуы?!

— Ёндэр мæ ницы хъæуы...
— Дæ мад та кæй чызг у?
— Кæйфæнды... Дæу фæуæд...
— Чи? Дæ мад?

— О. Дæу фæуæнт мæ мад дæр, мæ фыд дæр... — Бобола хæстæгдæр басæррæтт ласта рудзынджы бынмæ. Рувас халонмæ куыд кasti, афтæ скasti Бобомæ. — Дæ чызджы мыш дæттыс æви нæ?.. Зæгъ ныртækкæ: дæттыс? Кæннод, мæ зæрды цы ис, уый кæнын!

— Ёмæ цы ис дæ зæрды? — фæрсы йæ Бобо худгæйæ.
— Уый мæхи хъуыддаг у... Дæттыс æй æви нæ!
Бобо фыцаг рамæсты, фæлæ лæппумæ куы æркасти, уæд хинимæр зæгты: «Ай, уыцы хуызæнæй къул дæр æрбатондзæн, цыдæриддæр бакæндзæн». Бахудти, стæй загть:
— Фæлæуу... Фæдис нæу!.. Базонон дæ... Чи дæ, цы маргъы мыггаг?..

— Ёз маргъ нæ дæн, нæ мæ уыныс?.. Ды — Бобо, æз — Бобола...

— О, «ла» фылдæр дæ мæнæй... фæлæ дæ сæр, хъæдхойау, къултыл афтæ куы хойай, уæд «бо» дæр нал уыдзынæ ѡмæ «ла» дæр!

— Дæттыс æй æви нæ? — фæрсы та Бобола ѡмæ хæцаг уасæджы хуызæн йæхи спехцел кодта рудзынджы бын, Бобо йæм иуæй мæсты кæны, иннæмæй та йæ худæг тыххæй уромы «Чызджы афæрсон», — загтьа йæхинимæр ѡмæ та йæм æрдзырдта:

— Еу дæ хæдзар, фæлæуу! — рудзынг бахгæдта ѡмæ йæм рацæйцыди. Ёддаг уаты йæ чызджы раййæфта дуары цур лæугæ ѡмæ чыр-чыргæнгæйæ. Фæрсы йæ:

— Чи у? Зоныс æй? Раудзон æй?

Дидинæ йын сæрæй ацамыдта «о», зæгъгæ, ѡмæ та ныччыр-чыр кодта...

Дыккаг бон бафиппайдтой. Къуырийы фæстæ тымбылтæ Дидинæйы ахастой Боболайæн хохы рæбын Фæзыхъæумæ.

Боболайы бинонтæ — мад, фыд, æфсымæртæ хъаны дард кодтой ног чындзы. Дидинæ базтыл бадти. Йæ разы иу фынг иннæйы ивта. Дзаджджын уæливыхтæ, хъæбынтае, ситротæ, бæгæнитæ, — фæлæ Дидинæйæн уæддæр цыдæр нæ фаг кæны.

Ноджы ма рацыди иу къуыри, уæд Фæзыхъæуæн уыди хæххон стыр бæрæгбон. Алы хæдзары дæр — кусæрттæ, уæливыхтæ, физонджытæ, бæгæны, алы нозтытæ.

Боболаты хæдзары дæр райсомæй стынг бæрæгбоны змæлд

фыд райсомæй кусарт акодта, стæй лæгтимæ хуынды ацыди уæдæсыхмæ. Бобола сæр арыдта, æфсымæртæ чи дон хаста, чи суг саста, чи арт кодта, чи физонджытæ. Ёфсин хæдзары чьиритæ кæныныл бауырдыг.

Фæлæ рæстæг цæуы. Фынг дæр сцæттæ. Бобола ацыди лæгтæ хонынмæ. Ёддæмæ ацыдысты æфсымæртæ дæр.

Чьиритæ скывын афон у, фæлæ лæгтæ наэ зынынц Ёмæ аениу куыд фæзыной: минас кæнынц, раздæр кæм скывтой, уыцы хæдзæртты. Кæд æрхæццæ уыдзысты?..

— Чындз, уæ, чындз, мæ уд дæрынтæ ахæра, — дзуры йæм æфсин Дидинамæ, — лæгтæ æрæгмæ цæуынц Кæдмæ æххор-магæй бадзынæ...

Уæртæ хæдзармæ бауай ѡмæ хибарæй истытæ ахæр, дæхи афсад, мæ къона Ёз сыхæгтæм бауайон.

Дидинæ хæдзармæ бацыди. Кæсы — фынгыл чьиритæ, физонджытæ, аджы фых дзидзатæ... фæлæ æппæты уæле — кусарты сæр йæ бурфых хъустимæ. Сæр та йæ зыххæыр дæндæгтæй худы Дидинæмæ...

Æрбадти чында Хицæн тæбæгты ма уæлибæхы кæрстytæ, дзидзатæ. Цыдæр комдæгтæ акодта, фæлæ уыцы хъустæ!.. Систæ кард, æрлыг кодта рахиз хъус, цæхдоны йæ атылдта, смыртт-мыртт æй кодта Ёмæ йæм хуымæтæджы хæрзад фæкасти! Бахудти йæ мидбылты.

Æруагъта кард галиу хъусыл дæр. Уый дæр мыртт-мыртты музыкæимæ афардæг йе 'мбалы фæдыл.

Сæр, куысыфтајджы хуызæн, тымбыл къодахæй аzzади.

Æртæдзыхон чьиритæй дæр иуæн стыдта йæ иу тигъ, стæй бæгæнитæ къусыл схæцыди, ныуулæфыди дзы...

Тæккæ уыцы рæстæджы уынгæй лæгты дзурын ærbайхъусити. Дидинæ фестади. Сæр ѡмæ чьиритæ æрæмбæрзта салфеткæйæ, бындытæ сыл куыннае бадой, уый тыххæй, ѡмæ рауди йæ уатмæ.

Лæгтæ æрбацыдысты кæртмæ хъæлдзæг ныхас кæнгæйæ, стæй хърихъуппity халау, кæрæдзийы фæдыл бараст сты хæдзармæ.

Се 'ппæты хистæр, Дзала, йæхи байста хистæры бынатмæ. Ие 'лвый боцьотæ æрдаудта ѡмæ сбадти. Йæ фæдыл чысыл цæстхъуаг Гала йæ лæдзæджы æнцæйтты бараст. Дыуæ зылды æркодтa бынат агураæ.

— Цæй-ма, Гала, гæды йæ къæдзилы фæдыл куы зила, уый разил-базил та куы кæныс! — дзуры йæм худгæйæ Дзала — Мæнæ мæ фарсмæ сбад.

Йæхинимæры цыдæртæ дзургæйæ, сбадти Гала Дзалайы рахизырдыгæй. Иннæ сыхæгтæ — Сæхмæрза, Елмæрза, Дзимур,

Гәбәти, Симсо, Самси—се 'ппәт дәр сбадтысты.

Хәдзары хицау Боболайы фыд дәр йәхицән бынат ссардта уйдонәй дәлдәр.

— Іффинтә кәм сты? Скувын афон у,— дзуры фыд Бобо ламә.

— Нана кәдәмдәр ауади. Ёз мәхәдәг...— зәгъгә, февнәлдта Бобола. Стыр цъәх цайданәй хъәзын кәхцмә раугать бәгәны, әрәвәрдта йә хистәры раз. Фелвәста салфеткә...

Дзала бавнәлдта къусмә, сыйстынмә хъавыди, скувәм, зәгъгә, фәлә фәкомкоммә әнәхъустә сәрмә.

Нал райста кәхц, фәлә әргүбыр кодта фынгмә, кәс... Сәр— әнә хъустә, әртәдзыхон чыри— дыууәтигъон. «Адон мах разәй исчи скуывта, әваеццәгән»,— хъуыды кәны зәронд

Ләгтә хәрдхъуаг, нозтхъуаг нә уйдысты әмә фынгмә биноныг не 'ркастысты. Хъәлдзәг ныхәстыл ахәцыдысты Дзала уәддәр кәсси әмә кәсси фынгмә, ницы дзуры.

— Цәй-ма, Дзала, бәрәгбоны әртә чырийы скув, а хәдзар дәумә кәсси,— дзуры йәм әнәбоцьо, булкъдаст Дзимур.

— Фәләуу-ма, Дзимур, әртә чырийы дыууә хатты ници фәкувы,— зәгъы Дзала

— Куыд дыууә хатты? — зулмә йәм скази Дзимур.

— Кәсис мәнә, — хистәр амоны тәбәгъмә,— чидәр дзы сахуыста.

— Ау, әнәскувгәйә?— әркасти Дзимур дәр фынгмә.

— Мәнә сәрән дәр йә хъустә йә уәлә не сты.—Дзала тәбәгъәй систа сәры къуыдыр. Ракәс-бакәс әм кәны.

— Цәй-ма, Дзала, хәрәгнасы разил-базил әй мауал кән, скув,— дзуры йәм Самси дәр иннәрдигәй.

Скази уәләмә хәдзары хицау. Хистәры къухы әнәхъустә сәр куы ауытта, уәд фәкомкоммә уырдыгләууәг Боболамә. Фестади.

— Ләппу, ацы чыритә әнә мән исчи скуывта?— фәрсы йә.

— Ничи,— дзуапп радта Бобола, стәй гурысхогәнгәйә афтә:— Кәд сә нана

Хәдзары хицау, йә фынdziәй әхситгәнгә, рауди. Йә фәдил разгъордта Бобола дәр. Уйдон афтә фенхъәлдтой, цыма хъустә сә ләппутәй исчи ахордта. Агурынц әфсины, ләппуты...

Ләгтә бадынц Дзала сәры къуыдыры рахиз къухәй галиумә раппәрста әмә та йәм кәсси.

— Йарәппын аеллах, Симсо, мәнә уый сәр уаид, фәлә

Йыл нә хъустә ис, нә сыйкатә, кәд куысыфтәг у?

— Сәгы сәр у јеви фысы?— фәрсы Сәхмәрза.

— Омә цы уәлдай у? Сә иу дәр сәр әмә се 'ннә дәр,— Сәхмәрзайән дзуапп раттынмә фәраздәр Гәбәти.

— Фәләуу, Гәбәти, әз Дзалаи фәрсын. Сәр уымә ис.

— Нә зонын, Сәхмәрза, цы дын зәгъон... Әнә хъус, әнә сыйкайә зын равзарән у,— загъта Дзала әмә та сәр баппәрста иннә къухмә.

— Омә, Дзала, кәд гуымыдза уыди?— бахста йә ныхас Гала әмә йә фынdzi хәстәг-хәстәг бахаста сәры къуыдырмә.

— Гъемә, Гала, гуымыдза дәр фестәд сыйкатәй, фәлә йыл хъустә та цәуылнә ис?—фәрсы Дзала.

— Кәд хъустәй гуымыдза уыди,— худы Гала.

— Искуыдәр ма хъустәй гуымыдза фендәуыди!..

— Әнәхъус, әнәссыкъа фосы мыггаг дәр раугатьой ахуырғәндә,— сыйхәтәм йә цәст әрныкъулгәйә, загъта Елмәрза.

— Уый та цавәр у? Дә дзыхәй цы нә схаудзән!.. Уый та куыд?— фәрсы Дзимур.

— Сәгъ әмә, дам, гогыз баиу кодтой...

Ләгтә әмдзыхәй ныххудтысты.

— Ома куыд баиу кодтой? — Цы худут? Мә мад, мә фыдистән!.. Куыд куы зәгъай, уәд Дзимур, уәд.. Мәнә фос йәдмә фәцәуынц..

— Тобә, тобә зәгъ! Табу фынджы фарнән!— йә къухтә сцагъта Симсо.— Еу дә хәдзар, кәд цытә дзурыс фынджы уәлхъус!

— Әмә йә әмбары къуырма бәлон?!— бахудти Гала— Мәнә фос уалдзәджы куы фәхъазынц...

— Уә, ма уә байрадә уа, ды дәр та йә куы срәцыгътай фынджы уәлхъус!— зәгъы Дзимур.

Ныххудтысты ләгтә иууылдәр.

— Фәләуут-ма! Цәуыл сцыиах-цыиах кодтат?— хъәрдәрәй загъта хистәр әмә та әнәхъустә сәрмә амоны, фәлә тәккә уыцы рәстәдҗы тымыгъы хуызәнәй цәхәртә калгә әрбац-әйбырста хәдзары хицау. Дзала, цыма ницы бафиппайдта, уйай сәр тәбәгъы әрәвәрдта, систа бәгәныйы кәхц әмә систади.

Ләгтә сә худын фәуагътой, сләууыдысты. Хәдзары хицау сәргүбырәй ләууы. Уәләмә нал кәсси.

— Иә Хуыцау, дәүән әхцион!— райдынта кувын Дзала, цармә кәсгәйә.

— Оммен, Хуыцау! — әмдзыхәй фәхъәр кодтой ләгтә.

— Уә, сыгъдәг Аларды, дәүән дәр әхңон уәд! —кувы дарддәр Дзала әмә та әркасти фынгмә. Сәры къуыдырма; күң фәкомкоммә, уәд дзы йә кувын әрбайрох әмә са-бырдәрәй бафиппайдта:— Уәдә ай диссаг нәу, ацы хъуста? чи бахордтаид?..

— Оммен! — ныннарыди та ләгты хъәләс.

— Уә, быдыры Тәтәртупп, дәүән дәр әхңон!

— Оммен! — зәгъынц омменгәнджытә. Фәлә та хистәр әртәдзыхон чъиримә дәр фәкомкоммә...

— Ахәм ма дзы диссаг уа: чъирийән дәр йә тигъ ахауыш-чынд!..

— Оммен!

— Әнәхъустә сәр...

— Оммен!..

— Әрдәгхәрд чъири!..

— Оммен!

— Уә, сыгъдәг Аларды, ацы хъустә әнәкуывдәй чи ба-хордта...

— Оммен!

Зәронд ләг йә кувыд бынтон ферох кодта, фынгмә касти әмә-иу, йе 'взагыл цы абадтис, уыдон дзырдта. Иннае ләгтә оммен кодтой. Хәдзары хицау Хәбәң агъуыстәй кәртмә рагәпп ласта... Йә сәрыл ахаста, йә размә цыдәриддәр фәци, уыдон.

Хъусты хабар уыцы бон әгас хъәуыл айхъуысти.

Дарддәр цы уыди, куыд уыди, Хуыцау йә зонәг, фәлә та иу изәр хъал фәсивәд хъәуы сәрмә къуыбырај разарыдысты:

Хәбәңцы тымбыл чынды
Бәмбәгәй фәлмәндәр,
Тымбылгүйр, тымбылғынды
Фәгобан цәмәндәр.
Бобойы Бәдинәе,
Фәтонай дәр рустә,
Дәр хъал чызг Дидинәе
Әгәр уарзы хъустә.

Зарәджы ма уыди ноджы цәхджендиң ныхастан, фәләе сә Бобола йәхәдәг дәр нә радзурдзәни.

Уый уыцы бон Хәбәң йә хәдзарәй асырдта әд ус Ныртәккә цәры горәты, йә каистәм.

Йә ус Динә(йә номы фыццаг «Ди» йын ахахх кодтой) хәдзары бады әмә та хәрә фысы, сәгъы, роды, арәхдәр та быдираг сайгаччы хъустә.

Бобола та Бобойы бәстү бойнәйы кусы әргәвдәгәй әмә әмә алы бон дәр йә керз хызыны хәссы игәртә, уыргтә, зәрдәтә әмә сәртә. Хохәй сәм нәма әрүхъуысти «Магу-сайә хъусхор чынды зарәг».

АДÆМОН СФÆЛДЫСТАД

ФОЛЬКЛОРОН АÆМÆ ЭТНОГРАФИОН ÆРМÆГ

Байсонгъуырты мыггад. Байсонгъуыртæ Гуырдзыйæ ралыгъысты. Уым сæ мыггад Олиатæй уыд, Иу хæздыг лæгмæ Гуырдзыйы əххуырстæй күистой. Сæ мызд сын нæ фыстой. Ууыл сæм быçау рауд сæ хицаумæ, аæмæ амардтой гуырдзиаджы хæдзарæй лæг. Гье уæд ралыгъысты уырдыгæй. Фæндагыл сæ иу гуырдзыйы əфцæгыл саг ныцавта аæмæ саджы фæдыш раст уæлæ Хуссары уæле Кæсæнтæм æрхæцæ. Уым йæ сырды мард бакой кодта. Фæстæмæ аздахти Гуырдзымæ аæмæ йæ 'фсымæрæн загъта: «Иу ран хорз зæхх федтон цæрæн бынатæн. Уæддæр нын ам цæрæн нал ис аæмæ цом уырдæм». Аерцидысты ардæм, Уæллагкоммæ. Сæ зæрдæмæ фæцыди ам. Фæстæмæ ацыдысты аæмæ сæ фысымæн загътой: «Max цæуæм ардыгæй, нæ мызд дæр дæу».

Сæ фысым сын аæсæв сусæгæй аргæвста хæрæджы кæлæу. Райсомæй сын ай фысы фыды əфсон фæндагагæн сæвæрдта. Дзизда сывæллæттæ хæргæ цыдысты. Уæлæ əфцæгмæ күы аæрхæцæ сты, уæд сæ дзækкүулы хæринæгтæ əркалдтой аæмæ кæлæуы сæр аæмæ кæхтæ федтой. Уый тыххæй нын фидис кæннынц «хæрæджы сæрхортæ» махæн, Байсонгъуыртæн.

Күы æрцардысты ам, уæд əфсымæрæтæй иуæн æртæ лæппуйы райгуырди— Байсонгъуыр, Абе аæмæ Акка. Уыдонæй æртæ мыггаджы рацыдысты. Байсонгъуыры фырт хүинди Бысо, уый фырт — Бæза, уый фырт — Елхъан, уый фырт — Фидар, уый фырт — Михел. Михелы чызг та — Ритæ. Гье уал фæлтæры рацыд уæдæй нырмæ.

Байсонгъуырты Леуаны фырт Михалы ныхæстæй йæ Къæмynты хъæуы 1961 азы 23 сентябрьы ныффыста Цагъаты Анастасия.

Кæрон. Райдайæн кæс «Max дуджы» 1995 азы № 11 -12; 1996 азы № 7; 1997 азы № 3; 1998 азы №№ 1, 2, 4, 7—10,12; 1999 азы 1—4, 6; 2000 азы № 1-4.

Гуыссакуты мыггад.

Мæ фыд хүинди Байе. Уый фыд— Басыл. Басылы фыд—Хайман, уый фыд та—Джеджы. Джеджыйы фыд—Бырнац Уый фыд—Баккуыл, уый фыд— Тæккуз, уый фыд— Гуымыкк, уый фыд—Гуыссаку, уый фыд — Мылдзыг. Мылдзыджы фыд та Гæлайон Гæуыс. Уымæ гæсгæ нæ Мылдзыгатæ дæр хонынц.

Гæлайон Гæуыс аæмæ дыгурон Тæлбады далæ Скьюдтаты уæле мæссыг чи у, уырдыгæй байуæрстой. Гæлайон Гæуыс кæстæр уыд аæмæ Нæлзызæды кьюбысмæ слыгъди (Гæлиаты сæрмæ). Уым æрцарди. Гæлайон Гæуыс йæ фыртæн раскъæфта кæсгон æлдары чызджы Уыцы чызгæн уыди аæсæз əфсымæры. Чызджы күы раскъæфта, уæд ай рассыртой əфсымæртæ. Бæфоны йæ сæйяфтои аæсæз əфсымæры, аæмæ уæд чызг загъта лæппуйæн: «Уды монды күы бацæуай, уæд демæ фæцæрæн нæй». Гъемæ уæд лæппу аæсæз əфсымæрæн се 'хæз бæхы амардта Гье уый фæстæ бафидыдтой. Лæппу сын се 'хæз бæхмæ аæсæз бæхы радта. Ирæдæн сын радта аст бæхы, семæ ма— уырс дæр. Хъогъалухъты бæхræгъяу уымæй рацыдысты.

Гæлайон Гæуысы цотæй рацыдысты Гуыссакутæ, Толастæ, Густитæ, Дзылыхтæ, Аппитæ, Джыбызтæ, Кацантæ, Коцойтæ, Джеджетæ, Гæлæбутæ.

Гуыссакуты Байейы фыртДыгыцийы ныхæстæй йæ 1961 азы 19 сентябрьы ныффыста Цагъаты Анастасия.

Цопанаты мыггад. Цопан, зæгъгæ, нæм уыди лæг. Иунæг лæг уыд Амæ йын уыди устытæ авд Иу дæр ын дзы цот нæ кодта. Ныр йæхæдæг та зæхджын лæг уыд. Бæзайы (уыгæрдæн) хос ныккарста. Йæ устытæй иуы хæдзары ныуугъта, иннæтæиу уыдысты йемæ күисты. Изæрæй та-иу сæ хæдзармæ парвыста. Йæхæдæг Бæзайы хос күы ныккарста, уæддæр изæрæй устыты хæдзармæ парвыста, йæхæдæг уым бazzад аæмæ аæсæвы уылæнны хүүлфы схүүссыд, йæ нымæтæй йæхи бамбæрзта, афтæмæй.

Æмбисæхсæв күы фæци, уæд аæм ныххæрчындауыд: «Уæ, Цопан, Цопан, Гæналы Цомартатæм чызг, аæмæ цалынмæ уый æрхæссай, уæдмæ дын цот нæ уыдзæн!»

Ници сдзырдта лæг, фæлæ загъта, уæдæ цон, ай хуымæтæджы ныхас нæ уыдзæни. Рааст аæмæ бон күы фæцъæх, уæд Гачынмæ рæгъаумæ æрбацыд. Уым йæ бæх æрцахста. Раласта йæ аæмæ Дзуарыхъæуы сæрмæ Гайттаты цыыфи тигъыл æрцæйласта бæхы. Устытæ та рааст сты сæхицæй уыгæрдæнмæ. Лæг сæм фæдзырдта, ныллæуут-ма, зæгъгæ.

Фәләууыдысты. Кәсүнц әмә дис кәнынц: «Ай наә ләг куы у. Кәдәм ңауы уәд үймә?! Йә бәх куы ласы».

Әрцид әмә син загъта:

— Әз балцы ңауын. Сымах аңаут әмә уә куист кәнүт.

Устытән сә рәвдзәрә баураәтта. Йәхи сраевдз кодта әмә аңыди Гәналмә. Куы баҳәцә и, уәд Гәналы Цомартатәм баңыди. Уйдон дәр ңәмәйдәрилдәр үйдисты сә фыдимә Джызау (Джызау— стыр үыгәрдән Гәналы) хос кәрдинмә. Хәдзары та үйдисты мад әмә чызг.

Чызг әм рауди. Әрфистәг ай кодта, афәрститәй үә кодта ләг, әмә үйн чызг загъта, хос кәрдинмә сты, зәгъгә.

Ныр ләг үиди иууылдәр хүүн, зачъетәй дзы аеппиндәр ницы зынди. Чызг ай уазәгдөнмә бакодта. Йәхәдәг та дисгәнгә баңыд әмә үә мадән загъта, мыд әмә ма үйн үәливиҳтә скән, кәддәра куыд баҳәрид, аеппиндәр дзы куы ницы зыны зачъетәй, зәгъгә.

Мад ын үәливиҳтә скодта. Чызг тымбыл фынг рахаста уазәгдөнмә. Уазәджы цур ай әрәвәрдта. Әрәвнәлдта ләг. Йә хәмама сласта. Мыды үйн үә фәрстә артылдта әмә дзы үә зачъетәй айсәрста, стәй сә аздыхта. Әмә үәд дзы байтом. Йәхи хорз федта. Уазәг хәрд фәси. Чызг фынг баҳаста, әмә үә мад фәрсы:

— Гыы, цы фәси дәз зачъеджын ләг, куыд баҳордта?

— Үәд ындур нызиләд! Ахәм дзы байтом кодта, әмә мын мәхи куы баҳәра, уымәй фәтарстән.

Үәд ын мад загъта:

— Дә туг ныккалай! Үәдә үыцы зачъетәй чи дары, уйй хәрын наә зоны!

Изәрмә бazzади ләг. Изәрәй ләгтә әрцидысты әмә үйл фәчин кодтой. Үәд ләг күуләй хүисин фәндир райста әмә ңауытта фәндирәй Фәндир дзырдта, мәнә, раст, ләг куыд дзура, афтә. Фыд әмә үәм авд фырты хүүистой Уйй фәндирәй дзырдта:

— Цомартатә! Әз ам дзәгъәлы наә бадын! Әз усгур дән!

Үәд ай фыд бафарста:

— Цопан, зәрдиагәй дзурыс? Бәлвырд ма нын зәгъ дә ныхас. Уйй син үәд загъта, әңгәз зәгъын, зәгъгә.

Бафидытта. Ракуырдта үә әмә үә аерхаста. Уымәй раот кодта, әмә үәдәй нырмә рацыди Цопанаты мыггаг. Уымәй райгуырди Цопанән цыппар ләппуйы— Дзабо, Хъария, Дзәгъәсхъо, Тәтәр. Уйдонән сә фыд загъта, алчи дәр үә ңаихицән мыггаг скәнәд, зәгъгә. Үыцы ләппуты номыл

мыггәйтә рацыд, Тәтәратә 'мә Хъариятә хицән мыггәгтыл фыссын райдыттой. Иннәтә Цопанатәй бazzадысты.

Дзабойы фырттә үйдисты Бә 'мә Бызда. Быздаәйән үйд авд фырты. Бәйән та ңот наә үиди. Уйй Уәләсаумә хос кәрдинмә фәцәйциди, 'мә үәм фәсте Бызда хъәр кәнү:

— Гье Бә, Бә! Бын кәнис, бын, әмә дә бинтә мәнмә ңаудысты. Гъемә кәмәй цы дарыс, уйй мын зәгъ.

Ләгән хыыг куыд наә үйдайд! Ссыдис әмә уым скүвтә:

— Хуыцау, әбуалғ дәм ма фәкәсәд ме 'фсымәры ныхас! Йа, Тбауы Уацилла, куы ницы мә риссы, рынчын дәр куы наә дән, үәд мын ңәмән афтә загъта!

Изәрү сәхимә куы 'рцыд, үәд үе 'фсинән дәр рахъаст кодта.

Бәйән дыууә ләппуйы райгуырд— Бибо 'мә Сәза. Сәзайән райгуырди Дрис, Асләнбег, Саулох, Алмахситт, Алыкка. Дрисән райгуырд Азәмәт. Азәмәтты фырт — Таймураз.

1882 азы гуырд Цопанаты Тотрадзы фырт Арсәмәдҗы ныхәстәй үәд Дзуарыхъәуы 1965 азы 26 июня ныффиста Цагъаты Анастасия.

МЫКАЛГАБЫРЫ АРФӘ ЦӘРАЗОНТӘН

Цәразонты мыггаджы рәэты емынә гәдйый хүзызы-иу ауади, әмә-иу әртә-цыппар сә сывәлләттәй әрбамардта. Сә бол нал үиди афтәмәй ңәри. Үәд иу бол сәфәнд кодтой: алы бол кәуынәй куы нал фәразәм! Җәй, үәлә Мыкалгабыры бынмә ссәүәм, әмә нын цы қәна, уйй кәнәд.

Сә дуәрттә сәхгәйттой. Рамбырд сты әмә ссыдисты иууылдәр— стырәй, чысыләй— Мыкалгабыры бынмә. Уым сә минас сраевдз кодтой. Сә кувәг ләг систад әмә кувын куыд райдытта, афтә та сә уәле хүүр фезмәлүди.

Адәм фәтарстысты, әмә дзы чи фәсүр, чи ахаудта, үәлә та наем әрциду, зәгъгә. Үәд сә кувәг загъта:

— Ма тәрсүт, аборн мах Уастырджи әмә Мыкалгабыры уазәг стәм, әмә нын цы қәна, ууыл разы.

Үыцы ныхәстимә арвәй стыр ңәргәс ратахт. Емынәйыл үәхи ныццаута әмә үә арвы талынгты ныптырх кодта. Цәразонтәй та үәдәй фәстәмә бынди күүимәлү дәр нал баҳаудта. Үәдәй нырмә бazzади ныхас:

— Цәразонтән Мыкалгабыр цы арфә ракодта, дәүән дәр уызы арфә ракәнәд!

Гаситы Батчейы фырт Мамсыры ныхәстәй йәе 1962 азы 4 августы Уәлллаг Зджыды ныффыста Цагъаты Анастасия.

ХЪИЛ ДУР

Уый Дзанайты зәхх уыди, әмәе йыл ахәм таурағъ хәссынц. Дзанайты әфсымәртә байуәрстой. Уәрст әрцыди сәе фыдаелты мәссыләр дәр, әмәе дзы хъуамә алчи дәр йәе хай айстаид. Әфсымәртәй иуән лидзәгә уыди Еңынайы доны фалемә. Уый уырдәм йәе хай ахаста, стәй ласын райдыдта, мәссыләр дуртәй йәе цы хай цыди, уый. Мәссыләр дәр бинаг дуртәй иу стыр даргъ дур уәрдоны сәвәрдта әмәе йәе куы фәцәйласта, уәд иннае әфсымәртә устытәй иу йәе ләгән загъта:

— Бын бауат, уәе биндуртә уын куы фәласы уый!

Әфсымәртә ууыл фәмәсты сты, әмәе се 'фсымәры агәрах ластой, амардтой йәе. Цы ран ай амардтой, дур уым баззади. Фәләе уыцы зианы фәдил Дзанайты әфсымәртә кәрәдзийә аст ләджен амардтой түгмә. Фәстагмә сын мард әрцизд әрдүзән афсон сәе чындз. Уәд әндәр мыггагимә дәр ма студждын сты (сәе чындзы мыггагимә). Хорз адәм сә астәу бацыдысты, сәхәдәг дәр ныхъхъуыды кодтой, әмәе хъуыддаг әрләгъз.

Әрәджиау, мах рәстәдҗы, Дзанайты фәсивәд загътой: «Ацы дурыл нә фыдаелтә кәрәдзи куы фәцагътой, цәй әмәе йәе рахъил кәнәм». Дур рахъил кодтой, әмәе уыцы иу дур уым хизәни ләууы. Уымән афтә хуыйны уыцы хизән.

52-аздзыд, ахуыргрнгд Дзанайты Хъазыбеджы фырт Акимы ныхәстәй йәе 1961 азы 26 августы ныффыста Цагъаты Анастасия.

САХЫ ӘФСӘДТЫ СӘФТ

Уәллаждыры комы фәндаг нә уыди. Әмәе әрциздысты сахы әфсад хәхты сәртты. Бады хъәуыл әрбахызысты Әрхон-гоммә. Әрциздысты Әрхоны Санибайы кувәндоны уәлемә. Әмәе уырдыгъай рарвыстой бәрәггәнәг әртә ләджен хъәумә. Хъәуы мидәг та уыди уыцы сахат куывыд. Куывыды сын се 'взаг

ничи әмбәрста уазджытән. Къухәй сын амытой хъәуы адәм, куывыды сәе кәй бадын кодтой, уый. Әрәвәрдтой сын сәе разы, цы әмбәлд, уый. Хәрд куы фесты, уәд фәстәмә араст сты сәхи 'мбәлттәм хъәды әрдүзмә, кувәндоны сәрмә. Зәронд ләгтә сыл фенәууәнк сты, уыдан хұыматәдҗы адәм не сты, уыдан тыхгәнәг әрциздысты, зәгъгә. Әмәе арвыстой кәстәртәй: уәлә сәм Мәлдзыдҗытәй бакәсүт әмәе базонут, кәдәм фәцәуынц, уый.

Ләппутә ссыдысты. Әрбакастысты иннае фарсмә әмәе федтой хъәды мидәг бирә бәхдҗын әфсад Сә хәцәнгарз та уыди фәттә әмәе әрдүнтай. Бирә әфсәдтә куы федтой, уәд ләппутә фәстәмә әрыйзгъордтой, тагъд, бирә әфсад нәм әрбацауы, зәгъгә.

Хъәу куывыдай сыйгадысты, әмәе алчи йәе фосимә лиздын байдыдта Холыстырдәм

Әфсәдтә куы рааст кодтой хъәумә, уәд сәе фәндаг Әрхоны кувәндон Санибайы рәзтү фәзи. Ауытой хъәуы астәу кувәндоны урс хәдзар. Әмәе йәе уыдан сәхирдыгонау схүйтой, зәгъгә, ай хәзнатә әмбәхсән у, әвәццәгән, әмәе йәем бацыдысты. Дуар байгом кодтой. Куыддаәр ай байгом кодтой, афтә уырдыгъай ратахти урс бәлон. Әмәе йәе базыртә куыд стылдта тәхгәйә, афтә цәхәрәк акалдта. Әмәе әфсәдтә дәр әд ләгтә, хъәд дәр уыцы цәхәрәй бынысыгъыд бакодтой. Иунаә дәр сә нал аирвәэти. Баззади ма әгас хъәдәй иунаә кәрз бәлас. Уый уыди кувәндоны бириүү мидәг. Иннае абор дәр у ләгъз быдыр, уый фәстәе йәем адәм кувынмә цәуын нал уәндыдысты. Куывытой йәем ие алыфарс дардгомауәй. Махән та ие тәккә разы уыд нә кувәндон. Ие кувәг дәр мах, Илаты мыггаг, уыдыстәм, әмәе йәем уыданәй хәстәгдәр ничи уәндыди цәуын. Фәстагмә, Илаты куы ницы хъыгдәрдта, уәд әм иннәтә дәр цәуын байдыдтой. Әмәе йын уәдәй нырмә кувынц, сахы әфсадәй нә кәй фервәзын кодта, уый фәдил.

1900 азы гуырд Илаты Симоны фырт Сафонкайы ныхәстәй йәе 1961 азы 16 августы Әрхоны хъәуы ныффыста Цагъаты Анастасия. Сафонка каст фәзи 4 къласы.

ДӘХЦЫХЪО ХӘЙРӘГ КУЫД АМАРДТА

Хъәрәцаты Дәхцыхъо стыр абырәг уыди. Иу хатт хәйрәг амардта. Дәхцыхъо яңе 'рвадәлтә фондз әфсымәры уыдысты, әмәе сын уый сә бәхтә адавта.

Уәд Беккуызарты чызджы ракуырдан. Іхсәв йәе қаистәм цыди Дәхцихъо аәмә Хъарданты (Хъарданта— хүм, хицән зәхх Джимийы), хъусы аәмә хъәды цыдәр әхситгәнгә җәуы. Зәппәдзты раз ауытда сау дзаумаджын цыдәр аәмә йәе ныг-гәрах ласта. Кәй фехста, уый цъәх арт суагъта.

Йәхәдәг йәе бәх фесхуыста аәмә Холысты йәе қаистәм смидағ аәмә сын загъта, Гаситәй ләг амардтон, зәгъгә. Іхсәв банмә фәбадтысты уызы тыхстәй. Райсомәй куы никәцәй ницы хабар хъуысти, уәд ссыдысты, кәм фехста, уырдәм. Уызы ран зәхх мусуаты бәрц ныххаудта аәмә сау фәнык фестад.

Рәстәг цыди, Дәхцихъо ус аәрхаста, аәмә йәе цотәй аст ләппүй аәмә дыууә чызджы амард. Уый фәстә дәсныи бафарста, аәмә йын уый загъта, хәйрәг амардтай, аәмә дә цот уымән мәлынц. Уәд ын Дәргъәвсі Дзуццаты дәсны схос кодта, аәмә йын уый фәстә цот рацыди.

70-аңдзыид әннахуыргонд шахтер Гаситы Батчейы фырт
Мамсыры ныхәстәй йәе Уәллаг 3джыды 1962 азы 4 августы
ныффыста Цагъаты Анастасия.

ДЫУУӘ ӘФСЫМӘРЫ АРГЪАУ

Ус аәмә ләгән райгуырди дыууә ләппүй. Куы схъомыл сты, уәд қәстәр хистәрән загъта:

— Нә мад нал фәразы аәмә дәхицән хъуыддаг бакән. Фәсхох авд уәйиджы җәры, аәмә уыдоны хойы ракурәм

Срәвдз кодтой сә әрдүнта аәмә сә фәттә. Араст кодтой. Қәстәр хъаруджындәр уыди, 'мә уымән йәе фат аәмә ўе 'рдын хъәддыхдәр уыдисты.

Куы ацыдысты, уәд қәстәр саухъәды мидәг сәгуыт амардта аәмә ахсәвәр скодтой сәхицән. Дыккаг бон дәр та фәңдибысты аәмә та сыл саухъәды мидәг байзәр ис. Изәрәй та сәхицән хәринағ скәнөй, зәгъгә, 'мә сәм зынг нал уыди. Кастьсты, 'мә сәм иу ранәй рухс җәуы әрдүзы. Қәстәр уырдәм бацыди зынгтур. Хъусы сәм дуарәй, аәмә дзы мидәгәй әртә ләджы ныхас җәнән. Әмә сә иу загъта:

— Нәртон адәмәй дыууә җәуынц фәсхох авд уәйиджы хомә курәг, аәмә зынтәй сә күхүи әфтәдзәни. Фәлә сә күхүи куы бафта, уәд уыдонәй домбайдәр нал уыдзән.

Куы сәм фәхъуыста, уәд ләппу зынг ракуырдан аәмә рацыди. Әртыккаг бон араст кодтой, аәмә қәстәр әфсымәр фехста,

демә үәе фат уызы җәгъдәгә әрцыдис аәмә авд уәйиджы хәдзары дуары уәлкъәсәр нынныхстис, аәмә хәдзар базмәлышис, рыгтә уәйгуытыл әркалдысты.

Уәйгуытә рацыдысты аәмә фат әфтауынц. Ай, дунейыл чи никүы уыд, ахәм хъуыддаг ныл әрцыдис, зәгъгә, загътой. Фат сын әфтауын нә ракуымдта. Уәд сә хистәр загъта: «Не сәфт әрцыдис, ай хұымматәдже фат наеу!»

Уәедмә сәм баҳәцца сты дыууә әфсымәры, аәмә қәстәр йәе фат рафтыдта.

Бацин сыл кодтой. Бафарстой сә, қәцәй әрцыдысты, чи сты, җавәр адәм сты, уымәй. Қәстәр загъта:

— Уә хабар уын хъусәм. Ис уын хо. Мах та нә хистәр әфсымәрән хъуыддаг кәнәм, аәмә нын уә хойы саккаг кәнүт. Стәй уә ирад ци уыдзән, уый дәр нын бамбарын кәнүт.

Уыдон куы 'ркастысты, уәд загътой, адон хұымматәдже адәм не сты, зәгъгә, аәмә сразы сты чызджы раттыныл. Ирәдән бацамыттой, Авд Мукарайы зәххыл, дам, нын хұым бакән аәмә дзы авдаздзыд хорәй мыггаг байтау. Райсомәй қәстәр ләппүйән уәйгуытә радтой галтә, дзывыр, әфсондз. Ләппу араст Авд Мукарайы зәхмә. Хұым җәнән куы райдыдта, уәд аәм Авд Мукарайы җәсисиң аәмә дис җәнәнц, ай маҳ зәххыл цыну атәхын куы нә уәндү, уәд уым хұым чи җәнән, зәгъгә.

Авд Мукарайы сә қәстәр әфсымәры рарвыстой: ацу 'мә бабәрәг җән, нә зәххыл хұым чи җәнән, уый җавәр у. Әмәй үәм куы 'рхәцца, уәд ай фәрс:

— Цы дә, җавәр дә? Мах сәрты маргъ атәхын куы нә уәндү, уәд ды җәцәй әрлыфтыдтә?

Әмәй үин загъта ләппу:

— Уымәй мә ма фәрс!

Йәхәдәг гал феуәгъд кодта 'мә Мукарайы галы бәстү сифтигъта.

Уәле та сә хистәр загъта:

— Акәсүт-ма, цы фәзи не 'фсымәр!

Қәстәры та үәм арвыста сә хистәр бәрәггәнәг. Уый үәм куы 'рцыди, уәд та уый дәр сифтигъта иннәйи фарсмә. Галтә хизынмә аскъәрдта.

Әртыккаг әфсымәр дәр та әрцыдис. Ләппу уымә дзывыр радта 'мә үин загъта:

— Хұым җәнгә ныр!

Уәд та цыппаәрәймаг әрцыдис, аәмә уымә та ләппу стыр ләдзәг радта аәмә үин загъта:

— Дзургә җән размә! Җәмәй хұым тагъд конд фәюа, ууыл

бацархай! — Йәхәдәг үе 'харгард үә күхү дары 'мәз загъта:

— Чи сыймәла, уымән үә сәр күуырд арцәудзәни.

Фәндзәймаджы дәр та арәрвиста сәх хистәр. Уый күү 'рцыдис, уәд әм ләппу күубархойән радта 'мәз загъта:

— Дәлә күубәрттә хой әмәх хүүм ләгъз кән!

Ахсәзәймаджы та арәрвиста сәх хистәр. Уый ахсәзәймаджы арвиста:

— Фәстәмә ацу әмәх уә авдаздзыд хорәй мыггаг рахәсс!

Сыдис әмәх үә хистәрән хабар ракодта, зәгъгә, авдаздзыд хорәй мыггаг агуры 'мәз ийин раттын хъәуы, науәд не сәфәт арцыди. Хистәр ын хор радта. Уый үә ныххаста.

Ныр уәйгүйтә та ацыдисты 'мәз сәх мусы кафт сарәзтой: Авд Мукарайы уыци хәххон дзиглойы амардзысты, әмәх ие 'фсымәр махән бazzайдзән!

Хистәр афсымәр та уәйгүитү уәттыл зилгә ацыд. Амәх дзы иу ран иу ләг,—сәх хомә сүн кәддәр курәг чи 'рцыди, ахәм әлдәры фырт рәхыстәй бастәй ләууы. Хистәр афсымәр әм дзуры:

— Ди та ма мәнәй мәгуырдәр, рәхыстәй бастәй чи ләууы!

— Кәд мын тәригъәд кәнис, уәд дә цуры ахсыры җад, әмәх мын уымәй иу артак мәх рәхысыл аркал.

Ләппу бацыд әмәх ийин үәх рәхысыл ахсыр аркалдта. Рәхыс арызгъәлди. Уый күү феуәгъед, уәд ләппуий әрбаста үәхи бинаты. Йәхәдәг чызгмә бацыд. Аербатыхта үәх әмәх ие жандәр фәндагыл ахаста.

Уәд кәстәр афсымәр Авд Мукарайы уыци ифтыгъәдәй әд галтә уәйгүитәм скодта. Уәйгүйтә сәх күү федтой, уәд әм дардәй ныххъәр кодтой:

— Хәстәг нәм сәх ма сүадз! Дә хүүиддаг дын бакән-дзыстәм, фәләх нәм уыдон хәстәг ма сүадз!

Уый фәстәмә ауагъта Авд Мукарайы. Йәхәдәг ссыди уәйгүитәм. Агурынц ын ие 'фсымәры, әмәх ие арынц Чызг дәр уым нал. Рацагур-бацагур кәнис, әмәх ие уым бастәй ссардтой. Кәстәр ләппу сүн загъта:

— Афәдз әмәх артә бонмә ме 'фсымәры хорз күүд хәссат, афтә! Афәдз әмәх артә бонмә күүнә фәзынен, уәд әй арг-әвдүт әмәх ие бахәрут!

Афтәмәй ләппу араст уырдыгәй. Цәуы, цәуы. Агуры, фәләх ницәуыл хәст кодта. Уәд иу ран иу быдыры астәу иу ләг къәдзәх ие 'ккоки фәхәссы. Амәх ие фәрсы ләппу:

— Цы дә, цавәр диссаг дә, уыци къәдзәх ие 'ккоки хәссын чи фәразы, әз мәх ләдзәг хәссын дәр күү нае фәразын?

— Нә дзуары хай байуәрстам, әмәх дзы мән ацы мур фәци, әмәх ие рахәсс-бахәсс кәнис, кәм әй дзәбәхдәр әрәвәрон, уый тыххәй.

— Аз диссаг нае дән! Диссаг уый уыди, 'мәз фәсхох авд уәйиджы хомә курәг чи уыди! Жандәр әз җәй диссаг дән!

Уәд ын ләппу загъта, уый, дам, әз бәргә уыдтән.

— Уәдә кәд уый ды дә, уәд әз дәр демә цәуын.

Ләг ие дзуары хайы къәдзәх уым цыфы ныппәрста.

Араст сты иумә. Иу дзәвгар ацыдаиккой, афтә кәсисинц, әмәх иу ләг ие хүүс зәххыл сәвәрдта әмәх хүүсү. Күү иәм бахәццә сты, уәд ын салам радтой, стәй ие фәрсынц: цы диссаг дә, әмәх хүүсүс?

— Дәлзәхх мәлдзыдҗытә уаргә кәнис, мәлдзыг та сүн тәрхоны ләг у, әмәх уыдомма хүүсүн.

— Бәгүү диссаг нае дә! Мәнән мәх хүүсү күү ныххъәр кәнай, уәд уый дәр нае хүүсүн. Ди та дәлзәхх мәлдзыг тәрхоны ләг у, әмәх уый ныххастәм хүүсүс!

— Аз диссаг нае дән, фәләх фәсхох авд уәйиджы хомә курәг чи фәцыдис, уый мәнәй диссагдәр у.

— Уый әз бәргә дән.

Уәдә кәд уый ды дә, уәд әз дәр демә цәуын.

— Цом.

Афтәмәй та уый дәр ие хүүсүн ныууагъта әмәх араст сты.

Цәуынц әмәх иу ранмә бахәццә сты. Уым та иу ләг иу обауәй иннә обаумә багәпп кәны, әмәх обау ие къахы бины аләгъз вәййы. Дзуры иәм:

— Цы диссаг дә, уыци обауттәй цы аразыс? Аз цыфы күү нылләууон мәх къахәй, уәддәр мын фәтасын нае комы, уәд әй ды күүд аләгъз кәнис?

— Аз диссаг нае дән. Мәнән хүүмгәнд нае, әмәх адон күү баләгъзытә кәнөн, уәд дзы хүүм бакән-дзынән. Диссаг та, фәсхох авд уәйиджы хомә курәг чи ацыд, уый у.

— Уәдә әз уый дән.

— Уәдә кәд уый ды дә, уәд әз дәр демә цәуын.

Араст сты. Цәуынц әмәх ләгъз быдыры астәу иу къайдур ссардтой, әмәх ие ләппуий зәрдә фехсайдта. Зәхмә чи хъуыста, уымә дзуры: ныххъүс-ма, ацы дуры бин цы ис? Уый ныххъүсиста әмәх дзуры, сылгоймаджы кәуын, дам, дзы цәуы, жандәр, дам, дзы ницы хъуысы.

Уәд обауттәй чи ләгъз кодта, уымә дзуры:

— Ие алфамбылай ма арзил ацы къайдән, обауттәй дә къаҳтәй күү ләгъз кодтай!

Уый йыл арзылдис әмәе къәйдурән йәе кәрәттәе сзындысты.

Уәд, къәдзәх ье 'ккой чи хаста, уымә дзуры:

— Къәдзәх де 'ккой куы хастай, схәң ма!

Уый йыл схәңди әмәе йәе фегом кодта, әмәе дзы бынмәе асингтә.

Ләппу йәм йәе фат быщәу авәрдта әмәе араст. Уыдан әм дзурынц:

— Max дәр демәе цәүәм.

Ләппу сын загъта:

— Мемәе цәүән нәй, ныр сымахәй алчи дәр йәе хәдзармәе ацхауәд.

Уыдан ацыдысты сәе хәдзәрттәм. Ләппу та араст асингтыл. Иу дзәвгар куы ныххызтис, уәд иу хәдзармәе бафтыд. Уым уәйгүты хо бады 'мәе кәуы. Чи йәе ахаста, уымән та дыууәхъәуы уыди. Иу хъәуын кусгәе кодтой, әмәе уыдонмәе ацыди. Чызг ай куы федта ләппуны, уәд загъта:

— Ёз **кәй** фесәфтән, мән дзәргө кәй хәры, уый ағыгъәд нәу, ды та ма ардәм цәмән әрцидтә?

— Ныр дәе кәм ссардтон, уым тәрсгәе мауал кән!

Ләппу йын загъта, куы 'рбаңауа, уәд-иу ай фәрс, дәе уд кәм и, зәгъәг. Куы дәе фәрса, цы дзы кәңыс, зәгъәг, уәд-иуын зәгъ, бон-изәрмәе мәе иунәгәй ныуудзыс, әмәе, дәе уд кәм и, уый куы зонин, уәд уымәй мәхи рәвдаун, зәгъәг.

Уәд чызг загъта: дәхи бафәсвәд кән, әндәра тынг әвзәр у, әмәе дәе бахәрдзәни. Чызгын әмбәхсән скодта әмәе йәе бамбәхста.

Уәд изәрәй ләг арбаңыди. Чызгын ье 'рбаңыдмәе сцәттәе кодта әхсәвәр. Йәхәдәг әнкъардәй бадтис әмәе йәе фәрсы ләг, цәмән әнкъардәй бадыс, зәгъәг.

— Цы кәнен уәдә? Ды ацауыс. Ёз ам иунәгәй бazzайын әмәе тыхсын. Дәе уд кәм и, уый уәддәр куы зонин, уәд уымәй мәхи ирхәфсин.

— Мәе уд дәе цуры дәлтүрү.

Райсомәй та ләг ацыди йәе кусджытәм хъәумәе. Чызг әмәе ләппу дәлтүр алы нывәфтыдәй диссәттәе сарәттой. Изәрәй ләг куы 'рбаңыди, уәд кәсис, әмәе дәлтүр нывәфтыдәй тыбартыбур кәнен. Әмәе фәрсы уыс:

— Цы дын у уый?

— Уый дәе уд

— Цы әдүләй дәе! Мәе уд уым цы архайы арты фарсмә? Мәе уд ис уәләе комгъәды.

Райсомәй та ләг ацыдис йәе кусджытәм, әмәе та дыккаг бон комгъәд ноджы тынгдәр сарәттой. Уәд та ләг куы 'рбаңыди, уәд комгъәдмәе кәсис әмәе та фәрсы уыс:

— Цы дын у уый та?

— Дәе уд.

— Цы әдүләй дәе, мәе уд комгъәдис цы архайы?!

Уәд ус сбустәттәе кодта, цәмән мәе сайыс, әз дәе удән куы цәрүн, уәд мәе ды цы хынджылаң кәңыс, зәгъәг.

— Уәдәе мын кәд мәе удыл афтәе әнувыд дәе, уәд мәнән мәләт нәй әмәе мын ма тәрс. Мәе ныхы артәе урс әрдүйис. Цалынмәе уыдан ахайой, уәдмәе мын мәләт нәй. Уызы урс әрдүтән та, цалынмәе мәе доныхуыппы артәе әхснәрцыы фаты ныттылдәуа әмәе сәе уыданәй фехстәуа, уәдмәе сын ахайән нәй.

Райсомәй та ләг йәе адәммәе ацыдис. Ус ләппуяң радирын, ләдҗы мәләт цәмәй у, уый. Уәд ләппу загъта:

— Уәдәе дәе карзәр цы нозт ис, уый сцәттәе кән изәрмәе әмәе йәе фәрасыг кән.

Бон-изәрмәе ус хәринаң срәвдз кодта. Нозты карзәй цы уыдис, уыдан әвәргәе фынгыл. Изәрәй ләг куы 'рбаңыдис, уәд чызг загъта:

— Әгайтма мын бирәе цәрдзынә. Мәнәе адон уый тыххәй срәвдз кодтон. Дәхи хорз фен.

Ләг дәр ыл баууәндид. Йәхи хорз федта. Куы банизта, уәд ын ус йәе дзаума раласта. Әрхүиссын ай кодта әмәе ыннагын загъта: ныр әнафон у, әмәе әддәмәе мауал кәс. Йәхәдәг ын тәгәна йәе размәе нывәрдта. Әхсәвү ләг уым ныддоныхуыппы кодта әмәе та схүисси фәстәмәе. Райсомәй та сыйстадис әмәе йәе адәммәе ацыдис.

Ләппу артәе әхснәрцыы фаты скодта, тәгәнайы сәе ныттылдата әмәе йәхи срәвдз кодта. Тәгәна та акалдта ус. Изәрәй ләг куы 'рбаңыдис, уәд та ләппу дәр йәхи бафәсвәд кодта.

Райсомәй та ләг ацыдис йәе адәммәе. Ләппу дәр йәе фәдил араст ис. Фәцәйцыдис, әмәе комы дыууә фарсы— дыууәхъәд. Сәе иуәй кәуын цәуы, иннәйәе— зарын. Ләппу загъта: «Ныр заргә кәм кәнинц, уырдәм ацәуон, әмәе мын иннәтәе куы фәхудой, уызы уазәг йәе гүбыны фәдил ацыдис, зәгъәг. Фәлтау иннәрдәм ацәуон». Әмәе уәд, кәугә кәм кодтой, уырдәм ацыдис.

Сыйдис әмәе адәмы бафарста:

— Цы хабар у, цәуыл кәут?

Уым зэронд лэгтэ 'мэ устытэ загътой, цы, дам, кэнэм, нэ кэстэртэ не 'лдарэн къуыри кусгэ кэндзысты. Эмэ нэм уэд фækæсæг нэй әмæ ууыл кæуæм.

— Уэд уэртэ уыцы хъæу та цæуыл зарынц.

— Уыдон кэстэртэ та иийæ къуыри кусдзысты әмæ ууыл зарынц. Уый фæстæ та кæугæ кэндзысты.

Уэд син уый загъта, кæцы ран сты уæ адæм, уый мын бацамонут әмæ сæ æз фенон. Эмэ йын загътой зэрæдтæ:

— Дæхи цæмæн сафыс, цæмæн хæрын кæныс дæхи! Уымæ бацæуæн нэй!

— Ма мыл тыхсүт, фенон æз адæмы.

Уэд ын бацамыдтой, адæм кæм кусынц, уый. Лæппу сæм дзуры, гыццыл ма фæсабыр ут, зæгъгæ. Элдар дæр айхъуыста уыцы ныхас әмæ систади: чи куыдз, чи хæрæг, мæ адæмы мын чи сабыр кæны!

Лæппуйæн æртæ фаты цæттæ уыдзысты, әмæ хоры стыр цыннаты фæрсты кæрæдзи фæстæ разил-базил кæнынц. Уэд әм лæппу дзуры:

— Зулмæ мæм ма цу, фæлæ, кæд лæг дæ, уэд мæм лæгæй-лæгмæ æрбацу!

Лæг цынайы кæрон куыд фæзылди, афтæ йæ лæппу фехста, әмæ йæ урс æрдутæй иу атакти. Эмэ йæм лæг дзуры:

— Хуыцау дын ма ныббарæд, ме 'рдуты хуыздæр мын атæхын кодтай!

— Хуыцау дæуæн ма ныббарæд, мæ фæтты хуыздæр мын атæхын кодтай!

Лæппуйы алфамблай зилын байдыдта лæг, әмæ йæ лæппу йæхимæ æввахс не 'рбауагъта, афтæмæй йын йе'ннæ дыууæ æрдуйы дæр ахауын кодта, әмæ лæг уым æрфæлдæхти.

Куы йæ амардта, уэд ыл адæм алырдыгæй æрæмбырд сты әмæ лæппуйы нал уагътой зæххыл сæ фырцинæй. Стæй йын фæстагмæ загътой: абонæй фæстæмæ махæн ды уыдзынæ не 'лдар. Лæппу син загъта, мæн сымахæй ницы хъæуы, зæгъгæ. Мæнæн ам лæууæн нæй, фæлæ уæхицæн байуарут мæнæ йæ мулк, йæ зæх. Стæй син бацамыдта æрхизæнтæ, цæмæй сæ сæхgæной, уый тыххæй. Йæхæдæг стыр лæвæртимæ чызгимæ рафардæг. Афæдз әмæ æртыккаг бонмæ уæйгуытæм æрхæцæ. Ныр уыдон та хъæст сарæстой, кæстær лæппу æгæс нал у әмæ хистæры бахæрдзыстæм, зæгъгæ. Уæйгуытæн та сæ цин фæмæнг и.

Дыууæ æфсымæры, чызг чи у, уый рахастой әмæ сæхимæ рапаст сты. Эрцыдысты. Чызг хистæр æфсымæримæ цæргæ

баззадысты. Уæйгуытæ та сæхи айстой, нæ хо цыфæнды фæуæд, фæлæ уыцы лæппу мах цæргæ нæ ныуудзæн, зæгъгæ.

70-аzdзыд шахтер-пенсиисæг Бесолты Хадзымæты фырт Никъалайы ныхæстæй йæ Уæллаг Садоны 1962 азы 10 авгу-сты ныффииста Цагъаты Анастасия.

ЛÆГСЫРД ЭМÆ ЛÆДЖИ

Лæгсырды Лæджи амардта. Лæджийы фырт цуанон уыди. Мызурæй рацыди. Йæ кой хъуыст, әмæ дзы Лæгсырд дæр тарсти. Уэд мæнæ ацы рæтты та кæсæг цардысты. Фæззæг, æхсæрафон æлдары чызг æхсæр тонынмæ рацыд йе 'мбæлттимæ. Хъæдæй йæ Лæгсырд ахаста әмæ йæ фале Къæтты коммæ бахаста.

Лæджийы фырт та цуаны ацыд Уариты комæй ахызт әмæ Сухоны къахыры саг амардта.

Лæгсырдæн йæ риуыл æфсæйнаг джидæ(джидæ—карды хуызæн цыдæр цыргæ) уыди әмæ уымæй цуан кодта.

Лæджийы фырт хъæды астæу арт скодта. Физонджытæ сfyкта. Бахордта, әмæ йæхи куы 'руагъта, уэд хъусы 'мæ хъæдæй къæрцытæ цæуы. Лæг къæрцытæм хъусы әмæ, гъей, чи дæ, зæгъгæ, дзуры.

— Эз дæн, Лæгсырд дæн.

— Мидмæ.

Бацыди Лæгсырд, æрбадти. Физонджытæ скодтой. Бахордтой. Стæй Лæгсырд ацыди. Лæджийы фырт загъта, ай мæ афтæмæй нæ ныуудзæн, зæгъгæ, әмæ арты фарсмæ къодах батылдта. Нымæтæй йæ æрæмбæрзта. Йæхæдæг ацыд әмæ бæласдзæгат топпимæ æрбадт. Иу рæстæг арт дæр æрмынæг, Лæджийы фырт кæсæ, әмæ Лæгсырд æрбахъуызы. Арты сæрты йæ сæр сивазы 'мæ æрбакæсы. Уэд арты иуфæрсты йæхи къодахыл баппæрста, 'мæ къодах дæр, нымæт дæр дыууæ дихы фесты. Уалынмæ йыл Лæджийы фырт нæмыг суагъта. Нæмыг джидæйыл дыууæ дихы фæци, 'мæ дыууæ дихæй бацыди Лæгсырды буары. Эмæ хъæр кæны:

— Иу цæф ма, Лæджийы фырт!

— Нæ, æз Елиайау иуцæфон дæн!

Уэд Лæгсырд уыцы бoggæтæгæнгæйæ, йæ туг калгæ ацыд йæ лæгæтмæ.

Райсомæй Лæджийы фырт сഫæнд кодта йæ тугвæдил ац-

ауын. Сухонәй бацыд Әхсүнцүйаджы коммә. Уырдыгәй Къәйты коммә әмәе ссардта иу нарағ фәндагыл ләгәт. Ләгәтү дуарыл мидәгәй әддәрдәм къәй фәлдәхт. Къәй баппәрста 'мә бацыди мидәмә. Мидәгәй— стыр ләгәт. Уым саджы сәхүүнәй лыстәнтә. Иу къуымәй чидәр хъәрзы. Йә фарсмә сылгоймаг бады әмәе кәуы. Уый уыди әлдары чызг. Чызг Ләдҗиыйы фыртән ие 'взагәй нә зыдта, фәләе йын йә къухәй бамбарын кодта, уый кәй агуры, уый кәй у. Чызджы ракодта 'мә йә кәсгон хъәумә ныккодта. Уым ыл фәчин кодтой. Алы ләвәрттә йын кодтой, фәләе ницы күымдат Ләдҗиыйы фырт. Уәddәр ын дыууә бәхы әд рәвдзәй баләвар кодтой, әмәе сәе хәдзармә сфардәг.

78-аездыд, әннахуыргонд Черчесты Болайы фырт Батра-зы ныхәстәй йә 1965 азы 10 июлы Црауыныффииста Цагъа-ты Анастасия.

БАДИЛАТЫ ӘРБАЦЫД УӘЛЛАДЖЫРМӘ

(вариант)

Дыууадәс азы мыл цыд, афтә нын Тугъанты зәхх аеххуырст уыди 'мә уым фосимә уыдтән. Уырдәм нәм Зырапты Хъанцау бацыди. Нә фыд ай суазәг кодта, стәй йә фарста, Бадилатә Уәлладжырмә хъалон исынмә күы цыдысты, уый, дам, кәд уыди. Хъанцау загъта, уый, дам, уыди мә фыдыфыды рәстәжды. Уәд, дам, паддзах ләгтә агуырдта. Арвыстой йәм Тугъантә әмәе Зыраптәй дыууә ләдҗы. Ныңцыдысты. Бабуц сәе кодта. Стәй син загъта:

— Ләвар бакәнын уын мә зәрды ис, әмәе уәе цы хъәуы?
Уәд Тугъаны-фырт загъта:
— Хохы цъассы цәрәм әмәе нә зәхх хъәуы.
— Уәдә уәе кәцы ран хъәуы зәхх, уый мын бацамонут.
Ратдзыстәм уын уым зәхх. Ралидзут әм әмәе цәрут.
Уәд ма, зәгъы, мәнәе Цыколайы раз Кәсәдҗы хъәутәй иу цард. Гъемә, зәгъы, Тугъаны фырт загъта:
— Радтут нын мәнәе Сылтаныхы рәгътыл Даргъ тагмә, Дермециччы зәххы сәрмә, Урсдоны Хорхоры быдырәй, Рәзбыныл Сылтаныхы рагъмә, уыцы гәбаз.

Уыцы зәххы тыххәй син паддзах гәххәтт радта.
Ныр гәххәтт Дыгургомы номыл ләвәрд уыд, фәләе йыл Тугъантә әрхәцыдысты.

Зәххәй кәсәг сәхи айстой. Тугъантә йыл әрбадтысты әмәе йә хәрлын байдытой.

Иуахәмә Бадилаты мыггаг әрәмбырд сты әмәе Уәлладжырәй хъалон исыны фәнд ныккодтой. Ёртә ләдҗы сәм барыштой әмәе ахәм дзуапп рахастой: «Кәд нә исты ләвар агурут агъдауәй, уәд уын ратдзыстәм. Кәд нә тыхәй агурут исты, уәд нәм ницы ис, әндон нәмыг әмәе сау топпыхос йеддәмә».

Уәд Бадилатә дыууәфондзыссәдз барәгәй сәхи барәвдз кодтой. Сә размә рацыди чыиуцәст зәронд ләг әмәе син загъта:

— Нә фәсивәд, кәдәм цәут, уый ма мәнән дәр зәгъут.

— Уәлладжыры ком хъалон никәмән фидынц, әмәе сәм мах цәуәм хъалон исынмә.

— Уәлладжырон фәдисон суры ләдҗы йә къәсәрмә, әмәе ма сәфәнд кәнүт!

— Уәлладжыр баганәмыг әмәе фәнныктоопхос сты, әмәе сәе, баба, мах уисәй ратәрдзыстәм, уисәй.

Араст сты. Ныхасы нарағмә күы бахәццә сты, уәд фаллаг фарсмә къахвәндагыл бахызтысты. Мидәмә ацыдысты комы. Бызы бакомкоммә та Сындузәмбонды раз иннәрдәм әрбахызтысты. Күы 'рбакастысты хъәдәй, уәд Сындузәмбондай чындз къуыстилимә донмә әрциди. Барджыты күы ауыдта, уәд сә базыдта, адон цыдәр сты, зәгъгә. Къуыстил аппәрста әмәе лизды уәләмә.

Зырапты Хъарадзау та цыди әффәдты разәй. Чындзы лиздзгә күы ауыдта, уәд дзуры:

— Марадзут, ләппүтә, ирвәзы!

Басырдтой йә, фәләе йә нал сәййәфтой.

Чындз сирвәзти. Уым Сындузәмбонды зәронд ләг хурмә бады. Чындз әм уайсадгә кодта, фәләе йәм йә чылдым фездәхта әмәе йәм дзуры:

— Дада, әффәдтә әрбацыдысты.

— Кәм сты?

— Даәләе донәй әрбахызтысты сә раззәгтә.

— Тагъд мә хъrimag әмәе мә хъусхос!

Чындз сәе рахәццә кодта. Бызә йә кәрц әрәппәрста. Ахуыссыд ыл әмәе сәм былай әркасти. Йәхәдәг та чындзмә дзуры:

— Мидәмә цәуынц, әви уәләмә?

— Даәләе гъер маҳырдәм фәхәрд кодтой.

Бызә ныххавыди. Фехста 'мә та дзуры чындзмә:

— Ныккәс-ма, ме 'хст дзәгъәл нә фәци? Цы ми кәнүнц?
— Дәлә сә разәй чи уыди, уый бәхәй ахауд әмә уый
бәхмә исынц

Дыккаг хатт та сә фехста әмә та чындымә дзуры:

— Ныккәс та сәм, цы ми кәнүнц?

Уый ныккасти әмә дзуры:

— Дада, дыууә та дзы ахауд!

Уәд фәдзыгуыр сты әфсад әмә фәстәмә фәсыздз кодтой.

Уалынмә комвәдис рахәццә сты. Сә разәй цуанон Зембатты Гәга әмә Созәты Хъәссәй. Хъәссәй әмә Гәга Сондоны цур, Бырән бәласы раз сә размә фесты әмә сә әхсын байдыдтой әмә сә уым ныххафтой. Сә сәр сә кой сси, афтәмәй ма сә чидәртә аирвәэти. Сә мәрдтә дәр уым фәуагътой.

Уәд әрбарвыстой Бадилатә, нәхи ахкос уыд әмә нын нә мәрдтә радтут, зәгъгә. Сә мәрдтә сын радтой.

Уәдәй фәстәмә Уәлладжырмә хъалон исынмә нал бацыдысты.

Черчесты Болайы фырт Батразы ныхәстәй йәе 1965 азы
10 июны Црауы ныффыста Цагъа ты Анастасия.

УИДӘГТАЕ

МЗОКТЫ Асләнбег

КАВКАЗАГ ТУДЖЫ 'РТАХ

Æвзалыйә күйд хъулон кәна къултәә
әннараххист саби, афтә гъе әәз дәр
фәфыистон уый мәэ сыйгъд нүәртты қәрәттәй,
кәд мын фәуид фәдисхъәргәнәг Ирмә...

Хъодзаты Ахсар

Ирон литератураһы әмә культурәйи историйән
стыр ахъаз сты, алыш рәстәджыты әнәбары
фәсарәнтәм чи афтыди, фәлә уым дәр ие
'сфәлдыштадон күист чи кодта, әмә йә адәмән дзәвгар
хәзнатә чи ныуагъта, уыдонән. Сә нәмттә бәрәг сты: Мам-
сыраты Темирболат, Цәллыкката Ахмәт, Байаты Гаппо,
Гәздәнты Гайто, Байтугъанты Барысби, Күйндыхаты Айтег,
Билатти Бало, Дзантиаты Дзамболат, Хъулаты (Хъулаты)
Адылжери, Күйндыхаты Бечырби, Фәрниаты Сәлуат, Хъуы-
латы (Хъулаты) Адылбег, Гутнаты Елбыздыхъо, Тменаты Ха-
мырзә, Бигъаты. Бечмырзә әмә бирә әндәртә.

Нырыккон дзырдуәттә афтә амоның дзырд «эмиграци»:
әвәндонәй дә цәрән бынат баив иу бәстәйә иннәмә алышуыз он экономикой, политикой, дин әмә әндәр ахкосағтәм
гәсгә. Кавказәй цы адәм алыгъд, уыдон иууылдәр хүйндысты «мухадзыртә», араббагау уыцы дзырд амоны «лидзәг адәм».
Нырыккон иртасәг «Махдумджы» фарсыл фыста: «Мә сәрәй
иу хъуыды нә цух кәны. Æвәдза, күйд мәнгард у цард!
Нудәсәм әнусы Туркмә чи алыгъд, нә уыцы әмтүг
әфсымәртән мах никуы ницы зыдтам. Уый нә, фәлә ма нәм
суант знәгътыл нымад дәр уыдысты. Уымә, кәмән әмә цавәр
знаггад ракодтой, бәлвырддәр дзургәйә та, цы хъуыддаджы

рабәрәг сә фыдракәнд, уый тыххәй иу фәрсәг дәр нә уыд Афтәмәй та ацы риторикой фарст алчи йәхимә күс радта, уәд се знаггады кой разындың бинтон әрымысәггаг — мәнг әмә тутт. Политикой уавәртә сәрсәфәны былмә кәй батардтой әмә, Къостайы загъда «әрпәуәг әлдарән» ләггад кәнны фәлтау лигъоны уәззау фәндаг чи равзәрста, уыдоныл рәстудәй знаджы гакк сбадт¹.

Туркмә хуыздәр цард агурағ чи фәцыд, уыцы ирәттә не сразы сты иннаеты хуызән уырыссаг администрацийы къәләтыл, фыдәлты әгъдәуттыл сә къух нә sistoy әмә уыдон хъахъянгәйә се 'мдин бәстәмә сәхи кәй аистой, уый тыххәй нымад әрцидысты знәгтә әмә уәйгәндҗытыл.

Бирәтә абон дәр нәма зонынц, Ирыстоны мухадзыртән сә фылдағ кәй уыдисты «кадылмard тәгиатаг әмә бадилон уәздәттә, уыдоны дәлбартә әмә иуәй-иу нымад фәрссаг мыггәгтәй». Советон рәстәджы мах ахуыр кодтой, зәгъгә, уәздәттә әрмәст тугциртә әмә магусатә уыдисты әмә нә ирон цардән әмә культурәйән зиан йеддәмә пайды не 'рхастой. Әмә кәд афтә у, уәд сәхәдәт күнд фесәфтисты, афтә сә кой дәр дәлдәх фәүәд Уыцы ахуырады рәстдизи- над та у гурысхойаг, галиу әмә мәнгард зондыл ардында адәмы.

Уәлдәр кәй ранымадтам, уыдоны руаджы айхұыст әгас дунейыл диссаджы кавказаг әгъдәутты кой. Мухадзыртә семә фәсарәнтәм ахастой әппәтә зынаргыдәр ирон адәмы хәзнә сә уды хъомыс әмә фарн. Уыдон фәсарәнты (Турчы, Францы, Сирий, Амрычы) бахъахъәдтой ирондзинад, зәгъән дәр ын най, ахәм зын уавәрты.

Абон махән нә бон зәгъын у: нә ирон литературәйән йә иу хай у — эмигрантон. Нә размә стыр хәс әвәрд ис: фәсарәнтәм цы фысдҗытә ацыд әмә кәй нәмттә нәма зонәм, уыдон рабәрәг кәнны, се 'сфәлдыстад ныммыхуыр кәнны, скъолаты әмә университетты программатәм бахәссын әмә сә уым райдайын ахуыр кәнны, ныффиесын ирон литерату- рәйес историйы хай — «Ирон литература фәсарәнты».

Мамсыраты Темырболаты царды әмә сфәлдыстады тыххәй бирә иртасән күистытә фыст наима 'рциди. Фәстаг артын фондз азы дәргын фәзынди нымадәй 7—8 уацы, уыдонәй дәр цалдәр сты разныхәстә Темырболаты әмдзәвгәты чингүйтәм (Чыребайы 1965; Дзәуджыхъәуы 1982; 1985). Поэты царды хабәртә әмә йә сфәлдыстадон бинтә, Турчы йын чи баззади, уыдон кәронмә бәрәг нәма сты.

«Нә зарәджы райдиан» — афтә схуыдта Джусойты Нафи, Чыребайы Темырболатән цы әмдзәвгәты хицән чиниг рацыди, уый разныхас. Сырдон күнд сферлдыста фәндир йә трагедийә, афтә «ирон поэзийи фыццаг профессионалон зарәг дәр райгуырд адәмы национ трагедийә». Уыцы зарәг сфәлдисәг йә зәрдәйы рисгә ныхәстә ракодта «стыр пад- дзахадон провокцийы амәддаг чи фәци, уыцы милуаны 'рдәгәй фылдағ адәмы тыххәй, йә фыды уәзәг, йә бәстә, йә адәмы чи ныуагъта, йә цардыл йә къух чи систа әмә хуыз- дәрәнхъәл чи фәцыди Туркмә, уыдоны тыххәй». Нафийы хъуыдымә гәсгә, мах нырма хәрз чысыл зонәм Темырболаты царды хабәртә дәр, йе сфәлдыстады тыххәй дәр. Уый фәрсы: «Ау, фынндағ әмә сәсәз азы иуәндәс әмдзәвгәйы фыста.» Әмә йәхәдәг дәтты дзуапп йә фарстән: «Дзырд дәр ыл нәй, стыр бинтә ныуагътаид нә поэт. Әмә кәд искуы нә къухы бафтои, уәд нә разы цардәгасәй систдзән стыр поэт әмә стыр патриоты фәлгонц².

Темырболаты иуәндәс әмдзәвгәйи иртасгәйә, Нафи әрцид ахәм хатдзәгмә: поэтән йә сәйрагдәр темә уыд йә райгуырән бәстә. Әмә йын цынә уарзон ныхәстә фәкодта: «Цард н 'агураем дә фәстә!», «Цардән адджын ды күс дә!», «Зәрдәйи рухс дәр ды күс дә! Зәрдәйи уәлә хуыд күс дә!», «Дә иу рыг дәр нәхи у!»

Фыдыбәстә уарзын әмә мысын, уый Темырболаты поэзийән йә астәумагъ у. Дард Турчы фыдыбәстә мысгәйә, нә поэт ләдҗы намыс, ном, кад, ләгдзинад — әппәт дәр бары райгуырән бәстәйи уарзондзинады барәнәй: зарәгай сгуыхты онг, хуыматәдҗы әгъдауәй адәмән ләггад кәнны онг.

Темырболаты поэзи хәстәг ләууы Къоста, Секъа әмә Елбыздыхъойы сфәлдыстадмә. Уәлдай әевваҳс у Секъамә.

Йә идеалтә иуыл әргомдәрәй әмә сыгъдағдәрәй кәм равдыста Темырболат, ахәм әмдзәвгәйыл Нафи нымайы «Кәмәдәр». Әмә уәдә цавәр у ләдҗы идеал Темырболаты поэзийи? Зонд әмә әгъдау, әгады бәстә стыр зынтае әвзарын, царды аргъай ном әмә намыс ссарын, ләдҗы аккаг хъуыддәгтәй кад ссарын («Ды дә митәй рәсүгъд дә») — ахәм миниуджытәй фидауы әңәг ирон лағ. Нафимә күнд кәсси, афтәмәй «цыма ацы әмдзәвгә Темырболат Къостайы тыххәй фыста».

Темырболаты сфәлдыстады бәлвүрд-бәрәгәй зыны: поэт аяуаңдыди Хуыцауыл. Ууыл дзурәг сты йә дыууә әмдзәвгәйи: «О мә Хуыцау!» әмә «Сабыр»: Фәлә иу хъу-

ыддаг: Хуыцауы дуне раст фәлдист кәй наeu, хәццае кәй у, адәмь цард цәхгәр контрасттәй конд кәй у, уый уыдта Темырболат дәр әмәй йыл разы наe уыд. Агуырда ирвәзән хос әмәй йә наe ардта. Дунейы фыдаевзарәнтәй афтә тыхст у, әмәй йә «уд мәлынмә сразы», «рухс әм әппин наe циди».

Дин радта Темырболатән әрмәст иу «әнхъәлцау» иу «ныифс»: «Хуыцау рәестаг у әмәй кәд әппинфәстагмә бакәнид тәригъәд». Ахәм хъуыдыйыл хәст уыд наe поэт йә цард, йә поэзийи райдиан. Фәлә уыцы әнхъәлцауәй дәр фыдәнхъәл фәци.

«Мамсыраты Темырболат,— фыссы Нафи йә разныхасы кәрон, — у ирон национ культурәйән стыр мысинаг ләг. Стыр хәс ис ирон интеллигенцийыл Темырболаты раз, уый ном әмәй сәфәлдистад адәмь рәгъмә әххәстәй әмәй сыгъдәгәй рахәссүны хъуыдаджы. Раст зәгъгәйә, уыцы хәсәй нырма хәрз чысыл бафыстам».

1982 азы Дзәүджыхъәуы фәзынди мыхуыры Мамсыраты Темырболаты әмдзәвгәтү хицән чиныг «Ирон зардҗытә». «Иры фыцлаг зарапгәнәг» — афтә схуыдтой чиныджен разныхас йә ныфғысдҗытә зындгонд ирон поэттә Хъодзаты Әхсар әмәй Ходы Камал. Чиныг адәмь зәрдәмә тынг фәңид у айв, ис дзы Темырболаты сурәт әмәй бирә нывтә поэты әмдзәвгәтәм. Уыдон уынгәйә, чиныгкәсәг бамбардзән, күйд арф банкъардта Темырболаты трагеди әмәй хъуыдитә нывгәнәг Джыккайты Мурат.

Хъодзаты Әхсар чиныг сарәзта, Цәгат Ирыстоны историыйи, экономикәйи, әвзаджы әмәй литературәйи институты архивы поэты әмдзәвгәтән цы тексттә ис, уыдоны биндурыл. Темырболаты тексттә фыст сты Хъаныхъуаты Иналыхъы къухәй. Чиныджен ис фиппаинәгтә дәр — сәе ныфғыссаег Хъодзаты Әхсар. Әхсар зәгъы, Иналыхъы текстты цы рәедидтә әмәй хәлд бинәттә ис, уыдон әвзаргәйә кәй хынцита Барысби әмәй Нафийи публикацитә дәр, «Сагъәстән» йә цалдәр варианты. Әңәгәлон къух цы рәенхъытәм фәхәццә, уыдон сраст кодта.

*Дысон-бонмәе бафынәй
Ме уәнгтәе наe күирдтой,
Мәе цәестытә дзагъырәй
Әрцынди кәнүн наe күимдтой.

Уәе! Нәе хәехтәе, наe бәстәе,
Күйд ма цәрәем уәе фәстәе!..*

Маст әмәе катайә дзаг рәенхъытә... Уыдонәй райдайы Темырболаты фыцлаг әмдзәвгә «Сагъәстә», стәй ирон профессион поэзи әнәхъәнәй»,—бафиппайдтой разныхасы автортә.

Бирә рәестәджы дәргы Ирыстоны йә фәсонаэрхәдҗы дәр никәмән уыд, Туркмә цы әнамонд адәм аftyд хуыздәр цард агурынмә, уыдоны ахсән кәй равзәрд фыцлаг ирон поэт Мамсыраты Темырболат. Йә уацмыстәй иуәй-иутә («Сагъәстә», «Авдәны зард») революцийи размә дәр зындгонд уыдысты, дзыхәй-дзыхмә сә истой, зарыдысты сә, ирон фәсивәдҗай Донайы хәсты чи уыд, уыдон. Бирәтә та сә нымадтой адәмөн сәфәлдистадыл.

«Әдәппәт иуәндәс әмдзәвгәйы, фәлә сыл бәлвырдәй зыны сәе авторы бәрzonд курдиат — йә зәрдәйи хъару, йә уды ныифс, йә әнәкәрон уарзт ирон дзылләмә, фыдәлты зәхмә», — фыссынц иртасджытә. Темырболаты әмдзәвгәтә кәсгәйә, мах әмбәрәм, әңәгәлон бәстәм йә сәр чи фесәфта, уыдонән уым сәе хал, сәе бәндән кәй фәхауд, уый. Әнәбон, әнәбарәй кәй цардысты, канд уый наe поэты уәззузу хъуырдухәнты ахкосаг. Темырболат әмбәрста, ие 'мтуг адәмәй райгуырән зәххыл чи баззад, уыдон дәр бәллицаг уавәры кәй не сты, уый, кәй хъәрзынц паддзахы әффондзы бын. Уымән зәгъы йә әмдзәвгә «Дыууә 'мбалы»-ы.

*Нәе ис әмәе наe бәстәе
Мах Залымән ныууагъ там,
Рахастам ма наe сәртә.*

Сә разныхасы иртасджытә архастой, Саламты Мәхәмәт Барысбийән цы рәенхъытә әримысы («донайдзауты» ныхәстәй сә бахъууды кодта), уыдон. Әлборы-фырт зәгъы: «Авдәны зард» дәр «Сагъәстәу» адәм истой дзыхәй-дзыхмә, зарыдысты йә.

*Дәе түдже ртах кавказаг,—
Әнахъомәй туркагзәрдәе ма райс.
Налдын ыстәм ахъаззаг,
Махылдәе зәрдәе ма худәә.*

Әхсар әмәй Камал дардәр фыссынц Темырболаты, Къостайы әмәй Секъайы поэзийи хәстәгдинады тыххәй, раздәр ма уый тыххәй дзырдтой Нафи әмәй Дзуццаты Хадзы-Мурат. Әмә уый әппиндәр гурысвойаг наe: Темырболат әмәй Къостайы хъәрәй сдзурын кодта «адәмь трагикон уавәр», «сә

поэзийи сәйраг лейтмотив у хъарәг, сә дыууә дәр риссынц әмәк кәрзыңц адәмы уәззау рис әмәк әвидигә хъизәмарәй».

Разныхасы кәрон иртаеджытә әрцәуынц ахәм хатдзәгмә: иу цъитийә райгурыныц егъау цыхцырджытә, къәдзәхты бын фәхицәнтә вәййынц, бирә рәстәг сә алчи хибәрәй фәцауы, стәй та фәстәмә уәлзәххыл кәрәдзи ссарынц. Ахәм цъитидәттау у сә хысмәт Мамсыраты Темырболат, Хетәгкаты Къоста әмәк Гәдиаты Секъайән. Кәд ләгәй-ләгмә зонгә нә уыдысты, уәддәр сә дзурина — иу, дардмә дәр әмбәрстой кәрәдзи. Сә поэзийән дәр ис иу бынат — сә дзылләйы, ирон адәмы зәрдәйы...»

Берозты Батрадз йә уацы- радзырда Темырболаты фыд Осмәны әмәк йе 'фсымәртә Дзамболат, Хъамболат әмәк йә цыппар хойы царды хабәрттәй цыдәртә. Темырболаты фыд Осмән уыди Ирыстоны әлдәрттән сә каджындәртәй иу. Йә мәләты бонмә уыд «уарzon ләг йә иубәстаг адәмән». Уыди прaporщик. Уәрәсейы паддзахадән ард күы баҳордта, уәддәй фәстәмә иззәрдионәй архайдта йә күисты. Йә иззәрдион күисты тыххәй Осмәнән цалдәр хатты ләвәрд әрцыдысты хорзәхтә. 1818 азы йын инәлар Ермоловы бардзырдмә гәсгә Джызәлдоны былгәрон радтой зәххы хай, Дәргъәвсү комәй йын йә кәвдәсәрдтә әмәк фәрссаг ләгтимә уырдәм рализдыны бар күид уа, афтәмәй. Мамсыратә цы ран әрбынат кодтой, уый схуыдтой Осмәны номәй — Осмәнхъәу.

Осмәнхъәуы ма цардысты, йемә Дәргъәвсәй чи ралыгъд, ахәм мыггәттә: Мамсыратә, Гадзиатә, Кцойтә, Галастә, Гериатә, Дойатә, Бәтәгатә, Куындыхатә әмәк әндәр мыггәттә.

1859 азы Осмәнхъәу паддзахы әфсәйтә ныппырх кодтой. Фәлә Берозты Батрадз әргом нә дзуры, цәмән әрцыд уыцы әвирхъау хабар, уый. Иртасәг фыссы: «Уый тыххәй әндәр хатт радзурдзыстәм».

Куындыхаты Мүссәмә, Темырболаты мадыфсымәрмә (иртасәг әй хоны «Кавказы цы уырыссаг инәләрттә уыди, уыдоны уарзон») Берозты Батрадз кәсү тызмәг цәстәй. Ираттә Туркмә кәй алыгъдысты, уый ахкос иууылдәр иртасәг әвәры Куындыхаты Мүссәйил: «Куындыхаты Мүссә арәх цыди Брутмә. Йә хо уым кәй царди, канд уый тыххәй, мыйаг, нә цыд. 1859 азы ма уыцы хъәуы әрцардысты әлдәрттә: Санатә, Мамсыратә, Хъаныхъуатә, Дзантинатә, Тугъанатә, Әлдаттатә әмәк әнд. Гъе уыдонәй хаста йә ныфс Мүссә, Туркмә ализдыны хъуыдаджы мә фарс уыдзысты, зәгъгә.

Әмәк әцәгәйдәр уыцы әлдәртты хъәуәй бирәтә ныууагътои сә рапгуырән бәстә... Кәй зәгъын ай хъәуы, Туркмә ацәуыны тыххәи дәр Темырболаты мад Гаха Мүссәйи зондахастыл ныллаууыд әмәк тыххәй сразы кодта Темырболаты дәр».

1844 азы Бзарты Руслан раиртәста Темырболаты царды хабәрттә — Бетъырбухы әмәк Чугуевы. Мәскүы әмәк Дзәуджыхъәуы архивы гәххәттәтәм гәсгә уый сбәрәг кодта, Темырболат цы аз райгуырди, уый. Цәгат Ирыстоны Центрон Паддзахадон архивы гәххәттәтә иртасгәйә, Бзарты Руслан әрциди хатдзәгмә: поэты райгуырды аз у 1845. Ууыл раздәр сразы сты Гәдиаты Цомахъ, Хъодзаты Әксар әмәк Ходы Камал дәр.

Темырболат райста уырыесаг, европәйаг ахуырад әмәк уыдис ирон хәстон интелигенцийи фыццаг фәлтәрәй. Уымә гәсгә Темырболаты царды хабәрттә әмәк сәфәлдистад махән сты уәлдай цымыдисаг әмәк зонинаг.

1857 азы майрәмә мәйи 3 бон (Темырболатыл уәд цыди дыууадәс азы) нә фидәны поэт әмәк аст хохаг әмбалы ныццыдысты Бетъырбухмә. Цыппар боны фәстә Хәестон-ахуырадон хъуылдәгты сәйраг штаб арвыста «нымад хохәгты әнәхъом сывәлләтти» («малолетних детей почетных горцев») — Мамсыраты Темырболаты әмәк Куындыхаты Асләнбәдҗы — Павловы кадетон корпумсә. Темырболат әмәк йе 'мбәлттә уым ахуыр кодтой 5 азы әмәк 9 мәйи. Куындыхаты Асләнбег уыдис Темырболатән йә мадыфсымәры — Мүссәйи — фырт, Хъаныхъуаты Мамсыр та йә хәстәг Осмәны мадырдигъәй.

Җавәр предметтә ахуыр кодта Павловски кадетон корпусы Темырболат йе 'мбәлтимә. Уыцы фарстән дәр дәтты дзуапп иртасәг — уырыссаг әмәк фәсарәйнаг әвзәгтә: немыцаг әмәк францаг.

Бзарты Руслан йә уацы дзуры, Темырболат службә күид кодта Чугуевы уланты полчы, уый тыххәй. XIX әнусы кәрон Чугуев уыдис гыццыл уырыссаг уездон сахар. Темырболатимә полчы сә хәстон хәс әххәст кодтой ноджы «фонд хохаджы». Уый тыххәй Чугуевы уланты полчы гәххәттәты ис афицерты номхыгъд (арәзт әрцыд 1866 азы тъәндҗы мәйи 19 боны): «Поручик Сандыр-Ахмат-Козров (из горцев), поручик Батыр-Гирей Абулов (из горцев), корнет Темир-Булат-Осман - Мансуров (из горцев), корнет Мансур-Алдай Кануков (из горцев), корнет Астемир-Темурков-Боров (из горцев)».

Иртасәг дәтты дзуапп ноджы иу фарстән: кәд ацыди Темырболат Туркмә? Темырболаты әфсадәй суәгъед кәныны тыххәй бардзырд рацыди тәргәйтты мәйы 1 бон, 1866 азы. Фәлә уый ницәүыл дзурәг у. 1865 азы рухәны мәйы мухадзырты фәстаг къорд ахызтис уырыссағ-туркаг арәныл.

Темырболаты әмдзәвгәтә Ирыстонмә куыд аербафтыйдысты, уый тыххәй журнал «Мах дуджы» йә мысинаңтә радзырда зындгонд ирон әхсәнадон кусәг Дзагуырты Гуыбады. 1918—1925 азты уый уыди ахуыргонд секретарь Ирон историон-филологон әхсәнады. Йә мысинаңты Гуыбады зәгъы Бекир-Сами-Бей (Куындыхаты Муссәйы фырт, уәды Турчы фәсарәйнаг хъуыддәгты министр) куыд ссыди Мәскуйә Дзәуджыхъәумә әмәе йын куыд сарәзта фембәлд Байхъусәм Гуыбадыйән йәхимә:

«Бекир-Сами-Бей Мәскуйә Туркмә куыздәхт, уәд Советон Хицауадәй ракуырдта, цәмәй йын йә бәстәмә аңауыны бар радтой, бафәндид әй, йә ныййарджытә цы зәххыл райгүрдисты, уымән йә сәрәй акувын. Мәскуйы хицауад ын ахәм бар радта. Фәлә Ирыстоны партион-советон хицәуттә Мамсыраты Саханджери, Таболты Петка, Әфсәрәгты Марк әмәе иннаты нә бафәндид, официален фембәлд ын саразой, уый. Уынаффә рахастой, цәмәй фембәлд арәзт әрцәуа ирон историон-филологон әхсәнады. Әхсәнады сәрдар Әлборты Барисән бамбарын кодтой хъуыддаг, бафәдзәхстый йын арфәйи ныхас зәгъын дәр. Сарәзта иумәйаг әмбырд адәмөн ахуырады агъуысты... Әлборты Барис арфәйи ныхас ракодта иронуа. Бекир-Сами-Бей дәр бузныг загъта әмәе арфә ракодта адәмән. Иронуа афтә сыгъдәг дзырдта әмәе йәм бахәләг кәнән уыд, стәй дзуаптыг радта, әмбырды уәвдҗытә йәм цы фарстатә ләвәрдтой, уыдонән. Ләмбынәг фәдзырдта Турчы цәрәг ирәттән се 'взаг, се 'тъдәутты тыххәй. Фыццаг хатт поэт Мамсыраты Темырболаты кой дәр уый ракодта, фыста, дам, иронуа, йә фәстә, дам, бazzади бирә къухфыстытә. Йә хо, дам, цәры Трапезунды әмәе уымә сты. Тынг фидарәй загъта: зарәг «О нә хәхтә, нә бәстә» дәр ныффииста Мамсыраты Темырболат, В.Ф.Миллер куыд аенхъәл у, мә фыд Муссәйә ныффииста, зәгъгә, уый, дам, раст нәу. Мә фыдәй, дам, мәм бazzади боныг, уым ләмбынәг фыст сты, йә адәмөн Туркмә алидзыныл цәмән сразы кодта әмәе йәхәдәг дәр йә Фыдыбәстәйә әнәхай цәмән фәсис, уыдәттә. Бекир-Сами-Бей ацы әрмәг әрбарвитинаг уыди Туркәй. Ныр та, дам, уын ратдзынән Темырболаты әмдзәвгәтәй цалдәры

къопитә. Зәрдә кәмәи әвәрдта, уыдонәй иу дәр нә райстам.

Куыд загътон, афтәмәи Әлборты Барис уыд Әхсәнады сәрдар әз та-иә секретарь, әмә нә дыууәйән бахәс кодтой Темырболаты әмдзәвгәтә къопитә сисын. Мах дыууәйә ацыдистәм Бекир-Сами-Бейи фысымуатмә, уәдә кәд нә къухы бафтиккой әмдзәвгәтә къопитә, зәгъгә, фәлә нын дзы цалдәр бақастысты, әндәр сә маҳыл нә баууәндиди. Чысыл рәстәдҗы фәстә къопийә къопи рафыста Хъаныхъуаты Иналыхъ әмә сә радта Әлборты Барисмә. Уыцы әмдзәвгәтәм гәсгә фәзындысты Әлборты Барис әмә Гәдияты Цомахы күистытә фыццаг ирон поэт Мамсыраты Темырболаты тыххәй. Нәдәр мәнән, нәдәр Әлборты Барисән әндәр фебәлдтыйтә нә уыди Бекир-Сами-Бейимә. Нә цыды сәр уыди Темырболаты әмдзәвгәтә къухфыстытә әмә Куындыхаты Муссәйы боныг ракурын. Уәд нә къухы нә бафтыдисты, абон дәр сәничима райста, кәд сын историон нысанинәг ис, уәддәр».

Бынтон әрәдҗы — 1996 азы — фәзынди ног иртасән күист Темырболаты сәфәлдистады тыххәй. Ныффииста йә Сәлбигиты Тамир, әмә мәм равзәрын кодта цалдәр хъуыдыйы.

Куыд зонәм, афтәмәй «ирон айв литературајән йә равзәрән дуг фәсис, Мамсыраты Темырболат йә фыццаг әмдзәвгә куы ныффииста 1865 азы, уәд, Уәды онг ирон әвзагыл оригиналон уацмыстә, (нәдәр прозәйи, нәдәр поэзийи) фыст не 'рцыд», — фыссы «Ирон литературајы историйи» Джусойты Нафи. Әмә дардәр: «Мамсыраты Темырболаттәй райдырдта ирон профессионалон поэзи, әмткәй ирон литератураје, стәй дины хабәрттыл дзургә нә, фәлә адәмөн царды судзаг фәрстистыл зәрдәрисгә ныхасәй».

Нафийи хъуыдымә разы нәу Сәлбигиты-фырт. Уый йә хъуыды әргом кәнә афтә: «Определяя вклад Темирболата Мамсурова в развитие осетинской словесности, его обычно называют «первым осетинским поэтом» или «первым профессиональным поэтом Осетии». Первая оценка вряд ли может быть принята, так как Темирболат Мамсурев ни при каких условиях не мог быть первым поэтом, живя в середине девятнадцатого века среди осетин, имевших богатую устную традицию. Второе из приведенных определений призвано, по-видимому, уточнить первое, несостоятельность которого слишком очевидна».

Омә Мамсыраты Темырболат «фыццаг ирон поэт» кәй нәу, уый әппында дызәрдигаг нәу. Нафи уый тыххәй дәр зәгъыс «... фәлә цәмәй ноджы растдәр нывгонд уа нә айв литературајы».

турæйы рæзыны истори, уый тыххæй Мамсыраты Темырболаты размæ ракæнын хъæуы цыбырæй, йæ хистæр æмæ уый размæ чи ныффиста ирону æмдзæвгæтæ, уыцы ирон рухстauæг Колыты Аксойы тыххæй». Мамсыраты Темырболаты размæ Нафи æввæры Æгъуызаты Иуанейы æмæ Колыты Аксойы: «Колыты Аксо лæууы Æгъуызаты Иуанейæ Мамсыраты Темырболаты æхсæн. Стæй канд йæ кармæ гæсгæ дæр næ: ома уый уыд 48 азы кæстæр Иуанейæ æмæ 20 азы хистæр Темырболатæй. Ис се'хсæн æндæр бастdзинад дæр. Аксо дæр, Иуанейау, уыд рухстauæг, дины скъолатæ аразæг æмæ ахуыргæнæг, дины чингуытæ тæлмацгæнæг. Аксо дæр, Иуанейау, бæллыд йæ адæмы чырыстон дины фærцы рухсмæ ракæнынмæ. Аксо дæр, Иуанейау, фыста æмдзæвгæтæ, æрмæст сæ уымæй хъауджыдæр уый фыста йæ мадæлон æвзагыл, сыгъдæг ирон æвзагыл.

Ам Аксо æмæ Темырболат сты кæрæдзийл баст. Мамсыраты Темырболаты дæр уырныдта дин, æцæг уый пысылмон динyl хæст уыди, фæлæ уый дины кусæг næ уыд, нæдæр дины чингуыты сюжеттыл фыста. Æрмæст уый дæр, Колыты Аксойау, йæ уацмыстæ сфæлдыста йæ мадæлон æвзагыл, ирону, кæд уырыссагау иттæг хорз зыдта, йæ чысылæй йæ баҳьюмылмæ, кæд уырыссаг фæсивæдимæ уырыссагау ахуыр кодта, уæддæр».

Сæлбийы-фыртæн дызæрдыггаг у уый дæр æмæ Ирыстоны айв литератураjы иртаеджытæ Мамсыраты Темырболаты кæй хонынц «профессионалон поэт»: «Действительно, что понимается под словом «профессиональный»? Если оно употребляется в современном смысле (литератор, добывающий себе хлеб насущный с помощью творчества), то оно явно неуместно. Темирболат Мамсурев, что доподлинно известно, жил крестьянским трудом и своих трудов при жизни никогда не публиковал. Более того, он, вероятно, вообще и не думал о такой возможности. Если же под определением «профессиональный» подразумевать совершенство формы, вершины поэтического искусства, то и здесь мы далеки от истины. Стихи Мамсурева, бесспорно, подкупают своей искренностью, бередят душу тоской по родине, тяжёлым переживанием одиночества и крушения привычной благодатной жизни. С точки же зрения поэтического мастерства, они все же далеки от совершенства».

Зæгъæм, Темырболат «фыццаг ирон поэт» дæр næу, «профессионален поэт» дæр næу. Уæдæ йæ цавæр поэт «рахонæм»? Сæлбийы-фырт дардæр фыссы: «Стихи Мамсурева скорее наводят на мысль о фольклоре. Не случайно самое известное

его произведение — «Сагъæстæ» — попало на родину еще в конце XIX века и исполнялось как народная песня.

Его рифмы незамысловаты (как правило это глаголы, имеющие одну и ту же грамматическую форму, ср.: næ куырдтой... нæ куымдтой; хастон — дардтон), а иногда и вовсе отсутствуют. Приведем пример:

*Дысон-бонмæ бафынæй
Ме уæнгтæ нæ куырдтой,
Мæ цæстытæ дзагъыраjай
Æрçыынд кæнyn нæ куымдтой.*

Акса-ма, Темырболатмæ хуызæнæн рифмæ дæр næй, чи йæм ис, уыдон та хуымæтæг, уырыссагау «незамыловатые, или их вовсе нет». Уымæн дæр Сæлбийы-фырт ссардта аххосаг ома, дам, Темырболаты æмдзæвгæтæ цал æмæ цал хатты æрçыдысты искæй къухæй фыст, къопитæ сæ цал хатты систой, æмæ, дам, къопи чи иста, уый-иу йæхирдыгонау «толковал и понимал неясные места, стараясь приблизить нас к авторскому замыслу».

Æрмæст уый аххосæй, «в результате постоянных и многочисленных конъектур творчество Мамсурева приобрело характерную для фольклорных произведений текучесть, а его издатели всякий раз невольно становятся соавторами».

Сæлбийы-фыртæн йæ зæрдæмæ нæ цæуы, 1982 азы цы чиныг рацыд мыхуыры Дзæуджыхъæуы, уый йæ аразæг куыд сарæзта æмæ Темырболаты текеттæм цы фиппаниæтæ ныффиста, уыдон (дæнцæг, æмдзæвгæ «Дыууæ 'мбалы»).

Дардæр иртасæг фыесы йæ уацы: «Мы могли бы считать его (Темирболата Мамсурева. — М.А) первым из осетинских народных поэтов, который записал (бахахх æй кодта Сæлбийы-фырт.— М.А.) свои стихи и имя которого сохранила для нас история, но такой ответ был бы поспешным, поскольку оно оставляет без внимания самое главное достижение Мамсурева... Даже самое общее знакомство с его творчеством... дает основание утверждать, что он по праву может быть назван "реформатором народной осетинской поэзии".

Темырболатæн йæхи къухæй фыст æмдзæвгæтæ мах нæ зонæм, чи нæм фæхæццæ дард Туркæй æмæ къопитæ кæмæй систа Хъаныхъуаты Иналыхъ, уыдон дæр, чи зоны, йæхи къухæй фыст нæ уыдисты.

«Реформатор народной поэзии» дæр æй цæмæн рахуыдта иртасæг, уый бæрæг næу. Йæ æмдзæвгæтæ: «О, мæ Хуыщау!»

фыст у күывды хузы, «Авдәны зард»—авдәны зарәджы хузы, «Сагъастә» —хъарәджы хузы. Ёмә кәцы поэт нағыста ие 'мдзәвгәтә хъарәджы, күывды бындурыл кәнә фольклорон мотивтыл?

Үәдә раст нағ үүдисты Нафи дәр, Камал дәр, Ёхсар дәр, Уарзиаты Вилен дәр, Темырболаты фыццаг ирон профессионалон поэтыл кәй нымадтой, уымәй? Фәлә цыма уыдон дәр әмбәрстой, әнә адәмон бындурај, әнә адәмон сферлдыстадај поэтикон ныхасән цард кәй нағ үүдис, уый

11 әмдзәвгәйи йеддәмә нағ нағ фәхәццә Темырболаты сферлдыстадај. Кәмдәр дард Турчы, чи йә зоны, кәмә сты Темырболаты хәстәджытәй йә инна әмдзәвгәтә әмә инна гәххәттыта. Уыдон абор нағ къухы куы уаиккай, үәд дызәрдиггаг нағ уайд Темырболаты «профессионализм».

Цы уац мыхыр кәнәм ацы номыры, уый ист у фәсарәйнаг журнал «Горцы Кавказа», -йә. Журнал уыди Кавказы хохәгты адәмон партийи оргән, цыди дыууә әвзагыл: уырыссаг әмә туркаг, иуәй-иу әрмәдҗытә, уәлдайдәр әмдзәвгәтә, мыхыр кодта ирону дәр (латинаг дамгъәтәй). Чи үүдисты журналы автортә? Не 'мзәххонтә — Цәллыкката Ахмәт, Байтүгъанты Барысби, Билатти Бало, Куындыхаты Айтег, Хъуылаты (Хъулаты) Адылжери әмә Адылбек, Куындыхаты Бечырби (уәлдәр йә кой кодтам), Дзантиаты Дзамболат, Фәрниаты Салуат әмә, фәсномыгәй чи фыста, уыдон: Батчери, Арслан, Барысби, Хъази-Хан әмә әнд.¹⁰

Уац авторы бәрәг у... Зонәм ын әрмәст йә фәсномыг Арслан. Фәлә ирон кәй у, уый гурысхајаг нау.

1994 азәй нырмә уал әвәрд уыди мағ раебыны: нағ Ыын ардтон тәлмацгәнәг туркаг әвзагәй. Ныр ай раивта әрыгон ирон ләппу, цалдәр азы размә каст фәци Бетъирбухы паддзахадон университет: Къудухты Альберт. Кусы Цагат Ирыстоны паддзахадон университетты скәсәйнаг әвзәгты кафедрәйи ахуыргәнәгәй, студенттән амоны туркаг әвзаг, фыссы наукой-иртасән куыстытә. Ёнәзивәгәй әмә тынг цымыдисәй бавнәлдта Альберт Арсланы уац тәлмац кәнүнмә. Арфә Ыын кәнүн уый тыххәй, нағ зәрдә Ыын зәгъы стыр әнтүистытә йә педагогон әмә иртасән куысты.

ЛИТЕРАТУРӘ

1. **ХЪАЛТУРАТЫ** Бидзина. Сәзәрдәтә ахастой Кафказ. Мах дуг, 1995, № 9.
2. **ДЖУСОЙТЫ** Нафи. Нәзәрәджы райдиан // Критикой уацты әмбырд-гонд: Ирон литературәйи ахуыргәнджытән әххуысгәнән чиныг. Дзәуджыхъәу, «Ир», 1992.
3. **ХЪОДЗАТЫ** Ёхсар, ХОДЫ Камал. Ирон фыццаг зарәггәнәг. Чиныг «Мамсыраты Темырболат. Ирон зардҗытә». Орджоникидзе, «Ир», 1982.
4. **БЕРОЗТЫ** Батрадз. Мамсыраты Темырболаты фыд әмә әфсымәртә. Рәестрдинад, 1995, 29 ноябрь.
5. **БЗАРОВ Р.С.** Темирболат Мамсурев в Петербурге и Чугуеве. Ирон литератураз әмә фольклоры фарстатә. Дзәуджыхъәу, 1984.
6. **ДЗАГУЫРТЫ** Гуыбады. Ирон историон-фольклорон әхсәнады тыххәй. Мах дуг, 1993, № 11 -12.
7. **САЛБИЕВ Т.Х.** О Темирболате Мамсуреве. Осетия XX век. Научно-популярный альманах. Владикавказ, 1996. Выпуск 1.
8. **ДЖУСОЙТЫ** Нафи. Ирон литература?. Астәуккаг скъолайы 8 къласы ахуыр-гәнән чиныг. 5-әм рауагъд. Цхинвал. Рауагъдад «Ирыстон», 1987.
9. По-турецки статья называется: «Маншурати Темирболат. Ватаниндан узакластирилмис бир сайр». Уац мыхырғонд әрцид журнад «Горцы Кавказайы», 1933 азы 37 номыры.
10. Бәлвырдәр журнал «Горцы Кавказайы» тыххәй бакәсән ис: Мзокты Асләнбек. Фыдыбәстәй – әнә хай. Мах дуг, 1995, № 10; Мзокты Асләнбек. Фәсарәйнаг ирәттә әмә се сферлдыстад. Мах дуг, 1997, № 2.

МАМСЫРАТЫ ТЕМЫРБОЛАТ

Мамсыраты Темырболат у, йә фыдыбәстәйә чи фәиппәрд, ахәм поэт. Кәд ие сфәлдыстады иу чысыл хай мыхуыргонд әрциyd, uәddәr Кавказы Темырболат зындгонд у ахәм номәй. Йе сфәлдыстад тәлмац кәнныны хъуыддаг йә фыдыбәстәйы цы уавәры ис, уый дәр бәлвyrд нау. Афтәмәй та поэты сфәлдыстад, нә нацийы рәзтән тынг ахсджиаг у.

Мамсыраты Темырболат у черкесты иу хай —ирәттәй. Уый райгуырди 1845 азы Терчы фидармә — Терек-Калемә (Владикавказмә) хәстәг хъәу Джызәлү. Джызәл ныртәккә у стыр ирон хъәу. Уәды рәстәджы та дихтә уыди хицән чысыл хъәутыл. Уыцы хәйттәй иуы цардысты Мамсыратә. Йә сывәллоны бонты фыццаг хай Темырболат арвыста Джызәлү. Стәй йә фыд Осмән йә бинонтимә әмә фидәны поэтимә алыгъди Терчы рахиз фарсмә — Бруты хъәумә. Уәды рәстәджы Цәгат Кавказы зындгонд уыди Куындыхаты Муссә. Уый аххуысәй Темырболат Бетъирбухы каст фәцис әфсәддон скъюла әмә сис афицер.

Фәлә йә знаджы 'фсады службә кәннын нә фәндид әмә 1865 азы 20-аздзыдәй йә бинонтә әмә җендәр хохәгтимә алыгъди Туркмә. Уым Анатолий әрцарди, Сивасы вилаетмә чи хауы, ахәм хъәу Токаты. Поэт йә царды бонтә арвыста уыцы хъәуы, мәлгә дәр акодта уым 1898 азы.

Мамсыраты Темырболаты царды хабәрттә нәм әрхәецә сты, поэты чи зыдта, уыдоны ныхәстәй. Темырболаты зонгәтә дзырдтой, уый йә фыдыбәстә кәй нә ферох кодта әмә йә аеппынәдзухәй кәй мысыди.

Темырболаты сфәлдыстад баст у йә нацийы историйы тәккә әвирихъаудәр хабәртимә. Уый фыссын райдыдта ив-

гъуыд әнусы 60-йәм азты. Уәд фәци, бирә азты дәргъы чи ахаста, уыцы кавказаг хәст. 1859 азы Гунибы стыр бәлләхтимә ахицән нә хәст уырысы әфсадимә. Ахицән Шамилы хъәбатыр дуг дәр. Нә фыдыбәстәйы скәсән хай нын уәззау рәхыстәй куы сбаста, уәд хинәйдзаг знат райдыдта ныгуылән хай — Адыгейы бәстә — куынәг кәннын. 1864 азы Ныгуылән Кавказы фәстаг «әнәбасәтгә» Адыгейы уырыссәгтә бацахстой әмә уыцы хъәздыг әмә дидинәгкалгә бәстә зәххимә сәмхәцә кодтой.

Милуанәй фылдаr черкесаджы Ныгуылән Кавказы сә райгуырән бәстә ныууагътой әмә Туркмә алыгъдысты. Сә мулк әмә сә хәдзәрттә сын уырыс ныппапылой кодтой. Черкестәй Кавказы цы чысыл хай бazzад, уыданы уырыесәгтә тыхмийә әрцәрүн кодтой хицәнтәй, сә алыварс та сын хъазахъяг хъәутә сарәзтой. Уәрәсе тарсти уыцы чысыл хайә дәр әмә йә фәндиди, фидәны мыйаг черкестә куы базмәлой, уәд сә йәхи бахъахъянын.

Уәрәсе Ныгуылән Кавказ куы басаста, уәд райдыдта «цардхуыздәргәннән» мадзәлттә аразын, «уагәвәрд, закъон әмә цивилизации» әвәрүн. Уәрәсе уыцы «хуыздәргәннән уынаффәтә» Скәсән Кавказы — Кәсәг, Ирыстон, Цәцән әмә Дагъистаны — сәххәст кодта. Ам та черкесты сә фыдызәххәй систын кодтой, әмә уыданән сә фыдәлты стәгдартә цы уәлмәрдты уыдысты», уым әрцәрүн кодтой хъазахъя. Сәдә мин әдхотых хъазахъяджы әрвист әрциyd Терчы былгәрәттә әрцәрүн кәнныны тыххәй.

Сә зәхх әмә сә райгуырән бынәттәй чи фәхицән, әнәкәрон хәститәй чи скүнәг әмә әгуыдзәг уавәрмә чи 'рциyd, уыцы хохәгтыл сәвәрдтой диссаджы уәззау хъалон. Хицауады әфхәрдән нә уыдис кәрон. Алы уырыесаг салдат дәр, алы уырыесаг афицер дәр йәхи әнкъардта уәлахиздзуатыл әмә хицаутыл әмә йә хәсыл нымадта хохәгты әфхәрүн.

Ахәм зын рәстәджыты адәмы 'хән Ныгуылән Кавказы райгуырди Туркмә лидзыны хъуыды. Уыцы хъуыдыны хицау чи уыди? Уый провокаци кәй уыд, ууыл дызәрдиг кәннын нә хъәуы. Быnton бәлвyrд у, Уәрәсейи хицауад сусәгәй кәй ардыдта адәмы Туркмә лидзыныл. Уый фәрцы Уәрәсе иуәй зәххытә сәрибар кодта хъазахъя, иннәмәй та «тәссаг» әмә әппинәдзух систынмә цәттә хохәгтәй йәхи бахизыныл архайдта.

1865 азы уалдзәджы цәцән, ир, мәххъяел, кәсәг әмә дагъистаны адәмтә Туркмә лидзәг систы. Сә фыдыуәзәг чи

ныуугъта ёмæ ёбэрæг фæндагыл чи слæууыд, уыцы дæстгай миңтæм Турчы цы 'нхъæлмæ каст?

Кавказы ирæтти 'хсæн уыцы рæстæгæй бæззади зарæг:

Ой, ёмæ уырдæм!
Истамбулмæ цæудзыстæм.
Уым урс дзулимæ мыд хæрдзыстæм,
Уым пырындзджын хæринæтæй цæрдзыстæм,
Уым сæрибарæй нæдин кæндзыстæм.
Ой, ёмæ уырдæм!

Чызджытæ та хъазгæйæ зарыдысты:

Мах уым паша-мæйттæ кæндзыстæм.

Сæ мæгуыры уæргæтимæ лиðзæг адæм уæрдæттыл азмæлышты хæстон-гуырдзиаг фæндагыл... Тифлис... Уæрæс-Турчы арæн... Хъарс... Зын ёмæ ёнкъард фæндаг.

Нæ поэт йæхæдæг уыди лиðзæг адæмимæ ёмæ йæхи цæстæй уыдта знаггадхæссæг политикæ. Уый йæ бинонтимæ Уæрæсейи хицауды тыхмитæй алыгъд йе'мдин ёмæ æфсымæрон Туркмæ фервæзæн бынат ссарынмæ.

Туркмæ лиðзыны бæллæхтæ поэт равдыста йе'мдзæвгæ «Дыууæ ёмбалы»-йы. Дыууæ ёмбалæй иу ас лæг у, иннае — æрыгон. Фæндагыл цæугæйæ ныхæстæ кæнынц. æрыгон хистæрмæ бахатыд, цæмæй сæ фæндаг фæцыбыр кæныны ёмæ æрхæндæгæй фервæзыны тыххæй, исти радзура:

Ды.мæхистæр, ёнкъарддæ,
Æгæр кæнис тынгсагъæс.
Лæгæй бæсты куы цардтæ.
Уæд-та радзур иу таурæгъ.

Ныр куы баис мæ фæндайаг,
Уæд мын хъæрæй ныzzарис, —
Цыбыр кæниид нæ фæндаг,
Ноджы сагъæс нæ уадзис.

Зæронд фæндаггон ын дзуапп дæтты.

Къæрдтæ, дихтæ бaiстæм,
Сæфы, сæфы нæ фæстаг.
Æрсагъæс кæндæхæдæг:
Чи нæ хъæрзы Сыбыры,
Чи нæ бæззад нæ бæсты.

Oxx! Мe 'взаг куы бахус,
Фæлæ мыл дзурын кæм сагъуыд,
Уым мæм æххæст æрбайхъус:
Зæронд мæнгæн нæ ралыгъд.

Нæ расты дуг куы рцыди,
Алчи зæххыл ныддæлгом.
Цæссыг тугæй æрцыди,
Зæрдæ фенçылыд, ныиффæлурс.

«Онæхæхтæ, нæ бæстæ!—
Нæ хистæртæ куы сдзырдтой, —
Цард н'агурæм уæ фæстæ!»—
Тынг сæхуыддæг куы скыттой.

Æмæ йæ ныхас дардæр кæны:

Уыцы ран зынæй кæй федтам,
Уыдон се 'ппæт чи зоны?..
Мингæйттæй-иу ныгæдтам
Æнæ мæрддзагызмисæй.

Бон-иухурмæ сæф тыстæм,
Æхсæв та-иу-узалмæ.
Райсом та-иу цыдыстæм
Бæгъæввадæй дард ранмæ.

Ыстонг ёмæ бæгънæгæй
Зæрдæ хуылфы цæф тыди.
Нæ цард ысси кæрдæгæй, —
Хæринаг ма кæм уыди!

Поэтæн Уæрæсейи хицаудмæ йæ ахаст у тынг æппæрцæн

Цæй, дардыл цы дзураэм?—
Нæ ис ёмæ нæ бæстæ
Мах Зальмæн ныуугъ там,
Рахастам ма нæ сæртæ.

Не знаг цыди нæ фæстæ,
Раст нæ наумæ куы тардта.
Уый Хуыцау æй æдæрсæг
Мах наумæ куы калдта.

Поэт йæ райгуырæн бæстæ нæ фeroх кодта, уый бæрæг у йе'мдзæвгæ «Авдæны зарæгæй». Æмдзæвгæы Темырболат фæдзæхсы чысыл сабийы, йе уæнгты кавказаг туг кæй хъазы,

уый цәмәй ма ферох кәна. Йә фыдыбәстә у йә царды рухсдәр нысан. Ие сферлыштады сәйраг хъайтартә сты йә наци әмәй йә фыдыбәстә. Афтә зыны, цымы поэты әндәр ницы 'ндаевта, әндәр дзырдтә не скардта йә зәрдәйы. Поэт аппынәдзух дзуры:

О нә хәхтә, нә бәстә!
Күнд ма цәрәм уә фәстә?

Әрмәст Темырболат нә хыиг кәны әцәгәлон бәстәйи. Әпрат хохәгтә дәр ахәм цардәй цардысты. Дзырдтой, зәгъгә-иу исчи Кавказмә күң цыдис, уәд-иу ыл стырәй-чысыләй әрәмбырд сты әмәй йәм хатыдысты, цәмәй фәстәмә зәхгәйә иу чысыл зәхх рахәсса йемә.

Мамсыраты Темырболат әцәгәй дәр у нә нацийы трагеди равдисәг поэт. Уый йәхи цәститәй федта нә хотә әмәне 'фымәртты хъизәмәрттә.

Йе'мдзәвгәты чысыл хай («Сагъәстә», «Дыууә 'мбалы», «Авдәны зарәг» әмәй әндәртә) Кавказы мыхуыргонд әрцыдысты.

Нә хъустыл күнд әрцид, афтәмәй йе'мдзәвгәты къух-фыстытәй бирәтә сты алы адәймәгтәм. Советон дуджы уыдонән раудзән нә уыди, кәд Темырболаты ном хъуистонд уыдис, уәддәр. Күнд загътам, афтәмәй Мамсыраты Темырболаты әмдзәвгәты иу хай ис Турчы цәрәг ирәттәм. Кәд уый әцәг у, уәд сә хъәуы әрәмбырд кәнын. Уыдон хъумәе рацәуой хицән чинигәй кәнәе та сә мыхуыры раудзын хъәуы журнал «Кавказский горецы».

БЕККУЫЗАРТЫ Хадзы-Мурат,
ТОТОЙТЫ Феликс

ДЗАНАЙТЫ АХУЫРГОНД

90

азы сәххәст Ирыстоны интеллигенцийы уәздандәр минәвәрттәй иу —Дзанайты Дкимы райгуырдыл. Уый фәдил мах фәндү Акимән йә бирә хәләрттә әмәе зонгәтән сә цәститыл сә уарзон адәймаджы сурәт ауайын кәнын. Чи нә йә зыдта, уыдон та йын уадз әмәй йә царды фәндагимә базонгә уой, чи зоны йә истәмәй бафәзмой. Ахуыргонд-историк йә царды сәйрагдәр нысанән равзәрста райгуырән Ирыстоны историйы, уымә әпрат Цәгат Кавказы адәмты историйы әбәрәг фарстытә раиртасын әмәе сә адәмы размә рахәссын. Уыцы әвәллайгә күстүл баст уыдисты Дзанайты-фырты царды хуыздәр бонтә, И уыцы әвәллайгә күист ын йә тыхыл тых әвәрдта, йә цинил— цин.

Райгуырди Дзанайты Аким Туалгомы, Сындысәр, зәгъгә, уыцы гыщыл хохаг хъәуы мәгүүр зәхгуыстгәнәг бинонты 'хсән. 1911 азы сә бинонтә хохәй ралыгъдысты быдырмә әмәе әрцардысты Хъәдгәроны. 1918 азы фыд амард әмәе Акимы хъомыл кәныны хъуыддаг әрхауд әффымәртты къухмә. Раджы, тынг раджы бавзәрста Аким царды уәз: скъолайы ма ахуыр кодта, афтәмәй сәрдү мәйтү цыди фыйайа, кодта алыхуыз он хәдзары әмәе быдыры күститә, 1924 азы сси фәском-цәдисон, уымәй иу аз фәстәдәр скъола каст фәцис әмәе бацыд Цәгат Ирыстоны педагогон техникуммә. Ам, техникумы, йә хәрзәгъдау әмәе хорз ахуырәй йәхимә әркәссын кодта йе'мбәлтти дәр әмәе ахуыргәндҗиты дәр. Уайтагъд әй равзәрстой фәскомцәдисон организацийы секретарәй әмәе, күнд фәзәгъынц, фәсивәдән сси уд әмәе цәст.

Ам әнәзәгъгә нәй иу хъуыдаджы тыххәй: цәвитетон, Аким бирә уарзта зарын, уыдис ын рәсугъд, тыхджын хъәләс, әмәе-

иу арæх зарыди, әмдзæræны йе 'мбæлттæн дæр әмæ хæдар-хайгæ къордты дæр. Уыцы рæстæджы театр бацæттæ кодта, Виктор Долидзеы оперæ «Замирæ». Оперæ фыст уыд ирæтты цардæй ист сюжетмæ гæсгæ. Раст йæ равдисыны хæдразмæ фæрынчын солисттæй иу. Режиссер әмæ композитор удаист фесты — цы ми ма бакæной—хуынды гæххæттытæ арвист әрçыдысты, хъусынгæнинаæттæ фехъусын кодтой хабар. Афтæмæй сын чидæр Акимы кой куы ракæнид. Ссараптой йæ, байхъуыстай йæм әмæ йæм бахатыдысты. Лæппу сразы әмæ, куыд дзырдтой, афтæмæй иттæг хорз сарæхсти зарынмæ дæр әмæ хъазынмæ дæр.

Йæ хъуыддæттæ хорз цыдысты техникумы, фæлæ материа-лæн агъдауæй иугæндзон хъуæттæ кæй айяæфта, уымæ гæсгæ йæ йæ ахуыр ныуудзын бахъуыд. Ацыди г. Закаталы, зæгъгæ, уырдæм әмæ уым æхсæрсыгъдæггæнæн заводы куыста кусæг-лыстæггæнæгæй. Куыста әмæ йæхи цæттæ кодта институтмæ бацæуынмæ. Імæ 1930 азы сси, уæд, уыцы аз Хъазаны чи байгом, уыцы политехникон институты студент.

Уый уыди ног рæстæг. Фæсивæд тындзында ахуырмæ, къухтæм иста царды рохтæ, уыдта, цард цæдджинагау куыд фыхт, әмæ йæ уд хъардта размæ цæуыныл. Бирæ фæрахъуы-ды-бахъуыдый фæстæ Дзанайы-фырт әрçыд ахæм зондмæ: хуыздæр уайд гуманитарон наукæтæ ахуыр кæнын. Рæхджы цын бар лæвæрд әрçыд Мæскуымæ раивынæн. Ам йæ зæрды уыд университеты историон-филологон факультетмæ бацæуын, фæлæ университеты бынат нæ разынд әмæ уæд бацыди Г.М.Кржижановский номыл пъланон институтмæ. Ахуыр кодта наукой-иртасæн куыст нывæндæн факультеты. Иста хæрз гыç-цил стипенди, нæ иуырдæм æххæст, нæ иннæрдæм, уæддæр йæ дыстæ арф бафæлдæхта әмæ райдидта биноныгæй ахуыр кæнын. Ацы институты әрçыд, Ирыстоны историографийи йæ кой дæр кæмæн никуы счындауыд, ахæм хъуыддæг. 1933 азы Аким институты фæскомцæдисы бюрои уæнг уæвгæйæ уыд æвдисæн, уыцы бонты партийи цы стыр змæлд уыди, историйи, партийи рæнхъытæ сыгъдæггæнæн, зæгъгæ, ахæм номимæ чи бæззад, уымæн. Ацы институты бахъуыди уыцы сыгъ-дæггæнæныл ахизын бæстæйы зындгондæр разамонджытæй иу—Н.И.Бухарини. Аким уыди уыцы әмбырды әмæ дзы никуы ферох сты, Бухарини цæмæтты фарстой әмæ сын уый цы дзуаппыта лæвæрдта, уыдон. Тынг фæцыдысты йæ зæрдæмæ Николай Иваны фырты ныхæстæ, уæлдайдæр афтæ кæй дзырдта, ома, дам, наукой-иртасæн куыстæн хъуамæ карз арæнтæ

æвæрд ма цæуа, хъуамæ фылдæр сæрибар лæвæрд цæуа сфаелдыстадон куыстæн, хъуамæ партион-административон оргæнтаæ әндæр цæстæй кæсиккой ахуыргæндты иртасæн куыстытæм, хъуамæ лæмбынæгдæр каст цæуид сæ домæнтаæм.

Уæд ныры Кировыхъæу «Бухарино» хуынди, уымæ гæсгæ Аким хионы цæстæй кasti Николай Иваны фыртмæ, йæ ныхæстæ дæр ын йæ зæрдыл афтæ бæстон уымæн бадардта.

Йæ ахуыры хъуыддæг хорз кæй цыди, уымæ гæсгæ ма æртых-каг курсы ахуыр кодта, афтæмæй ын йæ бæрны бакодтой политэкономийæ лекцитæ кæсын Сызгæрины институты әмæ Дзидзайы институты студенттæн.

Институт каст куы фæци, уæд цалдæр мæйы акуыста Хус-сар Ирыстоны ЦÆК-ы. Уырдыгæй йæ акодтой Сырх æфсадмæ әмæ дзы афæдзы фæстæ афицерæй сыздæхт. Уыцы аз, ома 1935 аз ныллаууыд экономист-иртасæдджы куысты Грознайы нефты наукой-иртасæн институты. Уыциу рæстæг лекцитæ кasti горæты техникумты.

1936 азы сентябрь мæйы Аким сси Цæгат Кавказы наукон-иртасæг институты аспирант. Институт уыди Пятигорски. Аспирантурæйы Аким ахуыр кодта Цæгат Кавказы адæмты ис-тори. Гье, афтæ ныллаууыди истори ахуыр кæныны фæнда-гыл. Імæ-иу арæ дзырдта - историйи ахуыргæнæгæй кусын әм никуы цыд, æдзух дæр æй фæндыди историйи наукæйы цы бирæ æнæлыг әмæ æнæмбæрст фарстыгæтæ ис, уыдон иртасын әмæ биноныг кæнын, 1937 азы хæлд әрçыд, Цæгат Кавказы наукой-иртасæг институт, әмæ Дзанайы-фырт сси Цæгат Иры-стоны наукой-иртасæг институты аспирант. 1939 азы каст фæци аспирантурæ әмæ уыцы институты бæззади кусынмæ — куыста, ахуыргонд секретарь кæй хонынц, уымæй әмæ кasti лек-цитæ пединституты студенттæн. 1941 азы фыст фæци йæ кан-дидатон диссертаци ахæм темæйыл «Дыгургомы хæхты зæхх куыд уæрст цыди феодалон уавæрты». Фæлæ диссертаци бахъ-ахъхæнын йæ къухы нæ бафтыд. Афицер кæй уыд, уымæ гæсгæ йæм æрсидтысты Днепропетровскмæ йæ хæстон дæсны-йад фæбæрzonдdæр кæнынмæ. Уым æй æрæйæфта хæст. Хæцæг æфсады фæци 1942 азы апрелы мæймæ. Уæд, 3 апрелы горæт Велижы бынмæ уæззау цæф фæци, æгас зымæг әмæ сæрд хуыссыд Астæуккаг Азийи госпитæлты, стæй хæцæг лæгæн нал бæззыд әмæ йæ ссæрибар кодтой. Ирыстонмæ куы сыздæхт, уæд куыста Совнаркомы аивæдты хъуыддæгты управленийи хицауы хæдивæгæй. 1945 азы Азербайджаны пад-дзахадон университеты бахъахъæдта, хæсты размæ кæй ныф-

фыста, уыцы диссертаци. Йæ сәрмагонд оппоненттæ Б. Скитский, С.С. Сумбатзаде аэмæ иннæтæ стыр хорзыл баннымадтой диссертаци, аэмæ Дзанайты Акимæн лæвæрд æрцыди историйы наукæты кандидаты ном.

Уыцы бонты Аким тынг бахæлар номдзыд ахуыргонд-историк Кокиты Георгиимæ. Уæд Кокийы-фырт разамынд лæвæрдта, Цæгат Ирыстоны АССР-йы истори ныффиçсыш хæсгонд кæмæн уыд, уыцы ахуыргæндты къордæн. Уыцы къорды уыди Дзанайты Аким дæр. 1949 азы газет «Социалистическая Осетия»-йы рацыди рецензи Кокиты Георгий куыстытæй иуыл — «Туккаты С.А— ирон этнограф», зæгъгæ, ууыл. Рецензи уыди цыыфкалæн, кæрæй-кæронмæ зыгъуыммæ кодта Георгий хъуыдтыæ. Бæрæг уыди — рецензи фыст æрцыди кæйдæр амындмæ гæсгæ. Тæссаг хъуыддаг уыди, фæлæ Барис Скитский аэмæ Тотойты Михал сֆæнд кодтой Кокийы-фырты рæстад бахъаххъæнин. Бирæ хъуыды кæнин næ бахъуыди Акимы дæр — уый дæр æрлæуууди Георгий хъаххъæнджыты фарсмæ. Æмæ уыцы рецензи ЦИНИИ-йы ахуырадон советы куы æвзæрстoy, æнауæрдон аэмæ æнæджелбетт хуызы куы сæстoy чиныджы авторы, уæд ма аэмбырды кæрон ПÆК-ы сæрдар М.И. Калининский аэмæ министрты Советы сæрдар Гæззаты А.П. хицæнæй басидтысты Тотойы-фыртмæ аэмæ ма сæ ноджыдæр иу хатт гуымиры хуызы фæфарстoy, фефхæрдтой ма сæ.

1952 азæй 1953 азмæ Аким куыста пединституты историйы кафедräйы хицауæй, стæй йæ уыцы аз сæвæрдтой ЦИНИИ директоры хæдивæгæй.

Уыцы азты фæзынди ног змæлд Кавказы историографийы. Уыцы змæлд райдытда, Азербайджаны компартийы фыццаг секретарь Багиров М.Д журнал «Большевик»-ы цы уац ныммыхуыр кодта, уымæй. Уац уыди мæнгнаукон, уый раст не 'вдиста, Дагестан аэмæ Цæцæны адæмон-сæрибаргæнæн хæст (1817-1864), æндæр цæстæй кæсын кодта Багиров Шамилæн йæхимæ дæр. Ныр уыцы хуызы æркæсын домдта республикæйы хицауад Ирыстоны историографимæ, сраст кæнин, дам, хъæуы, цы рæдыдтыæ æрцыди, уыдон. Уыцы змæлды уылæнты бахаудтой Ирыстоны историктæ се 'ппæт дæр. Иуахæмита, Дагестаны цы конференци уыд, уырдыгæй куы ærbazdæхтысты, уæд Тотойты Михал аэмæ Дзанайты Акиммæ фæдзырдтой обкомы бюромæ, аэмæ сæм фыццаг секретарь дзæбæх куы бавзыстытæ кодта, афоныл, дам, уæ рæдыдтыæ цæуылнæ раст кæнут, уымæ Тотойы-фырты цыдæр дам-думтæй куы азым-

джын кодта, уæд Аким фестад æмæ æгас бюроны уæнгты æхсæн айхъуыст йæ мæстæлгæд хъæр: «Профессор Тотойы-фырт афтæ никуы загъта!»

Кокиты Георгий æрцахстой, фæлæ Цæгат Ирыстоны АССР-йы историйы чиныг ныффиçсыны куыст næ бanniцад. Ёцæг хицауады куыд фæндыди, афтæ тæгъд næ цыди куыст. Уæд обкомы фыццаг секретарь чиныг бацъапп кодта ахуыргæндты æнæфæуд фыстытæй аэмæ йæ Мæскуымæ арвыста. Уымын ссаардта редактор дæр. Чиныг куыддæр рамыхуыр кодтой, афтæ дзы иу экземпляр сæрвистой Акиммæ, куыд институты директоры хæдивæгмæ, куыд историкмæ, чиныджы автортæй иумæ. Дзанайы-фырт чиныгмæ æркаст аэмæ ныффиçста рецензи. Рецензи куыд амыдта, афтæмæй чиныджы уыди бирæ алыхуызон наукон аэмæ политикон рæдыдтытæ. Уый аххосæй чиныг æхгæд æрцыди — æддæмæй йæ нал рауагътой типографийæ. Ёрмæст дзы уыцы иунæг экземпляр баззади — уый аборн дæр ис Акимы хæдзары. Чиныджы уæлæ ис фыст Акимы къухæй: «Ацы чиныг у, тиражæй цы иунæг экземпляр баззади, уый. Тираж дунейы рухс нал федта, æз дзы бирæ рæдыдтытæ кæй бanniмадтон, уый тыххæй. Рецензийыл сæ къухтæ бавæрдтой Абайты В.И., Е.И.Крупнов, А.В. Фадеев». Фысты бынмæ — Акимы къухæвæрд аэмæ йæ ныффиçсыны аз аэмæ мæй — 1987 аз, тъæнджымæй.

Аким бирæ азты дæргъы куыста докторы диссертацийыл — «Цæгат Ирыстон фыццаг уырыссаг революцийы азты», зæгъгæ, ахæм темæйыл. Фæлæ йæ кæронмæ ныффиçса, уый фадатын næ уыди — куыстытæ аэмæ йæ æхсæнадон хъуыддæгтæ къуылымпы кодтой. Афтæ уыд аэмæ уæлдæр хицауад иу директивон темæ иннæтæй фæдышыл æввæрдта ЦИНИИ-йы раз, аэмæ Аким, куыд директоры хæдивæг, комкоммæ бæрнон уыд уыцы хъуыддæгты аэмæ та-иу бар-æнæбары дæр иуварс аzzадысты йæ наукой куыстытæ.

1979 азы республикæйы наукон æхсæнад Дзанайы-фырты 70 азы юбилей куы сарæста, уæд уым Тотойты Михал радзырдта: «Бирæ азты дæргъы æз æвдисæн уыдтæн, Аким наукæйы куыд сыгъдæгarm аэмæ сыгъдæгudæй фæллой кодта, уымæн. Цы темæтæ-иу иртæста, уыдоныл уымæй размæ чи куыста, уыдонаен кодта стыр аргь. Афтæмæй уый никуы никæй бафæзмидта — арфæдæр аэмæ уæрæхдæр кодта, йæ хистæртæй йын цы наукон бынтæ баззад, уыдон».

Афтид ацы ныхæстæй дæр бæрæг у, Аким æцæг ахуыргонд кæй уыди, уый. Ёрмæст Цæгат Ирыстоны АССР-йы истори

(фыццаг том, дыккаг рауагъд) ныффыссыныл цы күист бакодта, уымәй дәр скодта йәхицән стыр ном, күид Ирыстоны истори, Цәгат Кавказы истори хуыздәр иртасджытә әмә хуыздәр зондҗытәй иу. Уыцы чиниджы тыххәй Акиммә Ленины премий лауреат Медойты Г.И. фыста: «Бузныг, уыцы чиниг мын кәй арәрвистай, уый тыххәй. Ацы чиниджы расыд әз «А-йә «Я»-мә бәттын дәр уәззау күистимә, йә алы фарсыл дәр ын әвзарын де 'рмдзәф».

Дзанайты Аким стыр аргъ кодта, наукәйы-иу ногәй цы фәзынд, уымән. Уый уыди фәллойгәнәг, уарзта фәллой кәнин әмә йын әнәуынен уыдысты, йә гыцыл бакуистәй йәхицән стыр ном чи агуырдта, номыл әмә кадыл мәлгә чи уыди, уыдон. Уый уыди зондҗын адәймаг, бирә чи федта әмә бирә чи зыдта, ахәм. Йемә абадын әмә йемә аныхас кәнинәй рухс әмә хъарм цыд адәймаджы зәрдәмә. Цәгат Кавказы адәмтү историйы цы иртасән күистигтә бакодта, уыдон цыртдзәвәнау баззайдзысты йә бирә фәндтә әмә хъуыдтын, йә рухс бәлликтән.

АЕЛБОРТЫ

Хадзы-Умар

ИУ АНОНИМОН УАЦЫ ТЫХХӘЙ

70

-әм азты кәрон әмә 80-әм азты, Хуссар Ирыстоны зонадон-иртасән институты кусгәйә, ләмбынәгдәр базонгә дән 37-әм азы амәддаг

Бекъойты Дзибкайы критикон әмә литератураиртасән уацтимә. Уәды онг йә ном хәрз стәм хатт хъуыстон — фылдәр, педтехникум әмә пединституты ахуыргәнәг кәмән уыд, уыдонәй. Мысыдысты йә хорзән, йә литературай зонындизнәдтыл ын сә ңастан әвәрдтой. Иу дыууә хатты йә кой кәмдәрты мыхуыры дәр фәзынди бирә азты фәстә. Уәд мәм сәвзәрд, йә литературон-критикон бынтә әрәмбырд кәнини әмә сә хицән чиниджы рауадзыны хъуыды. Уый уыдзән, загътон, әнаахкосәй әфхәрд ләдҗы сыгъдәг ном фәстагәттәй рох ңәмәй ма уа, уымән ахъаз. Афтәмәй, кәм сәрмагондәй, кәм әндәр хъуыддәгтимә уый дәр зәрдил даргәйә, мә хъус дардтон, агуырдтон әмә дзы алы рәттәй цыдәртә мә күхы бафтыд. Ахәм хуызы сәмбәлтән, Дзибка къорд азты кәм фәкуиста, уыцы Ирон историон-филологон әхсәнады (институты) Уацхъуытты дыккаг чиниджы цымидисаг уацыл. Әз кәнин, анонимон уац «О конкурсе на драматические произведения Севособлоно», зәгъгә, уый кой, фыст у уырыссагау. Цәвитеттон, 20-әм азты ирон театр хъуаг әййәфта драмон уацмыстәй, рәестәг йәхәдәг та домдта, ңәмәй сценә адәммә хәстәгдәр әрбаләууыдаид,— кәсүн-фыссын чи нә зыдта, уыдонән дәр чиниджы ахъаз кодта театр, сценә, культурәмә сә әрбахәстәг кәнини хъуыдаджы. Уымә гәсгә Цәгат Ирыстоны обләсты (уәд ма йә обләст хуыдтой) рухсады хайад 1925 азы әримысыд әхсыз-гон мадзал — хуыздәр драмон уацмыс ныффыссыны тыххәй конкурс расидын. Уым әркастысты дзәвгар оригиналон әмә

тæлмац драмон уацмыстæм. Уыцы конкурсы фæстиуджытгæ аевдист әрцидысты, цы уацы кой кæнин, уым. Мæ хъуыдайæ, уац канд иу кæцыдæр фарстæй нæу хъус әрдарыны аккаг, фæлæ фыллæр. Сæйраг та уый, әмæ аевдисы ног заманы райдиан ирон литературон критикæ әмæ эстетикон хъуыдайы әмвæзад, хъуыддаг әмбаргæйæ хынцта ног рæстæджы домæн аивадæй әмæ уыцы домæны раз драмон уацмысты эстетикон аргь. Мæ ныхас ныртækкæ уац аевзарыныл нæу. Фæлæ мæм афтæ кæссы, цыма, анонимон уацы ахадындзинад зæрдyl даргæйæ, уæлдай нæ уыздæн, уацы автор чи у әмæ ирон литературæйы 20-æм азты историимæ куыд баст у йæ ном, уый фæбæльвырддæр кæнини тыххæй дыууæ ныхасы зæгъын. Уымæ гæсгæ, әз йæ рæстæджы Дзибкайы уацты әмбырдгонд мыхуырмæ куы цæттæ кодтон, уæд бацархайдтон зонадон домæнты мадзæлттæй, уыцы автор чи у, уый сбæльвырд кæнини. Хъуыддаг абарстон алýрдыгæй дæр. Фыццаджыдæр уал мæхи бæфарстон: уæд литературон фарстыты ахуыргонд ирон фæсивæдæй кæмæн уыди йæ бон ахæм уац ныффиçсын? Тыбылты Алыксандр? Әмæ уый Хуссарæй Цæгатмæ конкурсы жюрийы куыд архайдтайд? Цомах? Әмæ уый йæхæдæг, конкурсымæ уацмыстæ чи барвыста, уыдонæй куы уыд, уæд ма уый фæстæ премитæ дæттæг къамисы куыд балæууыдаид? Уый гæнæн нæй! Уый нæ рæстæджы литературой жуличчытæн æнтысынц ахæм цæстфæлдахæн митæ, фæлæ Цомахы хуызæн на-мысджын адæймаг уыдæттæ йæ сæрмæ никуы әрхастайд Уæдæ чи у? Чи ныффиçтаид уац' Әз фарстон, уæдыккон адæймæгтæй ма цардæгас чи уыд әмæ хъуыддаджы әцæгдзинад йæ зæрдyl чи дардta, уыдон (зæгъæм, Дзагуырты Гуыбады). Сæйраджы та уацæн скодтон лингви斯顿-стилистикон анализ әмæ әрцидтæн æнæдyzæрдыгæг хатдзæгмæ: конкурсан фæстиуджытæ арæст кæм цæуы, уыцы уац-рецензи «О конкурсе на драматические произведения Севособлоно» ныффиçта Бекъойты Дзибка. Бахастон æй, Дзибкайæн кæй бацæттæ кодтон әмæ 1982 азы Цхинвалы рауагъад «Ирыстон»-ы чи рацыд, уыцы «Литературон-критикон уацты» чинигмæ дæр. Цæмæ гæсгæ, цæй бындуыл, уыдæтты тыххæй ныхас цæуы чиниджы кæрон комментариты. Фæлæ чиниг рухсмæ куы рацыд әмæ йæ адæм куы бакастысты, уæд разынд, мæ хъуыдымæ кæронмæ чи не сразы, ахæмтæ. Уыдон хъуыддаг фæбæльвырддæр кæнини тыххæй домдтой, къух бакæнæн кæмæ нæ уыдаид, ахæм факттæ. Уымæ гæсгæ, мæ мидхъуыдыйы дардæр агуырдтон ноджы уырниагдæр аргументтæ, куыд

фæзæгтынц, дызæрдыгæнæг адæмæн сæ цæстытыл кæй бæкодтаин, ахæм документтæ әмæ әрæджиау уый дæр бафтыди мæ къухы. Дзæуджыхъæуы иу рæстæджы куыстон Цæгат Ирыстоны Падзахадон архивы әмæ уым æнæнхъæлæджы разынди Бекъойты Дзибкайы уацы автограф дæр, йæхи къухæй йыл йæ ном әмæ мыггæг фыст. Гуыбады мæм цы фыста, уый раст рауади: цæвиттон, Дзибка уыд конкурсы жюрийы уæнгтæй иу, се 'ртæйæ алчи дæр конкурсымæ әрвист пьесæты тыххæй фыста сæрмагондæй. Цы автографы кой кæнин, уый уыдонæй уыди иу — Дзибкайы фыст. Разæй — разныхас иумæйагæй, дардæр, конкурсы аккагыл кæй нымадта, уыцы пьесæтæй йæм алкæй тыххæй дæр цыбырæй зæгъинаг цы уыд, уый. Уацхъуыдты дыккаг чиниджы цы анонимон уац ис, уый ацы сауфыст автографы урсфыст вариант кæй у, ууыл иу мисхалы бæрц дæр дызæрдыгæнæн нæй. Мæ хъуыды разынди раст, цы мадзæлттæй архайдтон йе сбæльвырд кæнини, уыдон — æнæдyzæрдыг, әмæ, цы йæ әмбæхсон, мæхицæй дæр райгондæй баззадтæн. Әрмæст Бекъойты Дзибкайы уацты чиниджы мæ комментари уæддæр рауади бараствæниаг уым әз зæгъын, цыма жюрийы Дзибкайæ фæстæмæ иннæ дыууæ уæнджы уыдисты Къосыраты Сæрмæт әмæ Дзылыхты Геуæрги. Уый әз ныффиçтон Гуыбады ныхасæй әмæ раст нæ рауад. Жюрийы уæнгтæ уыдисты Бекъойты Дзибка, Әлборты Барысби әмæ Цъебойты Б. Уыдоны хатдзæгтæ дæр æвæрд сты архивы. Зын зæгъæн у, Гуыбады цæмæн рæдыд, уый: конкурсы хабæртæ уымæн зындгонд уыдисты иууылдæр, йæ амидингæнæг дæр йæхæдæг уыд, куыд облæсты рухсады хайады хицау. Жюрийы сæйраг тæрхонгæнджытæ уыдисты Дзибка әмæ Барысби. Цъебойы-фыртыл æвæрд уыд әрмæст политикон хъусдарæджы хæс.

Зæгъын ма хъæуы, конкурсы жюрийы хатдзæг институты Уацхъуыдты чиниджы цы хуызы әрцид мыхуыргонд, уый тыххæй. Мæнæн Гуыбады йæ фыстæджы бæлвырдæй зæгъы: «Уац ныффиçта Бекъойты Геуæрги (Дзибка), конкурсы тыххæй йæм цы әрмæджытæ уыд, уый бындуыл, Цæгат Ирыстоны зонадон-иртасæн институты ахуырадон коллегийы фæдзæхстмæ гæсгæ». Ам бафиппайæм: «ныффиçта... конкурсы тыххæй йæм цы әрмæг уыд, уый бындуыл», зæгъæг. Уый та амоны афтæ, әмæ Дзибкайы фысты ис Әлборты Барысбий хъуыдыйы тæф дæр. Уый әз зæгъын, Дзибкайы автограф әмæ Әлборты Барысбий хъуыдитимæ дæр зонгæ кæй дæн, уымæ гæсгæ. Уацы бын хицæн авторы ном кæй нæй, уый дæр нын

дзуры ууыл. Дзибка уыд хәдәфсарм адәймаг әмәй йәе уаң нымадта жюрийи иумәйаг хъуыдыйыл, кәд, сәйраджыдәр, Дзибкайән йәхү хъуыдыйыл сты, уәлдәр.

Әз мәй ныхас ракодтон анонимон уаңы автор сбәлвирд кәнәнины тыххәй, фәләе ницы загътон ахсәдиагдәр фарсты фәдил: ома Дзибка цы хъуыды кодта конкурсы иу кәнәе иннәе уацмысы тыххәй әмәй-иу йәе фиппаңаг исты хузызы фәзынд конкурсы къамисыл кәнәе автортыл, кәнәе истәмәй фәбәрәг нәе литератураңы историйи. Әз әнхъәл дән, әмәй дзы уыдис ахәм хабар дәр. Ацы хъуыдыйы фәдил, мән фәндес конкурсымә аервишт уацмыстәй иуы — Цомахы драмә «Амондмә цәүдҗытә» кой ракәнын. Мәй хъуыдыйә, конкурсы жюрийи уынаффә ууыл әнәфәзынгә нәе фәци.

Зындгонд куыд у, афтәмәй нәе литератураңонәни ис иу ахәм хъуыды, зәгъгә Гәдиаты Цомахынә ууди фәнд сәри-бардзинады сәрүл ирон адәмәи дәргөвәтиң тохы фәндаг драмон трилогийи равдисын. 1931 азы, Тыбылты Алыксандр журнан «Фидиуәджы» фыста: «Цомахъ йәхәдәг куыд фыста, афтәмәй йәм фәстаг азты аерциди фәнд трилоги ныффисын», фәләе йын, зәгъгә, уымәй бантыст аermäst дыууә уацмысы — драмәтә «Ос-Бәгъятыр» әмәй «Амондмә цәүдҗытә».. «Әртыккаг хай Цомахъ нал ныффиста, фәләе йәе хъуыды, йәе уынаффә сәххәст кодта йәе фәстаг таурәгъы, йәе ном — «Фыдәлты намыс». Уымәй 34 азы фәстәдәр уыцы хъуыды сфәлхатт кодта Джусойты Нафи дәр Цомахы тыххәй йәе монографийи: «Цомахъ-иу дзырдта, зәгъгә, «Амондмә цәүдҗытә» әмәй «Ос-Бәгъятыр» сты ирон драмой трилогийи хәйттә». Аermäst Цомахы драмәтән ацы дыууә аргыгәнәгәй иу дәр әмәй иннәе дәр нәе зәгъы, кәм «фыста» әмәй кәм «дзырдта», стәй — кәд. Аermäst Алыксандрмә — «фәстаг азтән» бамбарән ис, ома — йәе царды фәстаг азты.

«Амондмә цәүдҗытә» сфәлдыстадон историйыл дзургәйә Нафийи хъуыдыйы сәйраджы ис драмәйи Цыппәрәм акт әмәй уымәй баст трилогийи артыккаг хайы хысмәт. Ахуыргонд фарст әвәрли афтә: кәд фыста аерцид цыппәрәм акт? Драмә 1929 азы фыццаг хатт «Фидиуәджы» куы фәзынд, уый размә әви уый фәстә әмәй цы у, цы дәттү уацмысән. Нафи зәгъы: драмә фыццаг хатт мыхуыры куы фәзынд, ома 1929 азы, уәд ай критикә кодтой уый тыххәй, әмәй фәуд кәнә мәгуыр хохәгты ныддәрәнәй. Цомахъ уәд уыдонән дзуапп радта: ныффиедзынән трилогийи артыккаг хай әмәй уым фәллойгәнджытә уыдзысты уәлахиздау. Фәләе уый фәстә,

цәмәдәр гәсгә, йәе хъуыды аивта, артыккаг драмә нал ныффииста, фәләе уый бәстү «Амондмә цәүдҗытә». бафтыдта IV акт — эпилог — фәллойгәнджыты уәлахиз. Драмәйи журнанлон варианты цыппәрәм акт-эпилог кәй наәй, уый, дам, әвәццағән, уымән афтә у әмәй фыста аерцид фәстәдәр әмәй трилогийи артыккаг хай ныффиисыныл уымә гәсгә йәе күх систа, йәе сәр ай нал хъуыд, Уый бәстү Цомахъ ныффииста радзырд «Фыдәлты намыс». Афтә у Нафийи хъуыды. Фәләе хъуыддәгтә әңгәдзинадәй сты бынтондәр иннәрдәм.

Цомахъ йәе драмә фыста фәци 1925 азы иулы 10-әм бол әмәй дзы уыди цыппар акты, цыппәрәм хони эпилог. Ахәм хузызы йәе барвыста конкурсымә дәр. Уый уымәй бәрәг у, әмәй Дзибка драмәйи әвзары актгай, афтәмәй дзы нымайи цыппар акты. Уәдә драмәмә цыппәрәм акт-эпилог фәстәдәр фыста не 'рцид, уый райдианы уым уыд.

Фәләе ахсәдиагдәр у әндәр фарст: цәмән аппәрста Цомахъ драмәйи цыппәрәм акт-эпилог?

Драматург йәе драмә фысгәйә йәе разы цы хәс әвәрдта, уый уыд, фәллойгәнәг әфхәрд адәм, әппынфәстаг, цардамондмә, «царды хорзмә» куыд аерцидысты, уый равдисын, «Амондмә цәүдҗытә» дәр ай уымән хони, әмәй йәм уыцы хъуыды уыдис райдианы. Фәләе драмә афтә нывәст аерцид, әмәй архайд райхәләи амондмәцәүдҗыты трагикон цауәй артыккаг акты кәрөн,— урсгвардионтә 'хохәгты быдыры кусгәйә ныддәрән кәнәнц. Цыппәрәм акты амондджын кәрөн та у тыхаразгә әмәй уацмысы буарыл зыны әмпүзәнны хузызән. Гье уый йын бафиппайдта Дзибка дәр 25-әм азы кәрөн конкурсы рәстәг. «Самый финал драмы отдает надуманностью — он не вытекает с логической необходимостью из предыдущего».

Цомахъ Дзибкайы раст, сыгъдәгзәрдә критикәйә сарәзтә хатдзәг әмәй йын кәд цыфәндес зын уыд — Дзибкайы критикә иуварс кодта авторы концепци: пьесәйи кәрөн амондмә аерцауын, амонд ссарын,— уәлдәр систа драмәйи IV акт-эпилог. Уымә гәсгә наәй драмәйи журнанлон варианты цыппәрәм акт.

Гье ахәм фәзиләнәтә бает сты нәе литератураңы 20-әм азты историйи Бекъойты Дзибкайы анонимон уацимә.

Учредители: СП РСО-А и коллектив редакции

Подписано к печати 19.06.00. Формат издания 60x841/16. Бум. тип. №1. Гарнитура шрифта Мугл.
Печать офсетная. Усл. п. л. 9,99. Учетно-изд. л. 8,32. Заказ № 169.

Адрес редакции: 362040, г. Владикавказ, пр. Мира, 25.

Телефоны: 33-69-66; 33-31-58; 33-69-62; 33-31-24.

Журнал отпечатан на издательско-типографском предприятии им. В.А. Гассиева
Комитета РСО-Алания по печати и информации, 362011, г. Владикавказ, ул. Тельмана, 16.

Журнал зарегистрирован в региональном Управлении ГКРФ по печати в РСО-А.

Регистрационный номер Ш-0132

Журналы цы аermæг рацæуа, уымæй андæр мыхуырон оргæн куы пайды кæна,
уæд хъуамæ амындуа, «Max дугæй» ист кæй у, уый.